

**AZERBAYCAN İLE ERMENİSTAN ARASINDA
İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI VE RUSYA'NIN BU
SAVAŞA ETKİSİ**

**2022
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ**

Fariz POLIZADA

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**AZERBAYCAN İLE ERMENİSTAN ARASINDA İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI VE
RUSYA'NIN BU SAVAŞA ETKİSİ**

Fariz POLIZADA

Prof. Dr. Ali ASKER

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Nisan 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ.....	7
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION	10
KISALTMALAR	11
ARAŞTIRMANIN KONUSU	12
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	12
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	12
ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ/ PROBLEM.....	13
KAPSAM VE SINIRLILIK/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	13
BİRİNCİ BÖLÜM	14
1. KARABAĞ SORUNU VE BİRİNCİ KARABAĞ SAVAŞI	14
1.1. Tarihsel ve Coğrafi Açından Karabağ	14
1.2. Karabağ'ın Çar Rusya'sı Döneminde İşgali.....	16
1.3. Rus İmparatorluğu Döneminde Karabağ.....	19
1.4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Karabağ	22
1.5. Sovyet Döneminde Karabağ Sorunu	28
1.6. Sovyetler Birliğinin Çöküşü ve Karabağ Sorunun Ortaya Çıkması.....	33
1.7. Birinci Karabağ Savaşı.....	35
1.8. Ateşkes Dönemi	38
1.9. Nisan 2016 Savaşı	45
1.9.1. Çatışmalar	46

1.9.2. Operasyonların Durdurulmasından Sonra Başlayan Muharebeler.....	47
1.9.3. Ateşkes Döneminde Taarruz	48
1.9.4. Kayıplar	49
1.10. Tovuz Savaşı	49
İKİNCİ BÖLÜM.....	57
2. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NIN BAŞLAMASI VE GELİŞİM SÜRECİ.....	57
2.1. İkinci Karabağ Savaşı'nın Başlaması	57
2.1.1. Azerbaycan-Ermenistan Taarruzun Başlaması	59
2.1.2. Cephedeki Gelişmeler	60
2.1.3. Şuşa Operasyonu	65
2.1.4. Dışarıdan Katılım	66
2.1.5. Azerbaycan'ın Savaşta Askeri-Diplomatik Başarıları.....	67
2.1.6. Gence Saldırısı	69
2.1.7. Berde Saldırısı.....	72
2.2. Uluslararası Hukukun İhlali ve Uluslararası Kuruluşların Tutumu.....	77
2.2.1. AGİT Minsk Grubu'nun Tepkisi ve Faaliyetsizliği	78
2.2.2. Diğer Örgütlerin Tepkileri	80
2.3. Devletlerin Tutumu.....	82
2.3.1. Türkiye	82
2.3.2. Amerika Birleşik Devletleri	85
2.3.3. Fransa	85
2.3.4. İran	87
2.3.5. Gürcistan	87
2.3.6. Pakistan	88
2.3.7. Birleşik Krallık	88
2.3.8. Almanya	88
2.3.9. İsrail.....	89
2.3.10. İtalya	89
2.3.11. Kazakistan.....	89
2.3.12. Afganistan	90
2.3.13. Macaristan	90
2.3.14. Bosna-Hersek	90
2.3.15. Sırbistan	90
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	91

3. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI DÖNEMİNDE RUSYA’NIN TUTUMU	91
3.1. Rusya’nın Bölgeye Yönelik Jeopolitik Çıkarı	91
3.2. Üçlü Bildirinin Açıklanması.....	93
3.3. İkinci Karabağ Savaşı’nın Başlamasına Rusya’nın Tepkisi	95
3.4. Rusya’nın Savaş Döneminde Açıklamaları	95
3.5. Savaşın Diplomatik Yönü	100
3.6. Rusya’nın Olaylara Müdahalesini Kısıtlayan Nedenler.....	102
3.7. Üçlü Bildiri İmzalandıktan Sonra Rusya’nın Açıklamaları	106
3.8. Rusya’nın Ermenistan’a Silah Desteyi.....	108
3.8.1. Ermenistan'a Silah Sevkiyatı	108
3.8.2. Savaş Sırasında Gizli Silahlandırma	110
3.8.3. Savaş Sonrası Devam Eden Silahlandırma	111
3.9. Ermenistan’ın Rusya ile Yakınlaşma Çabaları.....	113
3.10. Rusya’nın Ateşkes Girişimleri	115
3.10.1. Birinci Girişim	115
3.10.2. İkinci Girişim	116
3.10.3. Üçüncü Girişim	116
3.11. Barış Gücü	117
3.11.1. Rusya-Azerbaycan Arasında Oluşan Çelişkiler	118
3.11.2. Azerbaycan’ın Şartları.....	119
3.11.3. Barış Gücü İlan Edildikten Sonra Bölgede Ateşkesin İhlali	121
3.12. Rus Basınında Azerbaycan-Ermenistan Savaşı	125
3.13. Savaş Sonrası Dönemde Rusya’nın Azerbaycan’ın Egemenlik Hakkına Yönelik İhlalleri.....	126
SONUÇ	131
KAYNAKÇA	135
EKLER	163
ÖZGEÇMİŞ	168

TEZ ONAY SAYFASI

Fariz POLIZADA tarafından hazırlanan “AZERBAYCAN İLE ERMENİSTAN ARASINDA İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI VE RUSYA’NIN BU SAVAŞA ETKİSİ” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER

.....

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 22/04/2022

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Prof. Dr. Ali ASKER(KBÜ)

.....

Üye : Doç. Dr. Latif PINAR(KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Turgay DÜĞEN(NÖHÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Fariz POLIZADA

İmza :

ÖNSÖZ

Yüksek lisansa başladığım günden itibaren beni doğru yönlendiren her zaman beni daima destekleyen, başarıya giden yolda bana destek olan ve doğru yön veren, kişiliğinden ilham aldığım saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Ali ASKER'e teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca yüksek lisans eğitimim boyunca yardım ve desteklerini eksik etmeyen başta Dr. Latif Pınar hocam olmak üzere değerli hocalarıma ve bu zorlu süreçte yanımda olan sınıf arkadaşım Büşra Erbil'e teşekkür ederim.

Son olarak, anlayışlarını, maddi manevi desteklerini ve sevgilerini hiç esirgemeyen, hep yanımda olan aileme sonsuz teşekkürler.

ÖZ

İkinci Karabağ Savaşı, tarihi toprağı olan ve 1988-1994 yıllarında sürmüş Birinci Karabağ savaşında Ermenistan tarafından işgal edilen bölgede Azerbaycan ile Ermenistan ord Azerbaycan'ın uları arasında yaşanan savaştır. 27 Eylül 2020'de başlayıp 44 gün süren Azerbaycan'ın zaferi ile sonuçlanan bu savaş, bu bölgede 27 yıllık ateşkesten bu yana yaşanan en yoğun muharebedir. Çatışmanın başlamasıyla Ermenistan'da sıkıyönetim ve tam seferberlik, Azerbaycan'da ise sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı, 28 Eylül'den itibaren kısmi seferberlik ilan edilmiştir. Çok sayıda ülke ve Birleşmiş Milletler, çatışmayı şiddetle kınamış, her iki tarafı gerilimi azaltmaya ve müzakerelere başlamaya çağırmıştır. Fakat, yapılan ateşkesler Ermenistan tarafından ihlal edilmiş, bazı durumlarda hatta ateşkes süreci başlatılamamıştır. Devam eden savaş sırasında 4 Ekim'de Cebrayıl, 17 Ekim'de Fuzuli, 20 Ekim'de Zengilan, 25 Ekim'de Gubadlı ve 8 Kasım'da Şuşa şehirleri Ermeni işgalinden kurtarılmıştır. Yıllardır kuşattığı ve yardım ettiği Ermenistan'ın yeni Batı yönlü iktidarı ile arası bozuk olan Rusya, başlangıçta savaşa müdahale etmemişse de uğradığı ağır yenilgi karşısında Ermenistan'a yardımlarda bulunmuştur. Münakaşaya üçüncü devletleri katmaya çalışan Ermeni tarafı defalarca savaş alanı dışındaki şehirleri, sivilleri ve sivil alt yapıyı hedef almıştır. Bu saldırılarda aralarında çocukların ve kadınlarında bulunduğu çok sayıda sivil yaralanmış ve hayatını kaybetmiştir. Nihayet, Ermeni ordusunu yok olmanın eşiğine getiren bu savaş, Rusya'nın aktif müdahalesiyle durdurulmuş 10 Kasım 2020 de taraflar arasında "Üçlü Bildiri" adlı belgenin imzalanmasıyla tam ateşkes ilan edilerek tüm askeri operasyonlar durdurulmuştur. Tez çalışmasında, 2. Karabağ Savaşı sırasında Rusya'nın tutumu ele alınarak irdelenmiştir. Birinci Bölümde Karabağ Sorunu ve Birinci Karabağ Savaşı ele alınmıştır. İkinci Bölümde, 2. Karabağ Savaşı ve Gelişim süreci ele alınmıştır. Üçüncü Bölümde ise 2. Karabağ Savaşı Döneminde Rusya'nın Tutumu incelenmiştir. Sonuç kısmında, elde edilen netice ve tespitler belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler; İkinci Karabağ Savaşı, Rusya, 44 Günlük Savaş, Üçlü Bildiri

ABSTRACT

The Second Karabakh War is the war between the Azerbaijani Armed Forces and the Armenian Armed Forces in Nagorno-Karabakh, which is the historical land of Azerbaijan and was occupied by Armenia in the First Karabakh war that lasted between 1988-1994. This war, which started on September 27th, 2020 and ended with the victory of Azerbaijan in 44 days, is the most intense war in this region since the 27-year ceasefire. As a start of the conflicts, martial law and full mobilization were declared in Armenia, martial law and curfew in Azerbaijan, and partial mobilization as of September 28th, 2020. Numerous countries and the United Nations strongly condemned the conflict and urged both sides to reduce tensions and pursue negotiations. However, ceasefire from Armenia side was violated, in some cases it was not even started. During the ongoing war, the cities of Jabrayil on October 4th, Fuzuli on October 17th, Zangilan on October 20th, Gubadli on October 25th and Shusha on November 8 th were liberated from Armenian occupation. Russia, secured and helped Armenia for years, but considering the fact that Armenian government was Western oriented, Russia didn't intervene to the process. However Russia observed that Armenia was loosing this war, therefore they secretly helped Armenia. The Armenian side, tried to involve the third states in the conflict and also cities outside the battlefield, civilians and the civilian infrastructure. In these attacks, many civilians, including children and women, were injured and lost their lives. Seeing that the Armenian army was on the verge of extinction from the course of the war, Russia signed a "Trilateral declaration" on November 10, 2020 with the participation of the parties. Per the agreement, a full ceasefire should have been declared and all military operations stopped. In the thesis, the position of Russia during the 2nd Karabkh War was studied. In the second chapter Karabakh War and process & progress was studied. The third chapter was researched Russia's position during second Karabakh war. In conclusion, gained information was declared.

Keywords; Second Karabakh War, Russia, 44 day war, Trilateral declaration

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Azerbaycan ile Ermenistan Arasında İkinci Karabağ Savaşı ve Rusya'nın Bu Savaşa Etkisi
Tezin Yazarı	Fariz POLIZADA
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	22/04/2022
Tezin Alanı	Uluslararası İlişkiler
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	168
Anahtar Kelimeler	İkinci Karabağ Savaşı; Rusya; 44 Günlük Savaş; Üçlü Bildiri

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	The Second Karabakh War Between Azerbaijan and Armenia and the Influence of Russia on This War
Author of the Thesis	Fariz POLIZADA
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	22/04/2022
Field of the Thesis	International Relations
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	168
Keywords	Second Karabakh War; Russia; 44 day war; Trilateral declaration

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konseyi
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AKPM	: Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi
ANAMA	: Azerbaycan Mayın Eylem Ajansı
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
CSTO	: Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü
DKÖO	: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi
EİT	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
FHN	: Azerbaycan Acil Durumlar Bakanlığı
ICRC	: Uluslararası Kızılhaç Komitesi
İHA	: İnsansız Hava Aracı
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
PKK	: Kürdistan İşçi Partisi
PUA	: Pilotsuz Uçuş Aparatı
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
ÜİYOK	: Ülke İçinde Yerinden Olmuş Kişiler
YPG	: Halk Koruma Birlikleri veya Halk Savunma Birlikleri

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu çalışma 27 Eylül 2020’de Azerbaycan-Ermenistan arasında başlayan ve 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı’nı ve Rusya’nın savaş sürecinde taraflarla ilgili tutumunu ve etkilerini ele almaktadır. Aynı zamanda Karabağ’ın tarihi, savaşa sürükleyen zemin, savaş döneminde Ermenistan’ın sivil topluma karşı yaptığı saldırılar, AGİT Minsk Grubu’nun misyon yetersizliği, Uluslararası Hukukun ihlali ve Rusya’nın jeopolitik çıkarlarını ve savaş sırasında rolünü ele almaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Dağlık Karabağ sorunu 30 yılı aşkındır ki birçok kuruluşların ve arabulucu misyonu ’nu üstlenen devletlerin taraflı kararlar alarak yıllardır bu bölgede sulhun ve adaletin hiçbir çözüme varılmaması ile sonuçlanmıştır. Arabulucu misyonunu üzerine alan tarafların aslında saldırgan tarafa yıllardır verdiği yasal ve yasadışı destek aynı zamanda 1988-1994 yıllarını ağır şekilde yaşayan Azerbaycan’ın dünya kamuoyunda sesinin bastırılması ve saldırgan tarafın desteklenmesi bu süreci uzatmış ve sorunun çözümü için hiçbir çözüm yolu bırakmamıştır.

BM Güvenlik Konseyi’nin Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan’a ait olduğunu ve Ermenilerin burayı derhal ve koşulsuz bir şekilde terk etmeleri hakkında aldığı dört karara uyulmamıştır. Bölgede güya sulhu sağlayan AGİT Minsk Gurubu faaliyeti döneminde hiçbir çözüm bulunmamış ve sadece olayı bastırarak sürecin uzamasına yardım etmiştir. Bu araştırmanın önemi yıllardır Ermenistan’ı destekleyen güçlerin, Azerbaycan’ın adalet haykırıışlarını bastırdığını ve oyaladığını göstermekle beraber Ermenistan’ın Azerbaycan’a ait olan topraklara sahiplenerek sorun sürecinde sergilemiş olduğu davranışları ortaya çıkarmaktadır. Bir diğer önem ise Azerbaycan’ın yıllardır izlemiş olduğu ve başarı ile sonuçlanan, gerçek saldırganı ve saldırıya uğrayan tarafı dünyaya sunan, Azerbaycan’ı bölgede yeniden söz sahibi eden ve güçlendiren izlemiş olduğu dış politikasının gücünü göstermektedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada Güney Kafkasya’daki Karabağ bölgesinde çatışmalar ele alındığından çalışmanın oluşturulması sırasında Kafkasya’da kimlik, bölgenin siyasal kimlik, Kafkasya tarihi, siyasi tarih, bölgede siyasal sistem, uluslararası

hukuk ve dış politika analizi gibi konulara ait kitap, makale, rapor, gazete, tez, mevzuat ve internet kaynakları okunmuş, analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. İkinci Karabağ Savaşı hakkında kitap, tez ve yerli kaynaklar pek bulunmadığından çalışmanın kaynak açısından büyük faydalar sağlaması amaçlanmıştır.

ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ/ PROBLEM

Bu çalışma Günay Kafkasya'da yıllardır somut bir çözüme varılmayan Dağlık Karabağ sorununu ele alıyor. Bu nedenle 30 yılı aşkındır bu sorunun çözülmemesini engelleyen güçlerin özellikle Rusya devletinin ve eşbaşkanı olduğu sözde bölgede barışı sağlamak için kurulan AGİT Minsk Grubunun aslında sulhu değil saldırgan tarafı himaye ettiğini ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda Azerbaycan'ın izlediği başarılı dış politikanın Rusya'nın Kafkasya'da izlediği jeopolitik çıkar planlarını bir anda alt üst etmiştir. Rusya, Azerbaycan'ın müttefikliğini üstlenen Türkiye ile karşı karşıya gelmeyi göze alamaması nedeni ile bu bölgeyi Türkiye ile paylaşmaya mecbur kaldığı ve apar topar yeni jeopolitik planlar aramaya mecbur kaldığı görülmektedir.

KAPSAM VE SINIRLILIK/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Tezi ele alan konunun daha yeni bir tarihte yaşanmış olduğu için yeterli Türkçe tez, kitap vb. kaynaklar olmadığından çoğunlukla yabancı kaynaklardan yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KARABAĞ SORUNU VE BİRİNCİ KARABAĞ SAVAŞI

1.1. Tarihsel ve Coğrafi Açıdan Karabağ

Karabağ, Azerbaycan'ın en eski tarihi bölgelerinden biridir. Bu bölge Küçük Kafkas Dağları ile Kür ve Araz nehirleri arasındaki alanı kapsamaktadır. Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Karabağ'ın adı, Azerice “kara” ve “bahçe” kelimelerinden türetilmiştir. Azerbaycan halkının anavatanının bir bölümüne verdiği “Karabağ” kelimesi ilk kaynaklarda 1300 yıl önce (7. yüzyıldan itibaren) kullanılmıştır.¹

Azerbaycan halkı, zengin kültür ve devlet gelenekleri ile eski çağlardan beri Karabağ'da yaşamıştır. Aynı zamanda Azerbaycan'ın M.Ö. 3000 yılından M.S. 300 yılına kadar olan tarih, en eski kabile birliklerinin, erken devlet kurumlarının ve devlet geleneklerinin bu topraklarda olduğu dönemdir. Bu dönemde Azerbaycan topraklarında Aratta, Kutı, Lullubi, Turukki, Manna, Atropatena, Arlbaiya gibi en eski kabile birlikleri mevcut olmuşlardır.²

M.Ö. 9.-6. yüzyıllarda Azerbaycan'ın güneyinde Manna devleti kurulmuştur. Manna, eski Türk halklarının tarihindeki ilk Türk devletidir. Azerbaycanlıların devlet geleneğinin tarihi Manna ile başlar. Manna, Asur ve Urartu'ya karşı verilen mücadelede bağımsızlığını korumayı başarmış ve Karabağ toprakları da dahil olmak üzere Kuzey Azerbaycan toprakları Urartu'nun işgali dışında bırakılmıştır.

Ahameniş devletinin Büyük İskender tarafından yıkılmasından sonra (M.Ö. 336-323) Azerbaycan'ın kuzeyindeki siyasi süreçler yeni bir aşamaya girmiştir. Sonuç olarak, Büyük İskender'in kısa saltanatından sonra, imparatorluğunun ölümüyle parçalanması üzerine, Azerbaycan'ın güneyinde Atropatena, kuzeyinde ise Albaniya devleti kurulmuştur.³

M.Ö. 4. yüzyıl ve sonrasında Atropatena'nın Azerbaycan'ın kuzeyinde de toprakları vardı ve o dönemde Karabağ topraklarına dahil olan toprakların bir kısmı bu devlete ait olmuştur. Atropatena ile aynı zamanda kurulan Albaniya devleti, yaklaşık

¹Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, *Qarabağ – real tarix, faktlar, sənədlər*, (Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2005), s.14.

²Yunis Hüseynov, *Qarabağ tarixi mənbələrdə*, (Şuşa Nəşriyyatı, Bakı, 2012), s.10-21.

³“History of Karabagh”, karabagh.org, <https://karabakh.org/karabakh-history/history-of-karabakh/>, Erişim Tarihi: 01.05.2021.

M.Ö. 8. yüzyılda var olmuş, yaklaşık 1200 yıl Azerbaycan tarihinde büyük rol oynamıştır. Karabağ topraklarının tamamı Albaniya devletinin bir parçası olmuş ve bu devlet Karabağ'ı korumak için mücadele vermiştir.

Karabağ tarihindeki temel değişiklikler, Arap halifeliğinin işgali ve bunun sonucunda Albaniya devletinin ortadan kaldırılmasıyla gerçekleşmiştir. M.Ö. 9.-8. yüzyılların başlangıcı, özellikle Selçuklular- Atabeyler- Şirvanşahlar dönemi, tüm Güney Kafkasya'da Azerbaycan'ın gücünün arttığı bir dönem olmuştur. Saciler ve Atabeyler aslında Azerbaycan'ın tarihi topraklarını siyasi olarak birleştirmişlerdir. Eski Albaniya topraklarında kurulan Khachin prensliğinin Mehrani hanedanına mensup olan Hasan Celal döneminde (1215-1261) yüksek bir gelişme aşamasına ulaşmıştır. İlk Moğol seferinde (1220-1222) zayıflayan Atabey devletine son veren Harezimşah Celaledin (1225-1231) döneminde Karabağ da onun egemenliğinde olmuştur.⁴

Moğolların ikinci seferi ve Azerbaycan'ın işgalinin sona ermesiyle (1231-1239) Karabağ, diğer Azerbaycan toprakları gibi Yüksek Moğol Kağanlığı'nın (1239-1256) ve ardından Hülagu (Elhanlı) devletinin bir parçası olmuştur (1256-1357).

15. yüzyılda Karabağ, Azerbaycan'ın Karakoyunlu (1410-1467) ve Akkoyunlu (1468-1501) devletlerinin bir parçası olmuştur. Daha sonra Safevi devletinin kurulmasıyla (1501) tüm Azerbaycan topraklarının merkezileştirilmesi başlamıştır. 16. yüzyılın ortalarında Azerbaycan topraklarının tek bir devlet olarak merkezileştirilmesi tamamlanmıştır. Böylece Safevi devleti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra bölgenin en güçlü ikinci devleti haline gelmiştir.⁵

Safeviler, Azerbaycan'da biri Karabağ beylikleri olmak üzere dört beylik kurmuşlardır. Safevi devletinin zayıflamasından sonra Azerbaycan toprakları İran, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir savaş alanı haline gelmiştir. Bu dönemde Gence-Karabağ toprakları aslen Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur.

“Azerbaycan'ın Safevi devletine katılması sonucu Karabağ beylerbeyliğinin kurulmasına yol açmıştır. Safeviler döneminde Karabağ beyliğinin merkezi ise Gence idi. Karabağ beylerbeyliği, Kür ve Araz nehirleri arasında batıda Samkhet Dağları'na ve Göyçe Gölü'ne kadar uzanan çok geniş bir alanı kapsıyordu. Beylerbeyliğinin hudutlarında Barda şehri, Ağstafa, Berguşad, Arazbar, Cavanşir ve başka mahallar dahildi. Safeviler genellikle Karabağ beylerbeyliğine onların iktidara gelmesine yardım eden Kızılbaş tayfalarından olan Gacar tayfasından Ziyadoğulları soyundan olanlar atanırdı. İlk Karabağ beylerbeyi Şahverdi Sultan Ziyadoğlu olmuştur (1551-1568). 1747 yılında Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra, Sarıçalı Penaheli han tarafından Karabağ

⁴Azerbaycan Müdafiə Nazirliyi, Qarabağın tarixi, <https://mod.gov.az/az/qarabagin-tarixi-075/>, Erişim Tarihi: 01.05.2021.

⁵Qasım Hacıyev, Əyyub Əbdüləzimov, *Qarabağ tarixi*, (Ərgünəş Nəşriyyatı, Bakı, 2014), s.28-34.

Hanlığı kurulmuştur”⁶

Penaheli Han döneminde Karabağ Hanlığı oldukça güçlenmiştir. Penaheli Hanın 1763 yılında vefatından sonra ise onun yerine İbrahim Halil Han gelmiştir. İbrahim Halil Han babasının yolunu maharetle devam ettirmiştir. Tamamen bağımsız bir dış politika açısından Karabağ Hanlığı, devletler arası ilişkilerde bağımsız bir taraf olarak görülmüştür.⁷

1.2. Karabağ’ın Çar Rusya’sı Döneminde İşgali

Rusya’nın 1. Petro döneminden başlayan sıcak denizlere inme politikasının hayata geçirilmesi için Ermeniler aktif olarak kullanılmıştır ve bu kapsamda Kafkasya politikasında Ermenilerin milliyetçilik hırından devamlı şekilde yararlanılmıştır. Azerbaycan hanlıklarının kendi aralarında çekişmesi ve zayıflamalarından yararlanarak bölgeyi ele geçiren Ruslar, bölgeye yakın olan ülkelerdeki Ermenileri, işgal ettiği Azerbaycan topraklarına yerleştirmiştir. Rusya bu göç siyaseti ile Kafkasya’daki etnik yapıyı değiştirmiş, buradaki Müslüman halkın kolayca yönetilmesini sağlamıştır. Sovyetler Birliği sonrasında ise sıcak çatışmaya dönüşen çekişme, Dağlık Karabağ sorununu dünya siyasetinin önemli bir unsuru haline getirmiştir.⁸

1804 yılında başlayan Rus-İran savaşında her iki ülke de Karabağ Hanlığının alınmasına büyük önem vermiştir. İran’ı Karabağ için daha büyük bir tehdit olarak gören İbrahim Halil Han, Kafkasya’daki Rus birliklerinin komutanı General P. Sisianov’un Rusya’nın himayesine girme teklifini kabul ederek müzakerelere başlamıştır. Bu uzun müzakereler sonucunda Karabağ hanı İbrahim Han ile Rus imparatorunun temsilcisi Sisianov’un arasında 14 Mayıs 1805’te Kürekçay Antlaşması imzalanmıştır.

Bu anlaşma ile Karabağ Hanlığı, Rusya’nın egemenliğine girmiştir. 18 Ekim 1813’te Rusya ile İran arasında imzalanan Gülistan Barış Antlaşması, Nahçıvan ve Erivan hanlıkları dışında Kuzey Azerbaycan hanlıklarının Rusya’ya ilhakını doğrulamıştır.⁹

“Bu anlaşmayla Rusya İmparatorluğu, Karabağ’da nüfuz tesis etme fırsatını

⁶Yunis Hüseyinov, *Qarabağ tarixi mənbələrdə*, (Şuşa Neşri Nəşriyyatı, Bakı, 2012), s.38.

⁷Qasım Hacıyev, Əyyub Əbdüləzimov, *Qarabağ tarixi*, (Ərgünəş Nəşriyyatı, Bakı, 2014), s.36-37.

⁸Reha Yılmaz, “Kafkasya’da Çözülemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2021, ss.71-90, s.6.

⁹Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, *Qarabağ – real tarix, faktlar, sənədlər*, (Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2005), s.17-34.

yakalamıştır: birinci maddede İbrahim Halil Han İran'a ve herhangi başka bir devlete tabi olmayacağına, Çar ve haleflerinin egemenliğini kabul edeceğine dair sadakat yemini etmekte ve Kur'an-ı Kerime ant içmektedir. Anlaşmanın dördüncü maddesine göre İbrahim Han Çarlığın bölgedeki yetkilisi olarak Gürcistan Yüksek Hâkimiyle önceden karşılıklı anlaşmaya varmadan komşu hâkimlerle ilişki kurmaya, onlardan elçiler gelirse ve ya mektup gönderilirse, içeriği itibariyle tutarlı olanları Yüksek Hâkime göndermeye ve ondan izin istemeye, pek mühim olmayanlar konusunda Gürcistan Yüksek Hakimine bilgi vermeye ve Gürcistan Yüksek Hakimi tarafından hanın yanına atanmış şahsa bilgi vermeye ve onunla istişare etmeye söz vermektedir. Anlaşmanın beşinci maddesi gereğince Rus yönetimi karargâh ve küçük rütbeli subaylarıyla birlikte 500 kişilik garnizonu Şuşa kalesine yerleştirmiş, bu sayede askeri üsde ederek denetim kabiliyetini arttırmıştır ve geniş çaplı bir savunma gerektiren, Karabağ Özel Sayısı Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları 46 durumlarda Gürcistan Yüksek Hakimi duruma ve ihtiyaca göre bu birliği güçlendirecek ve "Zât-ı Âîlelerinin ülkesini Tüm Rusya İmparatorluğuna ait bir ülke olarak askeri güçle savunacaktır." ¹⁰

1805 yılında yapılan Kürekçay Antlaşması ile Rusya, Karabağ Hanlığını fiilen ilhak etmiştir. 1806'da İbrahim Han'ın öldürülmesinden sonra hanlığa geçen İbrahim Han'ın oğlu Mehdişulu Han'ın (1806-1822) hükümdarlığı başlamış fakat onun hükümdarlığı babası kadar güçlü olmamıştır. Çarlık hükümeti ise hanlıktaki topraklarını güçlendirmek için yerel Müslüman yönetici sınıfın ekonomik konumunu zayıflatmaya çalışarak işgal rejimini yoğunlaştırmış, ayrıca Gregoryenleştirilmiş ve Ermenileştirilmiş Albanlar üzerinde üstünlük sağlamaya çalışmıştır. Hanlığın kaldırılmasından sonra, Kuzey Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Askeri-Müslüman Çemberine (merkezi Şuşa) dahil olan bir komutanlık sistemi kurulmuştur. Bu dönemde Ermeni asıllı olan ve Rus birliklerinin işgal harekâtlarında yer alan Korgeneral Valerian Madatov (1782-1829), Karabağ'da tam anlamıyla bir Ermeni-Rus sömürge rejimi oluşturmuştur. 1830 isyanları sonucunda Çarlık hükümeti, 10 Nisan 1840 tarihinde Güney Kafkasya'da idari ve askeri reformlar gerçekleştirmiştir. Bu reform nedeniyle Karabağ vilayeti Şuşa ilçesine dönüştürülmüş ve Hazar vilayetine (merkez Şamahı) tabi kılınmıştır. Böylece Karabağ kavramı siyasi anlamını yitirmiş ve sadece coğrafi bir kavram olarak kalmıştır.

1846'daki idari bölünme sırasında, Şuşa ilçesi yeni oluşturulan Şamahı eyaletine (1859'dan beri Bakü eyaleti) bağlı olmuştur. 1867 yılında Yelizavetpol vilayeti kurulduğunda, Şuşa toprakları bölünmüş ve burada Zengezur, Cavanşir ve Cebrayl olmak üzere üç bölge daha oluşturulmuştur. Böylece Şuşa, idari-siyasi departmanı kaybetmiştir. Bu reformlar, Ermenilerin hükümet sisteminde daha geniş temsili için kapsamlı fırsatlar açmıştır.

¹⁰Ali Asker, Sedanur Şeyban, Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt:7, Sayı: 1, 2021, ss.34-50.

Çarlık, Kuzey Azerbaycan topraklarını işgal ettiğinde, bu topraklarda Ermenileştirme politikası da izlemiştir. 1828 Türkmənçay Antlaşması'ndan sonra bu durum daha düzenli ve amaçlı hale gelmiştir. *“İkinci Rus-İran Savaşı'nı (1826-1828) sona erdiren 10 Şubat 1828 tarihli Türkmənçay Barış Antlaşması uyarınca, İran, Nahçıvan ve Erivan hanlıkları da dahil olmak üzere Kuzey Azerbaycan'dan çekildi.”*¹¹

Ermenilerin İran'dan Kuzey Azerbaycan'a yeniden yerleştirilmesi, anlaşmanın 15. maddesi ile onaylanmıştır. Bu maddeye göre, İran Şahı ve ülke yetkililerinin ve sakinlerinin aileleriyle birlikte, hükümete ve yerel makamlara herhangi bir engel olmaksızın, malları üzerinde herhangi bir gümrük vergisi veya vergi olmaksızın İran eyaletinden Rusya'ya serbestçe hareket etmelerine izin vermeyi taahhüt etmiştir.

1829 Edirne Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ermenilerin yeni işgal edilen Kuzey Azerbaycan topraklarına yerleştirilmeleri başlamıştır. Ermenilerin iskânının ana yönlerinden biri Karabağ toprakları olmuştur.

Karabağ Hanlığı'nın kaldırılması sırasında, nüfusunun etnik bileşimi, Kafkasya'daki Rus birliklerinin başkomutanı Aleksey Yermolov'un (1816-1827) talimatları üzerine tertip olunan “Tanımlama”da yansıtılmıştır. Bu belgenin derlenmesinden (1805-1822) önce Karabağ'da Ermenileştirme politikasına rağmen, istatistikleri karşılaştırsak (1593'ten itibaren), buradaki nüfusun çoğunluğu Azerbaycanlılar olmuştur. Açıklamaya göre, Karabağ vilayetindeki 20.095 aileden 15.729'u (şehirde 1.111, köylerde 14.618) Azerbaycanlılar, 4.366'sı Ermeni (şehirde 421, köylerde 3.945) Albanlardan ibaret olmuşlardır. Ermenilerin Karabağ'a toplu olarak yerleştirilmesi sonucunda burada yeni Ermeni köyleri (Marağalı, Canyon vb.) oluşmaya başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı, Güney Kafkasya'da Ermenilerin sayıca artmalarına tekan vermiştir. Sadece 1828-1911 yıllarında Rusya tarafından İran ve Türkiye'den 1 milyondan fazla Ermeni getirilerek bu bölgeye, özellikle Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. 1828'de Rusya ile İran arasında ve 1829'da Rusya ile Osmanlı arasında imzalanan anlaşmaların ardından, Karabağ da dahil olmak üzere yeni işgal edilen topraklara Ermenilerin yeniden yerleştirilmesine başlanmıştır.¹² Mevcut bilgilere göre, 1828 ve 1830 yılları arasında İran'dan Karabağ dahil 40.000 Ermeni ve Osmanlı Türkiye'sinden

¹¹Ermənistan – Azərbaycan münacişəsi, Xalq qəzeti. 23 may 2021, No: 105, s.5.

¹²Н. Н. Шавров, (Новая Угроза Русскому Делу В Закавказье, 1911), (Санкт-Петербург, 1911), s.59–61.

90.000 Ermeni Kuzey Azerbaycan'a yerleştirilmiştir.¹³

1.3. Rus İmparatorluğu Döneminde Karabağ

Çarlık Rusya'sında 1917 Şubat Devrimi'nin yaşanmasından sonra iktidara gelen geçici imparatorluk hükûmeti Rus Çarlığı'nın ardılı olmuştur. Bu dönemde Karabağ'da önemli olaylar gelişmiştir. Ermeniler, yerel halkı ilk kez Azerbaycan'ın tarihi topraklarından kovmaya başlamışlardır. Bu amaçla 1905 yılında Azerbaycan'da faaliyet gösteren Ermeni terör örgütleri Bakü, Erivan, Zengezur, Karabağ ve diğer yerlerde katliamlar yapmışlardır.¹⁴

1905 Şubat'ında Bakü'de başlayan katliamlar 1906'ya kadar sürmüştür. Bu katliamlar sonucunda 50.000'den fazla Azerbaycanlı öldürülmüş ve yüzlerce yerleşim yeri yıkılmıştır. Sadece Karabağ ve Zengezur'da 200'den fazla köy yakılmıştır. Bu köylerin yarısından fazlası ise daha sonra Ermeniler tarafından yıkılmıştır ve çok az sayıda Azerbaycanlı kendi köylerine geri dönebilmiş ve dönemeyenlerin evlerinde ise Ermeniler iskân edilmiştir.¹⁵

Ermeniler Şuşa şehri için özel planlar yapmış ve Azerbaycanlıları bu topraklardan tamamen kovmak istemişlerdir. Ağustos 1905'te Ermeni silahlı grupları tarafından Şuşa'daki Azerbaycan mahallelerine saldırı yapılmıştır. Elleri kendilerini korumak için ciddi bir silaha sahip olmayan Azerbaycanlılar, buna rağmen Ermeni saldırılarına güçlkle karşı koymuşlardır. Saldırı sırasında yaklaşık yüz Azerbaycanlı öldürülmüş ve yaklaşık yirmi ev Ermeniler tarafından ateşe verilmiştir.¹⁶

Ermenilerin Şuşa'ya ikinci saldırısı 1906 yazında gerçekleştirilmiştir. Beş günlük savaş sırasında Ermeniler şehri ele geçirememiş, ancak Şuşa şehri harap olmuştur. 1905-1906 katliamları sırasında Ermeniler amaçlarına kısmen ulaşmışlardır. Böylece 100'e yakın yerleşim yerini ele geçirmişler ve aralarında Erivan ve Bakü'nün de bulunduğu bazı yerleşim yerlerinde Azerbaycanlıların sayısını azaltmayı başarmışlardır. Bu düşüş, nüfusun bir kısmının öldürülmesi ve bazılarının yeni katliam tehdidi karşısında yeniden yerleştirilmesiyle sağlanmıştır.¹⁷ Aynı tarihlerde Ahmed

¹³Qasım Hacıyev, Əyyub Əbdüləzimov, *Qarabağ tarixi*, (Ərgünəş Nəşriyyatı, Bakı, 2014), s.38-41.

¹⁴Araz Aslanlı, "Tarihsel Bakış", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.117-140, s.120.

¹⁵Akif Nağı, *Qarabağ müharibəsi. (Qısa tarix)*, (MBM-R Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.11.

¹⁶Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, *Qarabağ – real tarix, faktlar, sənədlər*, (Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2005), s.36-40.

¹⁷Reha Yılmaz, "Kafkasya'da Çözülemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu", *Çankırı Karatekin*

Bey Ağaoğlu önderliğinde Difai (Savunma) teşkilatının kurulması, Ermenilerin sinsi niyetlerinin daha geniş çapta gerçekleşmesini engellemiştir. 1905 yılı sonu ve 1906 yılı başında kısa sürede oluşturulan Difai örgütü 12 Ermeni silahlı grubunu engellemeyi başarmıştır. Geçici olarak geri çekilen Ermeniler, örgütlerini güçlendirmeye, daha radikal örgütler oluşturmaya, gruplarını daha geniş çapta silahlandırmaya ve yeni saldırılara hazırlanmaya başlamışlardır. Azerbaycanlılar, Ermeni saldırılarının tekrarlanacağına inanmayarak sakinleşmiş, ivedilikle oluşturulan Difai örgütünü dağıtmış ve Ermenilerle eski iyi ilişkilerini yeniden kurmuşlardır.¹⁸

“Balkan krizinin” ortaya çıkışı ve ardından Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı ile Ermeni terör örgütleri dikkatlerini yeniden Türkiye topraklarına çevirmiştir. Türkiye'deki yıkıcı faaliyetlere, silahlı ayaklanmalara ve sivillere karşı katliamlara başlamışlardır. Ermeniler Türkiye içinde yeni bir hareket başlatmıştır. Ermeni silahlı kuvvetlerinin faaliyetleri sonucunda ülkenin çeşitli illerinde 200 binden fazla sivil ölmüştür. Çıkış yolu olarak, Türkiye hükümeti Nisan 1915'te tahrik edici faaliyetlerde bulunan Ermeni silahlı grupları ve terör örgütlerini ve bazı din adamlarının tutuklanmasıyla kısa bir süre sonra Ermenileri ülkenin hudutlarından çıkarmışlardır. Bu kararlı adımlarla Ermenilerin yıkıcı ve hain eylemleri durdurulmuştur. Ermeniler bir şey elde edemeyince sözde kendilerine “Ermeni soykırımı” yapıldığını iddia ederek aynı zamanda bu sahte “soykırımı” dünyaya tanıtmaya çalışmışlardır.¹⁹

Türkiye'den toprak koparmayı başaramayan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Güney Kafkasya'da ve öncelikle Azerbaycan'da Ermeni terör örgütlerini daha aktif hale getirmiştir. Rus İmparatorluğu'nun derin siyasi ve ekonomik krizi, her yerde, özellikle de civar bölgelerde yaşanan kaos, Ermenilerin silahlanarak kanlı olaylara girişmelerine zemin hazırlamıştır. Rusya'da iktidar için savaştan tüm siyasi güçler, Hıristiyan faktörüne dayalı olarak Ermenilere siyasi ve askeri destek sağlamıştır. İyi silahlanmış Ermeni terör örgütleri, Türkleri ve Müslüman nüfusu kovmaya ve özellikle Bakü, Erivan, Zengezur, Karabağ ve Nahçıvan'da bir dizi bölgeyi kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu toprakları dünya toplumuna sözde Ermeni yerleşimleri olarak sunmayı ve bu yerlerde büyük güçlerin yardımıyla bir “Ermeni devleti” yaratmayı amaçlamışlardır. Rus Bolşevikleri ise Bakü'de Ermeni Taşnaklarına

Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 2(1), s.7.

¹⁸Qasım Hacıyev, Əyyub Əbdüləzimov, *Qarabağ tarixi*, (Ərgünəş Nəşriyyatı, Bakı, 2014), s.61.

¹⁹Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, *Qarabağ – real tarix, faktlar, sənədlər*, (Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2005), s.41-46.

güvenmişlerdir.²⁰

Kasım-Aralık 1917'de Bolşevik-Taşnak ittifakı kurulmuştur. Bu birliğe, V. Lenin tarafından Olağanüstü Komiser olarak Kafkasya'ya gönderilen S. Şaumyan başkanlık etmiştir. 1918 yılının başlarında Ermeni silahlı grupları Türk-Müslüman nüfusa karşı katliamlara başlamıştır. Neredeyse hiçbir silahı ve örgütlü gücü olmayan Azerbaycanlı siviller, onlara ciddi şekilde karşı koyamamış ve Ermeniler her yerde aynı taktiği kullanmıştır. ABD ordusunun Türkiye'deki başkanı Amiral Mark Bristol şunları yazmıştır:

“General Dro olarak bilinen Drastamat Kanayan ile birlikte görev yapan subayların savunmasız köyleri önce bombalandığını ve sonra bu köyleri işgal edildiğini biliyorum, kaçamayanlar vahşice öldürülüyor, yağmalanıyor ve ardından köyler yakılıyor. Bütün bunlar sistemli bir şekilde Müslümanlardan kurtulmak için yapılıyordu.”²¹

Tek merkezden kontrol edilen Ermeni silahlı grupları, aynı senaryoyu yürütmüş ve her yerde aynı vahşeti gerçekleştirmişlerdir. Aralık 1917'de Kafkasya'da savaşan Rus ordusu serbest bırakılmıştır. Bu durumdan yararlanan Ermeniler, hemen üç piyade tümeni, bir süvari tugayı ve Rus ordusunda görev yapan Ermenilerden oluşan alaylar meydana getirmişlerdir. Azerbaycan Türkleri, Rus hükümetine güvendikleri ve askere alınmadıkları için kendi silahlı kuvvetlerini oluşturamamışlardır. Sonuç olarak, Azerbaycan'ın sivil nüfusu sadece terör örgütleriyle değil, aynı zamanda düzenli Ermeni ordusuyla da karşı karşıya kalmışlardır. Ermeni silahlı grupları en büyük katliamı Mart 1918'de gerçekleştirmiştir. 18 Mart 1918'de 20.000 Ermeni-Bolşevik silahlı kuvveti Şamahı'ya girmiş ve sivil nüfusu katletmiştir. Ayın sonuna kadar süren katliam sonucunda 12.000 Azerbaycanlı öldürülmüştür. Aynı zamanda 30 Mart- 2 Nisan tarihleri arasında Bakü'de de soykırım yapmışlardır. Ermeni militanların işlediği soykırım sonucunda 18.000 sivil öldürülmüştür.²² Aynı zamanda Guba ilçesine giren Ermeniler yaklaşık 3 bin kişiyi öldürmüşlerdir. Birkaç gün içinde Ermeni Bolşevik terör grupları Bakü, Şamahı, Guba, Erivan, Zengezur, Nahçıvan, Karabağ ve başka yerlerde 50.000'den fazla sivil öldürmüştür. Ağustos 1919'da Ermeni hükümetine karşı Batı devletleri baskı yapmış ve baskı karşısında olan Ermeniler bazı suçlarını itiraf etmek zorunda kalmışlardır. Ermenistan hükümeti yaptığı resmî açıklamada 1918 yılında Andronicus, Manukyan, Saakyan ve Kachaznuni'nin faaliyetleri sonucu Kafkasya'da 400.000 Azerbaycanlı, 120.000 Gürcü, 15.000 Kürt ve 22.000 Lezgi'nin

²⁰Yusif Qazıyev, *Erməni məsələsi*, (Nurlar Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.55.

²¹Akif Nağı, *Qarabağ müharibəsi. (Qısa tarix)*, (MBM-R Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.11-12.

²²Qasım Hacıyev, Əyyub Əbdüləzimov, *Qarabağ tarixi*, (Ərgünəş Nəşriyyatı, Bakı, 2014), s.62-63.

katledildiğini itiraf etmiş ve suçluların cezalandırılacağını taahhüt etmiştir.²³

1.4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Karabağ

2-15 Mart 1917 arasında Petersburg'da garnizon karargahında ayaklanmalar çıkması sonucu Romonov hanedanlığı yıkılmış, ülke genelinde kaos ortaya çıkmıştır. Bu kaostan yararlanan Bolşevik ihlalciler ve Ermeni Taşnaklar Güney Kafkasya'da Karabağ gibi bazı bölgeleri "Ermeni toprakları" olarak tanınması için propagandalar yapmışlardır.²⁴

Rusya'da 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Azerbaycan'da Milli Şura hareketi başlamış ve Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuştur.²⁵ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bağımsızlık Bildirgesi'nde, Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları uyarınca Rusya'nın işgal ettiği Kuzey Azerbaycan topraklarının yasal halefi olduğunu ilan etmiştir. Bağımsızlık Bildirgesi'nin birinci maddesi şu şekildedir: "*Artık Azerbaycan halklarının egemenlik hakları vardır ve Doğu ve Güney Kafkasya'dan oluşan Azerbaycan tam bağımsız bir devlettir.*"²⁶

Azerbaycan milli devlet tarihinde özel bir yeri olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti zor bir dönemde kurulmuş ve çok zor şartlar altında kurulan bu genç devlet, ancak 23 ay ayakta kalabilmiştir. Cumhuriyet bu dönemde birçok alanlarda olduğu gibi ülkenin toprak bütünlüğünü korumak için önemli çalışmalar yapmıştır. O tarihlerde, Ermenistan'ın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne yönelik oluşturduğu sürekli tehdide karşı büyük bir tavizsiz direniş gerekmiştir. Fakat bu genç devlet yeterince güçlü olmaması sebebiyle ekonomisi zayıftı. Bununla birlikte Milli Şura, ülkenin toprak bütünlüğüne yönelik tehdidi ortadan kaldırmak için değerli çalışmalar yapmıştır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Karabağ'ın ve Azerbaycan'ın bütün tarihi topraklarında siyasi gücü yeniden kurmaya çalışmıştır. Aynı tarihte daha yeni ilan edilen Ermenistan Cumhuriyeti, Karabağ toprakları üzerinde asılsız iddialarda bulunmuştur. Azerbaycan Halk

²³Akif Nağı, *Qarabağ müharibəsi. (qısa tarix)*, (MBM-R Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.13-14.

²⁴Ömer Göksel İşvar, "Rus Çarlığının Yıkılma Sürecinde Karabağ", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.77-97, s.79.

²⁵Cəmil Həsənli, *Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918- 1920)*, ("GARISMA" MMC Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.74.

²⁶Cəmil Həsənli, *Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918- 1920)*, ("GARISMA" MMC Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.79-80.

Cumhuriyeti hükümeti ise bu iddiaları defalarca yalanlamıştır.²⁷ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamento Başkanı Alimerdan Bey Topçubaşov, 18 Kasım 1918'de İstanbul'da Osmanlı Devleti'nin Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmede şunları söylemiştir:

*“Ermenilerin gündeme getirdiği Karabağ meselesi 5 ya da 10 köy meselesi değil, ihtilaf 4 iğne üzerinde - Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl ve Zengezur. Burası Ermeni ve Müslüman sayısının eşit olmadığı bir hanlık arazisi, ama Ermenilerin mutlak çoğunluğu yerli değiller, Rusya ile savaştan sonra Türkiye'den buraya taşındılar... Nihayet Karabağ'da Ermeniler, Müslümanlarla karışık bir toplu yaşam içinde yaşamıyorlar. Bütün bunlara rağmen biz bölgede barışçıl çözümün tarafındayız.”*²⁸

19. yüzyılın sonlarından itibaren Ermeni milliyetçi örgütleri Azerbaycan'ın eski toprakları olan Karabağ, Nahçıvan ve Zengezur'u ele geçirmeye çalışmışlardır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, Azerbaycan'ın iç ve dış dünyasındaki karmaşık ve çelişkili durumdan yararlanan Ermeni milliyetçileri, “Büyük Ermenistan” yaratma fikirlerini hayata geçirmek için kapsamlı faaliyetlere başlamışlardır. Bu bağlamda ilk hedefleri Zengezur ve Karabağ'ı ele geçirmektir. Ancak Azerbaycan hükümetinin tavizsiz duruşu Ermenilerin planlarının gerçekleşmesine izin vermemiştir. Azerbaycan için zor ve karışık geçen 1918 yılında, cumhuriyetin toprak bütünlüğünü ve egemenliğini korumak için ilk günden itibaren sadece Türk devleti kapsamlı siyasi ve askeri yardımlarda bulunmuştur. Bu yardım, Ermeni milliyetçilerinin ve onların destekçisi Bolşeviklerin Azerbaycan halkının tarihi kaderi için tehlikeli girişimlerde bulunmasını engellemiştir.²⁹

Kafkasya'da, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da üç bağımsız cumhuriyetin kurulmasından sonra Ermenistan, tartışmalı bölgeleri eski toprakları olarak uluslararası kuruluşların tartışmalarına aldırılmadan sınırlarını genişletmeye çalışmıştır. Ermeni milliyetçi ayrılıkçı güçler, Dağlık Karabağ iddialarında Azerbaycan ve Gürcü toprakları pahasına bir “Büyük Ermenistan” yaratmak için hem Azerbaycan'a hem de Gürcistan'a savaş açmışlardır.³⁰

Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduğu ilk günlerden itibaren toprak bütünlüğünü ve sınırlarının dokunulmazlığını korumak için aktif ve ciddi bir şekilde mücadele etmiştir. Azerbaycan hükümetinin asıl görevi Dağlık Karabağ'daki Ermeni

²⁷Cəmil Həsəni, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920)*, (Azərnəşr Nəşriyyatı, Bakı, 1993), s.21.

²⁸Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, *Olaylar*, (Bakı Nəşriyyatı, Bakı, 2010), s.15.

²⁹Tofiq Köçərli, *Qarabağ: yalan və həqiqət*, (İrşad Nəşriyyatı, Bakı, 1998), s.29-34.

³⁰Cəmil Həsəni, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920)*, (Azərnəşr Nəşriyyatı, Bakı, 1993), s.45-60.

ayrılıkçılığını ortadan kaldırmak olmuştur.³¹

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanı, çarlığın sömürge yönetimi altında yaşayan halkın kendi milli devletini kurma ve milli kurtuluş arzusuna uygun olmuştur. 28 Mayıs'ta dört partiyi temsil eden 44 Azerbaycanlı milletvekili Milli Şura'da birleşerek yeni bir devletin, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan eden bir Bağımsızlık Bildirgesi yayınlamışlardır. Deklarasyon, AHC'nin komşu ülkeler ve devletlerle iyi komşuluk ilişkileri kurma ihtiyacını vurgulanmıştır.³² Çarlıktan miras kalan idari toprak dağılımı ile nüfusun milli bileşimi arasındaki uyumsuzluk, yeni kurulan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri arasındaki sınırların çizilmesinde keskin çelişkilere yol açmıştır. Azerbaycan hükümeti, faaliyetinin ilk günlerinde, sınırda bir çatışma durumunu önlemek ve iyi komşuluk ilişkileri kurmak için her cumhuriyetin topraklarını ayrı ayrı ilan etmeden önce konuyu üçlü görüşmelerde tartışmaya ve anlaşmaya varmaya çağırmıştır. Azerbaycan Milli Şura'sının yetkili temsilcisi ile Ermeni Milli Şura'sı arasındaki müzakerelerin sonuçları, Azerbaycan Milli Şura'sının 29 Mayıs 1918 tarihli toplantısında tartışılmıştır. Toplantıda Ermeni hükümetinin siyasi merkez olarak Erivan'ı seçmesi konusu ele alınmıştır.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir konfederasyon olasılığını dikkate alarak, Azerbaycan Milli Şura'sı oy çokluğu ile Erivan şehrinin Ermenistan Cumhuriyeti'nin merkezi olarak tanınmasının mümkün olduğu değerlendirilmiştir. Ancak Milli Şura'nın bazı üyeleri, Erivan eyaletinde yaşayan Azerbaycanlıların geleceği için bir tehdit oluşturacağından endişe duyduklarını ifade ederek bu karara itiraz etmişlerdir. Azerbaycan Milli Şura'sında Erivan Azerbaycanlılarının temsilcisi olarak B. Rzayev, "*Bağımsız bir Azerbaycan için çalışmanın dışında, geri kalanımızı Ermenistan Cumhuriyeti topraklarında unutmamanızı rica ediyoruz.*" demiştir.³³

Azerbaycan hükümeti, Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasındaki tüm anlaşmazlıkları ve ihtilafları barışçıl bir şekilde çözmek için Gürcistan ve Ermeni hükümetlerine üç cumhuriyetin temsilcileriyle bir toplantı yapmalarını teklif etmiştir. Bu amaçla Kasım 1918'de Tiflis'te bir konferans toplanması kararı alınmıştır. Ancak Ermeni hükümetinin bir temsilcisinin konferansa katılmaması nedeniyle konferans

³¹Qeybulla Qeybullayev, *Qarabağ, etnik və siyasi tarixə dair*, (Elm Nəşriyyatı, Bakı, 1990), s.30.

³²Qasım Hacıyev, Əyyub Əbdüləzimov, *Qarabağ tarixi*, (Ərgünəş Nəşriyyatı, Bakı, 2014), s.64-65.

³³Cəmil Həsənlı, *Azərbaycan xalq cümhuriyyəti (1918-1920)*, (Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı,1998), s.38-44.

gerçekleşmemiştir.

Ağustos 1918'de Tiflis'teki Ermeni diplomatik temsilcisinin Tiflis'te olan Azerbaycan diplomatik temsilcisinden Şuşa'ya bir Ermeni “özel heyeti” göndermeyi kabul etmesini istediğini bildirmiştir. Azerbaycan hükümeti bu resmi çağrıya şu şekilde cevap vermiştir: “*Azerbaycan hükümeti, heyetin Azerbaycan yasalarına uyacağını ve Azerbaycan hükümetinin gözetimi altında faaliyet göstereceğinden eminse, o zaman Ermeni özel heyetinin Şuşa'yı ziyaret etmesine izin verilecektir.*”³⁴

Ermeni hükümeti, önce Dağlık Karabağ'a “tartışmalı toprak statüsü” vermek ve ardından bu faktörü Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları ile planlar uygulamak için kullanmak gibi adımlar atmak istemiştir. Cumhuriyetler kurulur kurulmaz, Dağlık Karabağ'daki Ermeni nüfusun bir kısmı, Erivan'ın propagandası, kışkırtması ve baskısı nedeniyle Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetini tanımayı reddetmiştir. Dağlık Karabağ Ermenilerinin Temmuz 1918'de Şuşa'da yapılan ilk kongresi (şehrin nüfusunun yüzde 46'sı Azerbaycanlı idi.) Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını ilan etmiştir.

Ermenistan hükümeti ise Dağlık Karabağ'ı işgal etme planlarını uygulamak için silahlı kuvvetlerini görevlendirmiştir. Ermenistan Yukarı Karabağ sorununu askeri yollarla çözmek istediğini göstermiştir. Bu nedenle 1918'de General Andranik'in silahlı çeteleri Karabağ'ı işgal etmiştir. 15 Temmuz 1918'de Azerbaycan hükümetinin bir toplantısı yapılmış ve bu görüşmede, Dışişleri Bakanı Mehmedhasan Hacınski'nin Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde Ermeni ayrılıkçıların suç teşkil eden eylemlerine ilişkin bir rapor sunmuştur. Raporunda;

“Dört aydır Ermeniler Azerbaycan'ın çeşitli yerlerindeki barışçıl Azerbaycan köylerinde benzeri görülmemiş zulümler gerçekleştiriyor, insanların can ve mallarını yok ediyor. Bu nedenle, milli çıkarları ve nüfusun etkilenen gruplarının çıkarlarını göz önünde bulundurarak, ayrı bir örgüt kurmayı ve aşağıdaki görevleri belirlemeyi öneriyoruz: 1. Tüm şiddet olaylarını doğru bir şekilde kaydetmek; 2. Bu olayların meydana geldiği koşulları belirlemek; 3. Suçluları ve zarar miktarını belirlemek. Bu organizasyon Olağanüstü Soruşturma Komisyonu niteliğinde olmalı ve bilgileri ana Avrupa dillerinde, Rusça, Fransızca, Almanca ve Türkçe yazılmalı ve dağıtılmalıdır. Hükümet bu öneriyi kabul ederse, bakanlardan birine bu komisyonu kurma talimatının verilmesini ve komisyonun giderleri için geçici olarak 50 bin manat tahsis edilmesini rica ediyorum”³⁵

ifadeleri yer almaktadır. Azerbaycan hükümeti, M.N. Hacınski'nin raporunu dinlemiş ve ilgili bir komisyon kurmaya karar vermiştir.

Azerbaycan topraklarının tarihi bir parçası olan Karabağ'ı ele geçirmek isteyen

³⁴Cəmil Həsəni, *Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, (Garıma Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.73-89.

³⁵Cəmil Həsəni, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920)*, (Azərnəşr Nəşriyyatı, Bakı, 1993), s.60-62.

Ermeni hükümeti, onlarca yerleşim birimini ortadan kaldırmaktan çekinmemiştir.

*“Ermeniler, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Karabağ’I ele geçirmek için daha önce başlattıkları soykırımı devam ettiriler. Azerbaycan hükümeti bu durumu dikkate alarak Ocak 1919’da Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl ve Zengezur ilçelerini kapsayan Karabağ Genel Valiliği’ni kurdu. H. Sultanov Karabağ Genel Valisi olarak atandı”.*³⁶

Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı S. Tigranyan, Karabağ Genel Valiliğinin kurulmasını protesto etmiş, ancak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümetinin tepkilerin asılsız olduğunu bildirmiştir. Ayrıca bu toprakların Karabağ’ın ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtmiştir. Ancak Ermeniler Karabağ Genel Valisinin topraklarda barışı sağlamasına izin vermemişlerdir.

Ocak 1919’da Taşnak hükümeti, Karabağ toprakları hakkında iddialarda bulunmuştur. Ermeniler Karabağ’dan şu toprakları almak istemişlerdir: 1. Tatar hariç, Cavanşir kazasının güney ve batı kısmı; 2. Ağdam ve Gacar köyleri dışında Şuşa ilçesinin batısı; 3. Cebrayıl ilçesinin Vang, Hadrut, Yegorlu ve Arakel köyleri ile bir kısmı; 4. Kars Dağı’nın güney batısında yer alan Şahverdiler köyü ve Araz Nehri üzerindeki Ağbil istasyonu dışında Zengezur ilçesinin tamamı. Cumhuriyetin toprak bütünlüğünü ve vatandaşlarının hayatlarını korumayı ana görevi olarak gören Azerbaycan hükümeti, bu iddiaları kategorik olarak yalanlamıştır. Azerbaycan parlamentosu Dağlık Karabağ sorununu görüştüğünden sonra durumu normalleştirmek için önlemler almaya başlamıştır.³⁷

8 Ocak 1919’da Azerbaycan parlamentosunun bir toplantısında konuşan milletvekili M.N. Vinogradov şunları söylemiştir: *“Biz Ruslar bu tür eylemleri, bu tür korkunç saldırganlığı protesto ediyor ve genel konferans kararına kadar herkesin yerlerinde kalmasını talep ediyoruz ve her devlet kendi sınırlarını belirleme gücüne sahip.”* Azerbaycan parlamentosu hükümete vahşetleri önlemek için her türlü yolun kullanılmasını önermiştir. Fetali Han Hoyski, Ermeni hükümetine verdiği bir notta, sivil halka yönelik silahlı saldırıyı şiddetle protesto etmiş ve Azerbaycan halkına yönelik saldırganlığın derhal durdurulması çağrısında bulunmuştur.

Alınan önlemlere rağmen, Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasındaki normal komşuluk ilişkilerinin yeniden kurulması mümkün olmamıştır. Azerbaycan parlamentosu, Dağlık Karabağ’daki milli çatışmaların nedenini araştırmak için özel bir komisyon göndermiş ve ardından konuyu 8 Temmuz 1919’da bir toplantıda

³⁶*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, (Lider Nəşriyyatı, Bakı, 2004), s.250-255.

³⁷Həvvə Məmmədova, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi: 1918-1920*, (Nağil Evi Nəşriyyatı, Bakı, 2006), s.20-22.

tartışmıştır. Chubaryan, Malkhazyan ve diğer Ermeni milliyetçi milletvekillerinin uzun iftira niteliğindeki açıklamaları, ikna edici argümanlarla reddedilmiştir. 15 Temmuz 1919'da, Dışişleri Bakanlığı'nın girişimiyle, Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, artan Ermeni propagandasıyla mücadele etmek, dünya toplumunun gözünde Kafkasya'da Ermenilerin Müslüman kanına olan susuzluğunu ortaya çıkarmak için Olağanüstü Soruşturma Komisyonu kurulmasına karar vermiştir.

Bu komisyonun üç görevi vardır: 1. Tüm şiddet vakalarının doğru kayıtlarını tutulması; 2. Bu şiddetin işlendiği koşulların netleştirilmesi; 3. Suçluları ve hasar miktarının belirlenmesi. Alakbar Bey Hasmammadov, Acil Durum Araştırma Komisyonu başkanlığına atanmasıyla birlikte komisyon çok aktif çalışmaya başlamıştır.³⁸ Bu komisyon, 1918 yılının kanlı Mart olaylarını, Şamahı'daki mezalimleri, Ermenilerin Erivan vilayeti topraklarında işledikleri suçları araştırmaya başlamıştır. Komisyonun topladığı soruşturma materyalleri, Ermeni iddialarının asıl rolünü gösteren ve Ermeni suçlarını ortaya çıkaran en güzel tarihi belge olmuştur.

Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın Gence vilayetine bağlı Cavanşir, Şuşa, Cebrayıl ve Zengezur ilçelerinde Ermeni yağmalamasından etkilenen Azerbaycan köylerinin araştırılmasına ilişkin Azerbaycan Olağanüstü Soruşturma Komisyonu üyesi Mihaylov'un raporuna dayanarak, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ndeki Ermenilerin Karabağ'da ayrılıkçı eylemleri ortaya çıkarılmıştır. Mihaylov'un raporu Karabağ'ın dört ilçesindeki durumu analiz etmiştir. Buradaki durumun Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diğer bölgelerinden çok farklı olduğu belirtilmiştir.³⁹

Karabağ'ın dört ilçesindeki Azerbaycanlılar, Karabağ'ın yerel Ermeni nüfusunun yanı sıra Erivan ve Türkiye'nin bazı vilayetlerindeki Ermeni çeteleri tarafından sürekli olarak her türlü şiddete maruz kalmışlardır. 1918-1920 yıllarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dış politikasının temel amacı, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması olmuştur. Azerbaycan'ın bağımsızlığının komşu ülkeler tarafından tanınması, bağımsızlığın geri döndürülemezliğini sağlamak için yeterli olmamıştır.⁴⁰ Tarihsel kaynaklar, Dağlık Karabağ'ın eski zamanlardan beri Azerbaycan'ın toprakları olduğunu kesin olarak doğrulamıştır.

³⁸Cəmil Həsənlı, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində* (1918-1920), (Azərnəşr Nəşriyyatı, Bakı, 1993), s.63-64.

³⁹Ramin Sadıgov, "1918-1920 Yıllarında Karabağ'da Ermeni İsyancıları: Azerbaycan Hükümeti'nin Toprak Bütünlüğünü Sağlamak İçin İsyancıları Karşı Mücadelesi", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt7, Sayı:1, 2021.

⁴⁰Qasım Hacıyev, Əyyub Əbdüləzimov, *Qarabağ tarixi*, (Ərgünəş Nəşriyyatı, Bakı, 2014), s.12.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Şuşa'daki Ermenilerin en hain silahlı ayaklanmalarından biri, Azerbaycan halkının Nevruz bayramı olan 22 Mart 1920'de gerçekleşmiştir. Aslında bu ayrılıkçı ayaklanma, Azerbaycan'ı işgal etmeye hazırlanan Bolşevikler tarafından emredilmiştir. O dönemde Ermeni bölücü ayaklanmalarının çoğu yerde bastırılmasına rağmen, saldırganlar Askeran kalesini ele geçirmeyi başarmışlardır. Alınan askeri-politik önlemler sonucunda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Karabağ'daki egemenlik haklarını geri vermiştir. Ancak topraklarındaki devlete ihanet eden Karabağ'da Ermenilerin yaptığı ayrılıkçı ayaklanmalar ve soykırımlar, Nisan 1920'de işgal arifesinde ülkenin kuzey sınırlarının savunmasına ağır bir darbe vurmuş ve bağımsızlığın çöküşünü hızlandırmıştır.

1.5. Sovyet Döneminde Karabağ Sorunu

1920'de Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi ile ülke hayatında yeni bir dönem başlamıştır.⁴¹ Rusya'da Sovyet gücü artması sonucu Çarlık Rusya'sının sınırları yeniden kurulmaya başlanmış ve böylece Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuzey sınırında güçlendirilen 11. Kızıl Ordu birliklerine cumhuriyetin işgal planını uygulamak için ilgili emir ve kararnameler çıkarılmıştır.⁴² Azerbaycan Parlamentosu bünyesinde Sovyet devletini savunan güçlerin ve Karabağ'daki Ermeni-Taşnak ayrılıkçılarının Mart ayaklanması, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin çöküşünü hızlandırmıştır. 23 aylık Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 11. Kızıl Ordu'nun süngüleriyle devrilmiş ve kuzey Azerbaycan'da Sovyet iktidarı kurulmuştur. Böylece Karabağ çevresinde yeni bir olaylar aşaması başlamıştır.⁴³

11. Kızıl Ordu Anadolu'ya gitme bahanesiyle Azerbaycan'a girmiş, ülkenin başkenti Bakü'de ve diğer bölgelerde tam teşekküllü bir işgal rejimi kurmuştur. Bakü'nün işgalinden kısa bir süre sonra Azerbaycan'ın tamamının zorla Sovyetleştirilmesi yeni sistemin cezai organı olarak idari sistemin değişmesi, devrimci komitelerin uygulaması gerçekleştirilmiştir. Mayıs 1920 Ocak ayından itibaren ülkede, Bolşevik işgaline ve şiddetine karşı Sovyet karşıtı bir isyan dalgası yayılmıştır. Gence, Karabağ, Tatar, Zagatala, Şeki, Lenkeran ve başka yerlerde başlayan halk

⁴¹Cömil Həsənli, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)*, (Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2012), s.7.

⁴²Elçin Neciyev, "Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 39, 2011.

⁴³*Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi*, (Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası,2005), s.40.

ayaklanmaları 1920 ve 1921 yıllarında vahşice bastırılmıştır.⁴⁴

Karabağ jeolojik özelliğine göre ova ve dağlık olmak üzere iki kısımdan ibaret bir bölgedir. Bu husus jeologlar tarafından da doğrulanmıştır. Örneğin, ünlü Kafkas bilgini A. M. Skibitsky, “Kafkas Krizi” adlı makalesinde şunları yazmıştır: “*Karabağ Hanlığının dağlık kısmına o zamanlar Dağlık Karabağ deniyordu*” Karabağ toprakları Çarlık Rusya’sının bir parçası olduğunda, diğer bir ifadeyle eski Karabağ Hanlığının toprakları çeşitli idari bölümelere tabi tutulduğunda, “Karabağ” teriminin eski idari-politik anlamını yitirdiği açıktır. Ancak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde “Karabağ” kavramı eski anlamını yeniden kazanmıştır. Dağlık Karabağ terimi ise o dönemde daha çok Taşnaklar tarafından kullanılmıştır.⁴⁵

Bu andan itibaren, Dağlık Karabağ kavramı sadece coğrafi olarak değil, aynı zamanda siyasi olarak da ilgi kazanmaya başlamıştır. Bolşeviklerin Kuzey Azerbaycan’da iktidarı ele geçirmesinden sonra, bu kavram idari-siyasi bir anlam kazanmaya başlamış, Azerbaycan-Ermeni ilişkilerinde ve buna müdahale eden Rusya’nın siyasi sözlüğünde ana kavramlardan biri haline gelmiştir. Bu nedenle Dağlık Karabağ’ın coğrafi kapsamı da değişmektedir. Yine A. M. Skibitsky’nin yazdığı gibi, “*Karabağ yaylası 1923’te özerklik kazandı ve Özerk Dağlık Karabağ Eyaleti veya Azerbaycan’ın yeni sınırları içinde kısaca Dağlık Karabağ olarak adlandırıldı.*”⁴⁶

28 Nisan 1920’de Azerbaycan’da Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. O tarihlerdeki gerçekler ise 70 yılı aşkın Sovyet yönetimi sırasında Ermenilerin, Azerbaycan pahasına topraklarını genişletmeyi ve Azerbaycanlıları tarihi topraklarından sürmeyi başardıklarını kanıtlamıştır. Bu amaca yönelik ve sistemli politikanın bir sonucu olarak, 1918-1920 yıllarında 114.000 kilometrekarelik bir alana sahip olan Azerbaycan arazi bütünlüğü Sovyet döneminde 86.600 kilometre karelik alana düşürülmüştür.⁴⁷

Karabağ’ın Bolşevikler tarafından işgali Azerbaycan yönetimini rahatsız etmeye başladığı için Neriman Nerimanov başkanlığındaki Komiserler Sovyeti acil olarak toplanmıştır. Toplantıda Nerimanov: “*Güya tartışmalı olan Zengezur ve Karabağ’ın bugün olduğu gibi gelecekte de Azerbaycan dahilinde kalmalıdır*”

⁴⁴Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)*, (Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2012), s.7.

⁴⁵Ermənistan – Azərbaycan münəqişəsi, *Xalqəzəti*. 23 may 2021, No: 105, s.5.

⁴⁶Yusif Qaziyev, *Erməni məsələsi*, (Bakı Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.14-35.

⁴⁷Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)*, (Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2012), s.11.

ifadelerine yer vermiştir.⁴⁸

30 Kasım 1920'de Azerbaycan'ın Zengezur ilçesinin batısı Sovyet hükümeti tarafından Ermenistan arazisine dahil edilmiştir. Sonuç olarak, Nahçıvan bölgesi Azerbaycan'ın ana topraklarından ayrılmıştır.

13 Ekim 1921'de Kars'ta Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin katılımıyla bir yanda Ermenistan SSC, Azerbaycan SSC ve Gürcistan SSC ile diğer yanda Türkiye arasında Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın 5. maddesinde Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri Nahçıvan eyaletinin Azerbaycan'ın himayesinde özerk bir bölge olduğu konusunda anlaşmışlardır.⁴⁹

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin kurulmasından sonra kendisine verilen yerleşimler idari olarak ilçe-kasaba-köy seviyelerine göre bölünmüş ve birçok yerleşimin adı değiştirilerek Ermeni dilinde yeni adlar verilmiştir. Ağustos 1930'da Dağlık Karabağ toprakları yeniden 5 ilçeye ayrılmıştır: 1. Ceraberd, 2. Martuni, 3. Stepanakert, 4. Dizag, 5. Şuşa. Artık Varanda'ya Martuni deniliyor, Haçın bölgesi ise Stepanakert'e ait edilmiştir.⁵⁰

12 Mart 1922'den 5 Aralık 1936'ya kadar Azerbaycan, Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir parçası olmuştur. Azerbaycan'ın SSCB'ye katılmasından önce, Yeni Bayezid ilçesinin Başarkeçar bölgesi Rus İmparatorluğu sınırları dahiline alınmış ve Şarur-Daralayaz bölgesinin üçte ikisi İmparatorluk tarafından Ermenistan'a bırakılmıştır. Azerbaycan'ın SSCB'ye katılmasından sonra ise Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin, Gazah ilçesinin büyük bir kısmı, Cebrayl ilçesi ve bir dizi köy Ermenistan arazilerine dahil edilmiştir.⁵¹

17 Ağustos 1939'da Geraberd'in adı Mardakert, Dizag'ın adı Hadrut olarak değiştirilmiştir. Yani Azerbaycan devleti olan Kafkas Albanyası dönemine ait Dizag, Varanda, Khachin, Ceraberd gibi tarihi ve coğrafi isimler unutulmaya mecbur edilerek, Rus İmparatorluğu döneminde buraya getirilen Ermenilerin verdiği isimler ile değiştirilmiştir.

1920-1930 yıllarında istediklerini elde edemeyen Ermeniler, 1941-1945 savaşından sonra yeniden aktif hale gelmişlerdir. 28 Kasım 1945'te Komünist Parti

⁴⁸İğrar Aliyev, *Dağlıq Qarabağ*, (Elm Nəşriyyatı, Bakı, 1989), s.88-90.

⁴⁹Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə Azərbaycanın xaric siyasəti (1920-1939)*, (Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2012), s.435.

⁵⁰Ermenistan – Azərbaycan münaqişəsi, Xalq qəzeti. 23 may 2021, No: 105, s.5.

⁵¹Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə Azərbaycanın xaric siyasəti (1920-1939)*, (Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2012), s.8.

Merkez Komitesi Sekreteri Georgi Malenkov, Mircafer Bagirov'a mektup göndermiş ve kendisini Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin gündeme getirdiği sorunlar hakkında görüşünü ifade etmeye davet etmiştir. Bu bağlamda, 10 Aralık 1945'te M. Bagirov Moskova'ya iddiaların esassız olduğunu açıklayan bir cevap göndermiştir.⁵²

“Yurt dışından Ermenilerin yerleştirilmesi bahanesiyle, SSCB Bakanlar Kurulu 23 Aralık 1947 ve 10 Mart 1948 tarihlerinde kolektif çiftçilerin ve diğer Azerbaycanlıların Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'deki Kür-Araz ovasına yerleştirilmesine ilişkin özel kararlar aldı. Bu kararlara göre, 1948 ve 1953 yıllarında 100.000'den fazla Azerbaycanlı, tarihi anavatanlarından zorla çıkarıldı. Onlar dağlık bölgelerden Azerbaycan'ın Mugan ve Mil'in kurak bozkırlarına yerleştirildiler.”⁵³

1960'ların başında, bölgelerin genişletilmesi politikası uygulanırken asıl darbe Şuşa şehrine gelmiştir. 4 Ocak 1963'te Şuşa kazası lağvedilmiş ve toprakları Stepanakert kazasına devredilmiştir. Ancak, N.S. Kruşçev'in iktidardan uzaklaştırılmasından sonra, idari bölünmede yeni bir değişiklik olmuştur. 6 Ocak 1965'te Şuşa ilçesi yeniden düzenlenmiştir. 1978 yılında Haydar Aliyev'in tespiti sayesinde Stepanakert ilçesi bazında Askeran ilçesi kurulmuştur. Bu bölge, SSCB'nin çöküşünden önce Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin son idari bölümü olmuştur.⁵⁴

“Sovyetler Birliği'nde temsil edilen Ermeniler, Ermeni SSC'nin liderliği ve yurtdışındaki Ermeni Diasporası, 1980'lerin başında SSCB'nin merkezi hükümetinin zayıflamasından yararlanarak 1923'te Azerbaycan SSC'nin bir parçası olarak kurulan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni Ermenistana birleştirmek için harekete geçtiler.”⁵⁵

Ermeni şovenist Zori Balayan, 1981'de Erivan'da Ermenice, 1984'te Moskova'da Rusça olarak yayınlanan “*Ojag*” adlı kitabında Azerbaycan'a karşı asılsız toprak iddialarında bulunmuştur. Kasım 1987'de, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov'un danışmanı Abel Aganbekyan, Paris'te L'Humanité ile yaptığı röportajda Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ilhak edilmesini desteklemiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde 1987 yılında Ermeniler, Karabağ'ın Ermenilere verilmesi için 75 bin imza toplamışlardır. 1987 sonbaharında Erivan'da düzenlenen mitinglerde, Ermeni milliyetçileri Azerbaycanlılara karşı şiddet çağrısı ve toprak taleplerinde bulunmuşlardır.⁵⁶

⁵²İkinci dünya müharibesinden sonraki illerde Ermenistanın Azerbaycana karşı esassız arazi iddiaları, xalqcebhesi.az, <https://www.xalqcebhesi.az/news/project/22542.html>, Erişim Tarihi: 08.01.2021.

⁵³"Respublika" Qəzeti, 14–15 Yanvar 1990.

⁵⁴Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə Azərbaycan yoxdur, xalqqazeti.com, <https://xalqqazeti.com/az/news/49502>, Erişim Tarihi: 08.01.2021.

⁵⁵Ermenistan – Azərbaycan münacişəsi, Xalq qəzeti. – 23 may 2021, No: 105, s.5.

⁵⁶Bora Bayraktar, "Karabağ'ın İşgali ve Türk Siyasetinin Dönüşümü (1988-1991)", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021,

1987 yılının sonlarında Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Gafan bölgesinde Azerbaycanlıların tarihi topraklarından vahşice sürgün süreci başlamıştır. 1988-1989 yıllarında Ermenistan'ın diğer bölgelerinde (Amasya, Ararat, İcevan, Yegegnadzor, Megri, Sisyan, Gorus, Gukark, Vardenis, Masis, Azizbayov, Artashat, Hoktemberyan, Noyemberyan vb.) ve şehirlerde Erivan, Kirovakan, Hrazdan, Stepanavan, Spitak, Çermuk, Gümrü ve başka bölgelerde yaşayan 250.000'den fazla Azerbaycanlı, tarihi topraklarından zorla çıkarılmış, 216'sı vahşice öldürülmüş ve 1.154 kişi olaylarda yaralanmıştır. Onlar Ermeni şiddeti karşısında hayatlarını kurtarmak için Azerbaycan'a sığınmışlardır.⁵⁷

13 Şubat 1988'de Karabağ konusunda Ermenilerin ilk mitingi Dağlık Karabağ'ın merkezi olan Hankendi'de yapılmıştır. 16 Şubat- 2 Mart tarihleri arasında Dağlık Karabağ'da çeşitli mitingler düzenlenmiştir. Karabağ'da yaşayan Ermeniler 20 Şubat 1988'de Karabağ'ın Ermenistan'a katılması hakkında taleplerde bulunmuşlardır.⁵⁸

20 Şubat'ta Dağlık Karabağ Halk Vekilleri Sovyeti'nin Ermeni asıllı milletvekilleri (Azerbaycan ve diğer milletlerden toplantıya katılmadılar) bölgeyi Ermeni SSC ile birleştirme önerisi lehinde oy kullanmışlardır. 21 Şubat'ta Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi, Bölgesel Konseyin kararını “milliyetçi unsurlar tarafından kışkırtılan” olarak nitelendiren “Dağlık Karabağ'daki olaylar hakkında” bir karar yayınlamıştır. Ancak 22 Şubat'ta Hankendi-Ağdam karayolu üzerindeki Askeran yerleşimi yakınında Ermeniler, Dağlık Karabağ Halk Vekilleri Konseyi'nin kararını protesto eden barışçıl Azerbaycanlı protestoculara ateş açmıştır. Sonuç olarak, iki Azerbaycanlı genç öldürülmüştür. Mart ayı başlarında Dağlık Karabağ'ı Ermenistan ile birleştirmeyi amaçlayan Ermenilerin Karabağ örgütü Erivan'da, Krunk örgütü ise Hankendi'de faaliyete başlamıştır. 12 Temmuz 1988'de Karabağ'da yaşayan Ermeniler özerk bölge olarak Ermenistan'a bağlandıklarını ilan etmişlerdir.⁵⁹ Bunun üzerine:

“14 Haziran'da Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Dağlık Karabağ'ı Ermeni SSC'ye “dahil etmeye” karar verdi. Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti protesto olarak 17 Haziran'da Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSC'nin bir parçası olduğunu tekrar teyit etti. 18 Temmuz'da SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı, Azerbaycan SSC ve Ermenistan

ss.325-348, s.326-327.

⁵⁷Azərbaycanlıların 1988-1989-cu illərdə deportasiyası, xalcebhəsi.az, <https://www.xalcebhəsi.az/news/project/20180.html>, Erişim Tarihi: 09.01.2021.

⁵⁸Bora Bayraktar, s.327.

⁵⁹Bora Bayraktar, s.328.

SSC'nin ulusal-toprak ayırımını değiştirmenin imkansız olduğuna karar verdi. Böylece, SSCB Anayasasının ilgili hükmünün (madde 78) rehberliğinde SSCB Yüksek Sovyeti, cumhuriyetlerin toprak bütünlüğü ilkesini savundu.”⁶⁰

1.6. Sovyetler Birliğinin Çöküşü ve Karabağ Sorunun Ortaya Çıkması

Eski Sovyet ülkelerinin kendi bağımsız devletlerini kurmaları, öte yandan Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kuruluşu ve etnik çatışmalar SSCB'nin genel devlet yapısını zayıflatarak bölgedeki durumu daha da kötüleştirmiştir. Bu nedenler Sovyetler Birliğini çöküşe doğru hızla götürmüştür. Öte yandan Dağlık Karabağ'da yıkıcı faaliyetlerde bulunan, çoğunluğu Ermenistan'dan gönderilen silahlı gruplar ortaya çıkmıştır. Bu gibi durumlarda, SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı kararıyla kurulan Özel Yönetim Komitesi'nin (12 Ocak-28 Kasım 1989) faaliyeti başarısız olmuştur.

Ermeni diasporası, çatışmanın dinamiklerini etkilemenin yanı sıra faaliyet gösterdiği ülkelerde propaganda çalışmaları yürütmüş ve çeşitli devletleri çatışmayı kendi çıkarları doğrultusunda çözmeye yönlendirmeye çalışmıştır. 19 Temmuz 1989'da ABD Senatosu'nun Sovyet Ermenistan halkının istekleri doğrultusunda Dağlık Karabağ sorununun barışçıl çözümünde ABD yardımına ilişkin bir kararı kabul etmiş olması tesadüf değildir. 19 Kasım 1989'da ABD Senatosu, *“Bu bölge halkının görüşlerini gerçekten yansıtan Sovyetler Birliği ile ikili görüşmelerde Dağlık Karabağ sorununun adil bir şekilde çözülmesine yardımcı olmak”* arzusunu dile getirmiştir. SSCB'de ortaya çıkan *“insan hakları hareketi”*, özellikle *“Memorial”* örgütü, Ermenistan'ın toprak iddialarını açık bir şekilde desteklemiştir.⁶¹

“1 Aralık 1989'da Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti, “Ermeni SSC ve Dağlık Karabağ'ın birleştirilmesi hakkında” bir karar kabul etti. 9 Ocak 1990'da Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin sosyo-ekonomik kalkınma planını Ermenistan SSC'nin 1990 planına dahil etti. 20 Mayıs 1990'da Dağlık Karabağ'da Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti milletvekillerinin Dağlık Karabağ'dan seçimleri yapıldı.”⁶²

Ermeni SSC Yüksek Sovyeti'nin kararları, çatışmanın saldırgan doğasını açıkça göstermiştir. Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları sadece milliyetçi gruplar tarafından değil, aynı zamanda Ermeni devlet yapıları tarafından da yapılmıştır. Ermenistan, ne pahasına olursa olsun Azerbaycan topraklarının bir kısmını ele geçirmek istemiştir.

Mayıs 1990'da Ermenistan'da yapılan parlamento seçimlerini Ermeni Milli

⁶⁰Elçin Əhmədov, *Ermənistanın Azərbaycanca təcavüzü: etnik təmizləmə, soyqırımı, terror, işğal*, Elmin İnkişafı Fondu Nəşriyyatı, Bakı, 2015), s.25-38.

⁶¹Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi, *Xalq qəzeti*. 23 May 2021, No: 105, s. 5.

⁶²Ermənistanın Azərbaycanca qarşı işğalçılıq siyasətində xarici yardım amilli haqqında, 1905.az, <https://1905.az/erm%20nistanin-az%20n%20baycana-qarsi-isgalcilik-siyas%20n%20tind%20n%20-xarici-yarim-amilli-haqqinda/>, Erişim Tarihi: 09.01.2021.

Hareketi kazanmıştır. Özünde, Ermenistan'da savaşı destekleyen aşırı milliyetçi ve şovenist güçler iktidarı ele geçirmiş savaş başlatma sürecini hızlandırmıştır. Erivan, resmi olmayan askeri birlikler kurmak ve silahlandırmak için her türlü çabayı sarf etmiştir.

Bakü'nün 20 Ocak 1990'da Sovyet birlikleri tarafından işgal edilmesi ve sivillerin öldürülmesinden sonra, Kremlin ve şahsen Başkan Mihail Gorbaçov yetkilerini tamamen kaybetmiştir. Bakü'den sonra Sovyet birlikleri Neftçala ve Lenkeran'da sivilleri kurşuna dizmiştir. Ocak olayları sırasında ülke genelinde toplam 150 kişi öldürülmüştür. Azerbaycan halkının SSCB'ye karşı tutumunun tamamen değişmesinde ve milli bağımsızlık fikirlerinin gerçekleşmesinde 20 Ocak katliamı önemli bir rol oynamıştır.⁶³

SSCB Yüksek Sovyeti'nin kararıyla kurulan Cumhuriyetçi Dağlık Karabağ Düzenleme Komitesi, daha en başından başarısızlığa mahkûm olmuştur. Çünkü bu Komite, kendisini korumakla ilgilenen tüm Birlik sisteminin zayıflama yeteneklerine dayanmaktadır. Birliğin devletini kökten tahrip eden Ağustos 1991 olaylarından sonra, bu Komitenin faaliyetleri önemsiz hale gelmiştir. Yeni siyasi gerçeklik, SSCB'nin gücünün nominal olduğunu ve sonunun geldiğini göstermiştir.

2 Eylül 1991'de Dağlık Karabağ ve Azerbaycan SSC'nin Şaumyan bölgesi sınırları içinde sözde “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti” ilan edilmiş ve 10 Aralık'ta “referandum” yapılmıştır. Ermenistan, SSCB'nin çöküşü ihtimalini göz önünde bulundurarak stratejisini değiştirmiş ve kendisini çatışmanın bir tarafı olarak göstermemek için böyle bir plan yapmıştır. Buna karşılık, 23 Kasım 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Dağlık Karabağ'ın özerk statüsünü kaldırmıştır.⁶⁴ Açık toprak iddiasında bulunan Ermenistan, savaş ilan etmeden Azerbaycan'a karşı askeri operasyonlar başlatmıştır. Böylece çatışma yeni bir “sıcak aşamaya” girmiştir.

Şubat 1988 olaylarından sonra Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ndeki ayrılıkçı-terörist gruplar ve Ermeni silahlı kuvvetleri, Dağlık Karabağ'ı ele geçirmek için askeri operasyonlar başlatmıştır. Ermenistan ve Dağlık Karabağ bölgesinde bulunan SSCB Silahlı Kuvvetlerinin birlikleri de operasyonlara katılmıştır. Böylece Şubat 1917'de

⁶³Azerbaycan Cumhuriyeti Meclis Kararı, 1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda törədilmiş faciəli hadisələr haqqında, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri R. Quli, Bakı Şəhəri, 29.03.1994, No: 795, <http://www.e-qanun.az/framework/8820>, Erişim Tarihi: 16.01.2021.

⁶⁴Yusif Qaziyev, *Erməni məsələsi*, (Nurlar Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.11-29.

çarlık hükümetinin düşmesi sonucu ortaya çıkan tarihsel duruma benzer olan bu durum, SSCB'nin dağılmasından sonra yeniden tekrarlanmıştır. Sovyet ordusunda görev yapan eski Sovyet askeri birlikleri ve Ermeni subaylar Azerbaycanlılara karşı birleşerek cephede beraber askeri operasyon başlatmışlardır.⁶⁵

1.7. Birinci Karabağ Savaşı

Sovyetler Birliği'nin dağılma süreci hızlandıkça Ermeniler de Karabağ planlarını hızlandırmaya başlamışlardır. Ermeniler uluslararası hukuk bakımından Azerbaycan'a yönelik yasal olarak doğrudan toprak iddialarında bulunamadıkları için sözde Dağlık Karabağ'da Ermenilerin bağımsızlık mücadeleleri verdiklerini bahane ederek bu çevrelerdeki bölgelere "Artsak Ermeni Cumhuriyeti" ilan etmişlerdir.

Bunun üzerine Eylül 1991'de Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev ve Rusya Başkanı Boris Yeltsin, Azerbaycan ve Ermenistan arasında sorunların çözülmesi için ara buluculuk yapmış, bunun sonucunda 23 Eylül 1991 tarihinde Rusya ve Kazakistan garantörlüğünde anlaşma imzalanmıştır. Fakat Ermenistan bu anlaşmaya uymayınca, Azerbaycan tarafı ateşkese uyulmadığını göstermek üzere gözlemciler çağırmıştır. 20 Kasım 1991'de içlerinde Azerbaycan'ın İçişleri ve Adalet Bakanlarının olduğu ve aynı zamanda Rus ve Kazak gözlemcilerle beraber 22 kişilik heyet helikopterle olay yerini gözlemlemeye giderken Ermenilerin kontrolünde olan bölgeden vurularak düşürülmüş ve bu olay sonucunda heyetten sağ kurtulan olmamıştır.⁶⁶

8 Aralık 1991'de Sovyet imparatorluğu Belovezhsk Antlaşması imzalanmış ve Sovyet imparatorluğunun düşüşü resmileşmiştir. Azerbaycan 30 Ağustos'ta bağımsızlığını yeniden kazanmış ve 18 Ekim'de Devlet "Bağımsızlık Anayasa Yasası" kabul edilmiştir. O dönemde Ermenistan da bağımsızlığını ilan etmiştir. Böylece Karabağ ihtilafı artık iki bağımsız devlet arasında bir savaş haline dönüşmüştür.⁶⁷

Azerbaycan'da Eylül 1991 ile Ocak 1992 arasında bazı kurumlar, Savunma Konseyi, Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay kurulmuştur. Özellikle Savunma Bakanlığı'nın kurulması önem arz etmektedir. Ancak bu organ uzun süredir mevcut gereksinimleri karşılayamamış ve birkaç aylık dönemde, Savunma Bakanlığı'na bağlı

⁶⁵Qasım Hacıyev, Əyyub Əbdüləzimov, *Qarabağ tarixi*, (Ərgünəş Nəşriyyatı, Bakı, 2014), s.80-81.

⁶⁶Araz Aslanlı, s.125.

⁶⁷Akif Nağı, *Qarabağ müharibəsi. (Qısa tarix)*, (MBM-R Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.32.

kadrosu da 150 kişiden oluşan yalnızca bir tabur oluşturmak mümkün olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin aktivistlerinden oluşan birkaç tane daha gönüllü tabur oluşturup cepheye gönderilmiştir. Ermenistan'ın ise askeri eğitimi, silah teminine göre kurduğu ordu Azerbaycan'dan en az 3 yıl önündeydi ve özellikle Ermenistan'ın Karabağ'daki Ermeni birliklerinin sayısı 30.000'e ulaşmıştı.⁶⁸

Bir yandan Rus desteği bir yandan örgütlenmiş ve silahlanmış Ermenistan üstünlüğüne güvenerek önce Dağlık Karabağ'daki Azerbaycan yerleşim birimlerinin işgaline başlamıştır. 15 Ocak 1992'de Kerkicahan, 10 Şubat'ta Malibeyli ve Kuşçular köyleri işgal edilmiş, sivil ve silahsız nüfus ele geçirilmiş, Hocalı ve Şuşa kuşatması daraltılmıştır. Azerbaycanlı gönüllülerin ivedilikle düzenlediği Daşaltı operasyonu ise başarısız olmuştur. Ermeni ve Sovyet birlikleri, şubat ayı ortalarında Karadağlı köyünü ele geçirmişlerdir. 25-26 Şubat 1992 gecesi ise modern tarihin en trajik olayı yaşanmıştır. Ermeni askeri birlikleri Hocalı'da Azerbaycanlılara karşı korkunç bir soykırım gerçekleştirmiştir.⁶⁹ Ermeniler, Hocalı'yı Hankendi'den Rusların 366. Zırhlı Alayının destek vermesi sonu işgal etmiş ve 63'ü çocuk, 106'sı kadın, 70'i yaşlı olmak üzere 613 kişiyi katletmiş, 1275 kişiyi esir almış ve 500 kişiyi yaralamış, 150 kişiyle ilgili ise günümüze kadar hiçbir bilgi edinilmemiştir.⁷⁰ Bu, İkinci Dünya Savaşı'nda faşizmin yaptığı korkunç katliamlardan sonra modern zamanlarda Ermeni askerî güçleri ile Ermeni ayrılıkçı-teröristleri tarafından insanlığa karşı işlenen en büyük ve korkunç soykırım olmuştur. Azerbaycan ve halkının toprak bütünlüğüne karşı bu savaşta, Azerbaycan liderliğinin kendi halkını değil Moskova'nın konumunu savunması onu itibarsızlaştırmıştır. Bu nedenle Mart 1992'de Azerbaycan'ın dönemin Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov, halk hareketinin daha da güçlendirilmesi koşullarında istifa etmiştir.⁷¹ Ortaya çıkan güç boşluğu ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin savunma yeteneklerini daha da zayıflatmıştır.

Mayıs 1992'de Ermeni birlikleri Şuşa'yı da ele geçirerek Dağlık Karabağ topraklarının tamamını işgal etmişlerdir.⁷² Bir sonraki adımları ise Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan Laçın bölgesinin işgal edilmesi olmuştur. Bakü'de artan güç

⁶⁸Akif Nağı, *Qarabağ müharibəsi. (Qısa tarix)*, (MBM-R Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.33-34.

⁶⁹Əlisahib Əroğul, *Azərbaycan erməni daşnak terrorunun xronologiyası*, (Təknur Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.99-101.

⁷⁰Araz Aslanlı, s.127.

⁷¹Ayaz Mütəllibov devrilib, yoxsa özü istefa verib?, musavat.com, https://musavat.com/news/ayaz-mutellibov-devrilib-yoxsa-ozu-istefa-verib_596940.html, Erişim Tarihi: 15.01.2021.

⁷²Əlisahib Əroğul, *Azərbaycan Erməni Daşnak Terrorunun xronologiyası*, (Təknur Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.107.

mücadelelerinden yararlanan Ermeniler, Laçın'ı de ele geçirmişlerdir. Azerbaycan Halk Cephesi yönetimi sırasında Mayıs 1992- Haziran 1993 süren iktidar mücadeleleri, cumhuriyetin savunmasına ağır bir darbe vurmuştur. Nisan 1993'te Kelbecer Ermenilerin 1228 alayı ve Rusların 7 alayının birlikte saldırısı sonucu işgal edilmiştir.⁷³ Haziran ayında Azerbaycan'da derin bir siyasi kriz yaşanmıştır. Halkın isteği üzerine Haydar Aliyev iktidara gelmiştir. Ermenistan ise Azerbaycan'a karşı savaşını sürdürmüş ve Temmuz-Ekim 1993 tarihleri arasında Ağdam, Fuzuli, Cebayıl, Kubadlı ve Zengilan bölgelerini işgal etmiştir.⁷⁴

Birleşmiş Milletler (BM), Azerbaycan'a karşı haksız bir savaş verildiğini, toprak bütünlüğünün ihlal edildiğini ve topraklarının Ermeniler tarafından işgal edildiğini teyit etmiştir. BM Güvenlik Konseyi, Ermeni kuvvetlerinin işgal altındaki Azerbaycan topraklarından çekilmesine ilişkin dört karar (822, 853, 874, 884) kabul etmiştir. Ancak Ermeni işgalciler bu kararları uygulamamışlardır.⁷⁵

Ermenistan'ın saldırılarına karşı mücadelede Azerbaycan'ın askeri-ekonomik ve insan güçlerini harekete geçirmek büyük bir ihtiyaç olmuştur. Bu amaçla Haydar Aliyev 2 Kasım'da televizyon ve radyoda halka seslenmiş ve ciddi askeri-örgütsel önlemler almıştır. Kasım ayı ortalarında Ermeni silahlı kuvvetleri Beylagan'a saldırmayı bırakmıştır. 5 Ocak 1994'te Azerbaycan ordusunun başarılı operasyonları sonucunda Fuzuli bölgesindeki stratejik öneme sahip Horadiz yerleşim yeri ve 22 köy geri alınmıştır. Daha sonra Cebayıl bölgesi topraklarının bir kısmı, Bozlu, Takagaya, Babaşlar, Ganlıkend, Çaplı, Susuzluk, Kasımbinası, Yanşagbina, Yanşag, Bağırşag, Kamışlı, Bağırılı yerleşim birimlerinin Kelbecer yöresi işgalden kurtarılmıştır. Çiçekli dağ vb. stratejik yükseklikler geri alınmış, Kelbecer-Laçın yolunun tünele kadar olan kısmı kontrol altına alınmıştır. Savaşlarda Ermenilerin 4.000 asker ve subayı, 50 zırhlı aracı, 15 top vb. yok edilmiştir.⁷⁶ Azerbaycan'ın milli irade ile savaşın gidişatını tersine çevirmedeki ve işgal altındaki toprakları kurtarmadaki başarısı, sadece Ermenistan'da değil, aynı zamanda onu savunan güçlerde de ciddi endişelere neden olmuştur.

1994 yılının ilk yarısında Azerbaycan ve Ermenistan arasında ateşkes anlaşmasının imzalanması için AGİT ve Rusya arabuluculuk girişimlerinde bulunmuş

⁷³Derouen And Heo, *Civil Wars Of The World*, ABC-CLIO, 1. Baskı, 2007, s.152.

⁷⁴Əlisahib Əroğul, *Azərbaycan erməni daşnak terrorunun xronologiyası*, (Təknur Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.120-127.

⁷⁵BMT təhlükəsizlik şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə qətnamələri, <http://anl.az/el/emb/qarabaq/beynelxalq-senedler/bmt.pdf>, Erişim Tarihi: 15.01.2021.

⁷⁶Akif Nağı, *Qarabağ müharibəsi. (Qısa tarix)*, (MBM-R Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.47-50.

ve bu girişimler yoğunlaşmaya başlamıştır.⁷⁷ Bu şartlar altında Azerbaycan Cumhuriyeti 8 Mayıs 1994 tarihinde Bişkek Protokolünü imzalamıştır. Azerbaycan'ın Ermenistan karşısında askeri savunma başarısı sayesinde 12 Mayıs 1994 'te ateşkes sağlanmıştır.⁷⁸

Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı askeri saldırganlığı sonucunda, Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının %20'si: Hankendi, Hocalı, Şuşa, Laçın, Hocavend, Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Cebrayıl, Kubadlı, Zengilan bölgelerinin yanı sıra Tatar bölgesinin 13 köyü, Gazah bölgesinin 7 köyü ve Nahçıvan'ın Sadarak bölgesinin bir köyü Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.

Ermeni-Azerbaycan Dağlık Karabağ ihtilafı sonucunda 1 milyondan fazla Azerbaycanlı ülke içinde yerinden edilmiş, 20.000 kişi askeri operasyonlar sırasında bazıları işkenceler ve vahşilikle katledilerek hayatını kaybetmiş ve 50.000 kişi ise çeşitli işkenceler ve yaralanmalar sonucunda sakat bırakılmış, 67'si çocuk, 265'i kadın ve 326'sı yaşlı olmak üzere yaklaşık 5.000 Azerbaycanlı esir alınmış ve bunların büyük çoğunluğundan haber alınamamıştır. Ayrıca esir alınanlardan 86'sı kadın olmaz üzere 451'nin Ermeniler tarafından bazıları organ kaçakçılığı amacıyla katledildiği tespit edilmiştir.⁷⁹

1988-1993 yıllarında Karabağ'da toplam 900 yerleşim yeri, 150.000 ev, 7.000 kamu binası, 693 okul, 855 anaokulu, 695 sağlık kurumu, 927 kütüphane, 44 mabet, 9 cami, 473 tarihi eser, saray ve müze açılmıştır. 40.000 müze sergisi, 6.000 sanayi ve tarım işletmesi, 160 köprü ve diğer altyapı tesisleri tahrip edilerek yıkılmıştır.⁸⁰

1.8. Ateşkes Dönemi

1994 yılının ilk yarısında Azerbaycan ve Ermenistan arasında ateşkes anlaşmasının imzalanması için AGİT ve Rusya arabuluculuk girişimlerinde bulunmuş ve bu girişimler gittikçe yoğunlaşmaya başlamıştır.⁸¹ Rusya, AGİT Minsk Grubu'nun üyesi olduğu için Azerbaycan tarafı arabuluculuk için uluslararası olan ve bölgesel bir örgüt çerçevesinde arabuluculuk istediğini belirtmiştir. Bu kapsamda 31 Mart- 3 Nisan

⁷⁷Araz Aslanlı, s.135.

⁷⁸Nazim Caferov, Araz Aslanlı, "Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya", Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: 53, 2016.

⁷⁹Araz Aslanlı, s.138.

⁸⁰Azərbaycana qarşı elan olunmamış müharibə, supremecourt.gov.az, <http://supremecourt.gov.az/static/view/168>, Erişim Tarihi: 16.01.2021.

⁸¹Araz Aslanlı, s.135.

1994 arasında Bağımsız Devletler Topluluğu Parlamentolararası Kurulu olan Kırgızistan Yüksek Meclis Başkanı ve Rusya devlet başkanı temsilcisi Bakü, Erivan ve Hankedi’de ziyaretlerde bulunmuş, ardından 15 Nisan Moskova’da BDT zirvesinde Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanlarıyla bir araya gelmiş ve Dağlık Karabağ ve çevresinde yaşanan olaylar hakkında ortak bir bildiri yayınlamışlardır. 5 Mayıs’ta Bişkek’te BDT Parlamentolararası Kurulu çerçevesinde Kırgızistan, Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan parlametolarının başkanları bir araya gelerek Bişkek Protokolü’nü imzalamışlardır.⁸²

Çatışmaların devletlerarası niteliği nedeniyle uluslararası barış ve güvenlik için ciddi bir tehdit haline gelen çatışma, uluslararası kuruluşlarda ciddi tartışmalara neden olmuş ve bu konuda çok sayıda önemli belge kabul edilmiştir. Uluslararası barış ve güvenliğin ana garantörü olarak görev yapan BM Güvenlik Konseyi, 1993 yılında Ermeni-Azerbaycan Dağlık Karabağ ihtilafı hakkında 822, 853, 874 ve 884 sayılı dört karar kabul etmiştir.⁸³ Bu kararlar, uluslararası hukuk normları ve ilkeleri temelinde çatışmayı çözmek için siyasi sürecin yasal çerçevesini tanımlamış, Azerbaycan topraklarının işgalini kınamış ve güç kullanımı yoluyla toprak iddialarının uygulanmasının kabul edilemezliğini vurgulamıştır. Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü, egemenliği ve sınırlarının dokunulmazlığı yeniden teyit edilmiş ve işgal güçlerinin Azerbaycan’ın işgal altındaki tüm topraklarından derhal, eksiksiz ve koşulsuz olarak geri çekilmesi talep edilmiştir.⁸⁴

Azerbaycan topraklarını işgal etmeye yönelik askeri operasyonlar hukuken saldırganlık olarak değerlendirilmiştir. Ermeni silahlı kuvvetlerinin Azerbaycan ordusuna karşı savaşması, Azerbaycan topraklarının işgaline doğrudan katılmaları ve bu topraklarda konuşlanmaları, sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti’nin kurulması vb. gerçekler, Ermenistan’ın çatışmaya taraf olduğunu kanıtlamıştır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 16 Haziran 2015’te “Chiragov ve diğerleri” olarak adlandırılan davada Ermenistan’ın işgal altındaki Dağlık Karabağ ve çevresindeki bölgeler üzerinde işgalci adımlarına sahip olduğuna karar vermiştir.⁸⁵ Buna ek olarak, BDT üye devletlerinin

⁸²Yalçın Sarıkaya, Araz Aslanlı,"Ateşkese Giden Yol: Rusya ve AGİK", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.141-166, s.150-151.

⁸³BMT təhlükəsizlik şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə qətnamələri, anl.az, <http://anl.az/el/emb/qarabaq/beynelxalq-senedler/bmt.pdf>, Erişim Tarihi: 17.01.2021.

⁸⁴Araz Aslanlı, Karabağ’da Ateşkesin 25. Yılı: Ateş Kesildi Mi?, *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, <https://avim.org.tr/tr/bulten/karabag-da-ateskesin-25-yili-ates-kesildi-mi>, Erişim Tarihi: 08.04.2022.

⁸⁵Ermenistan Avrupa İnsan Hüquqları Məhkəməsi kimi nüfuzlu təsisatın qərarını həyasızcasına

başkanları 1995 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu'nda barış ve istikrarın korunmasına ilişkin bir muhtıra imzaladıklarında, Ermenistan belgenin 7. ve 8. paragraflarını kabul etmeyi reddetmiştir.

Bu maddeler:

“Üye Devletlerin kendi topraklarında ayrılıkçılık, milliyetçilik, şovenizm ve faşizm tezahürlerini önlemek için tedbirler alacaklarını” ve “diğer üye devletlerin topraklarında ayrılıkçı hareketleri ve ayrılıkçı rejimleri desteklemekten kaçınacaklarını” taahhüt ederler.”⁸⁶

Bütün bunlar ve daha birçok gerçek, Azerbaycan'a karşı bir askeri saldırı eyleminin işlendiğini ve varlığının inkâr edilemeyeceğini bir kez daha kanıtlamıştır. Tecavüz, uluslararası hukukun temel ilkelerini büyük ölçüde ihlal eden uluslararası bir suçtur ve yasadışı güç kullanımının en ciddi şeklidir. Bu, ciddiyetle ele alınmalı ve uygun önlemler alınmalıdır.

Bu bağlamda Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev defalarca *“Dünya toplumu, sınırları tüm dünya tarafından tanınan egemen bir devletin topraklarının işgaline yeterince dikkat etmemiştir. Bütün bunlar en büyük adaletsizliktir ve bu adaletsizlik uzun yıllar devam ediyor”* demiştir.⁸⁷ BM Genel Kurulu'nun 7 Eylül 2006'da kabul edilen Ermeni-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununa ilişkin “Azerbaycan'ın İşgal Altındaki Topraklarında Durum” başlıklı kararı, işgal altındaki topraklarda Ermeniler tarafından çıkarılan yangınları kınamıştır. Genel Kurul tarafından 14 Mart 2008 tarihinde kabul edilen aynı adlı bir sonraki karar, ihtilafın hukuki, siyasi ve insani yönlerini kapsamakla birlikte çözüm ilkelerini yeniden teyit etmiştir.⁸⁸

Bu ilkelere, Azerbaycan'ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi, Ermeni birliklerinin işgal altındaki Azerbaycan topraklarından derhal, eksiksiz ve koşulsuz olarak geri çekilmesini, yerinden edilmiş kişilerin kendi topraklarına dönme hakkını ve her iki toplumun Azerbaycan'da bir arada yaşamasını ve bölgelerin işgali sonucunda yaratılan durumun hukuka aykırılığı belirtilmiştir.

Çatışma, İslam İş Birliği Teşkilatı içinde de defalarca tartışılmıştır. Uluslararası

manipulyasiya etmək cəhdlərindən utanmır, anl.az, http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2015/iyul/447284.htm, Erişim Tarihi: 17.01.2021.

⁸⁶Dağlıq Qarabağ faciəsi, xeber.media, <https://xeber.media/news/15321859/daglik-qarabag-faciəsi>, Erişim Tarihi: 17.01.2021.

⁸⁷Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları, müsahibələri və bəyanatları, <https://files.preslib.az/site/ialiyev/2004.pdf>, Erişim Tarihi: 25.01.2021.

⁸⁸BMT platformasında Qarabağ zəfəri, azerbaijan-news.az, <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/bmt-platformasında-qarabag-zeferi-1632602177>, Erişim Tarihi: 26.01.2021.

hukukun ilke ve normlarına göre hareket eden örgüt, Azerbaycan'ın askeri saldırıya maruz kaldığını ilan etmiştir. 1993 yılında Pakistan'ın Karaçi kentinde yapılan örgütün dışişleri bakanlarının 21. toplantısında kabul edilen karar, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırganlığını kınayarak, Ermeni birliklerinin işgal altındaki tüm topraklardan derhal geri çekilmesini talep etmiş ve Ermenistan'ı Azerbaycan'ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı duymaya çağırmıştır. Devletlerin bütünlüğü, sınırların dokunulmazlığına dayalı adil, barışçıl bir çözüm çağrısında bulunmuşlardır.⁸⁹

Örgüt, müteakip kararlarında BM Güvenlik Konseyi'ni ihtilafın siyasi çözümünde aktif rol almaya, kabul edilen dört kararın tam olarak uygulanmasını sağlamaya ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı bir saldırı eyleminin varlığını tanımaya çağırmıştır. 2016 yılında İstanbul'daki Ekonomik İş Birliği Teşkilatı zirvesinde EİT bünyesinde "Ermenistan Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'a Saldırganlığı Konusunda Temas Grubu" kurulmuştur. Temas Grubu 7 ülkeyi içermektedir: Türkiye, Suudi Arabistan, Pakistan, Malezya, Fas, Cibuti ve Gambiya. Avrupa Birliği, 1993 yılından bu yana BM Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanması, Ermeni birliklerinin işgal altındaki topraklardan çekilmesi, tarafların toprak bütünlüğüne, uluslararası sınırlara saygı gösterilmesi ve herhangi bir uluslararası meşruiyet olmaksızın zorla yaratılan durumdan vazgeçilmesi çağrısında bulunmuştur.⁹⁰ Örgütün ortaklarıyla ilişkilerini bu ilkeler üzerine kurması, uluslararası ilişkileri temel hukuk ilkelerine bağlı kalmadan düzenlemenin mümkün olmadığını bir kez daha göstermektedir.

Doğu Ortaklığı bünyesinde kabul edilen belgeler ve açıklamalar bunun açık bir örneğidir. 24 Kasım 2017'de Brüksel'deki Doğu Ortaklığı Zirvesi'nde kabul edilmiş ortak bildirmede Avrupa Birliği, tüm ortakların toprak bütünlüğünü, egemenliğini ve bağımsızlığını destekleme kararlılığını ortaya koymuştur. Avrupa Konseyi'nin faaliyetleri esas olarak siyasi ve yasal reformlara odaklanmış olsa da Güney Kafkasya da dahil olmak üzere Avrupa'da devam eden çatışmalar konusundaki tutumunu periyodik olarak ifade etmiştir. İlk olarak, mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin içinde bulunduğu kötü durum göz önüne alındığında, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, bu kişilerin koşulsuz geri dönüşlerini talep eden ve üye ülkeleri bu insani

⁸⁹İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), İslam Konfransı Təşkilatı (İKT), Pərviz Sadayovlu, "yeni Azərbaycan", 24.06.2014, No: 109, s.8, <http://anl.az/el/emb/qarabaq/beynelxalq-senedler/iet.pdf>, Erişim Tarihi: 01.02.2021.

⁹⁰Azərbaycan və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, azerbaijan.az, <https://azerbaijan.az/related-information/195>, Erişim Tarihi: 01.02.2021.

trajediye duyarlı olmaya çağırın çeşitli raporlar hazırlamıştır.⁹¹

AKPM, AGİT Minsk Grubu tarafından düzenlenen Dağlık Karabağ sorununa ilişkin 25 Ocak 2005 tarih ve 1416 sayılı kararda Azerbaycan topraklarının işgalini yeniden teyit etmiştir. Bu bölgelerdeki etnik temizlik konusundaki endişelerini dile getirmiş ve BM Güvenlik Konseyi'nin 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarına uyulması ve birliklerin işgal altındaki bölgelerden çekilmesi çağrısında bulunmuştur.⁹²

Örgüt ayrıca ülke içinde yerinden edilmişlerin topraklarına dönme haklarını yeniden teyit ederek ve bir üye devletin topraklarının başka bir üye devlet tarafından işgal edilmesinin kabul edilemez olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca raporda Azerbaycan'ın altı bölgesinde yaklaşık 100.000 hektarlık araziye sulama suyu sağlamak amacıyla 1976 yılında Tatar Nehri üzerine inşa edilen Sarsang Barajı'nın işgal sonucu bakıma muhtaç hale gelmesi, bölge sakinlerini sulama suyundan mahrum bırakmıştır. 26 Ocak 2016'da kabul edilen "Azerbaycan'ın sınır bölgelerinde yaşayanların sudan kasten yoksun bırakılması" kararı, Ermeni birliklerinin bölgeden çekilmesini talep ediyor, yapay bir ekolojik krizin yaratılmasını "çevresel saldırganlık" olarak değerlendiriyor ve bir kısmını Ermenistan'ın işgal ettiğini yeniden teyit ediyor.⁹³

Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı bünyesinde kabul edilen belgeler, uluslararası hukuk ilke ve normları, BM Güvenlik Konseyi kararları temelinde müzakere sürecinin normatif yasal dayanağını ve mekanizmasını oluşturmaktadır. Azerbaycan ve Ermenistan'ın 30-31 Ocak 1992'de Prag'daki Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Bakanlar Konseyi'ne üye olmalarından sonra AGİK ihtilafı yakından ilgilenmeye başlanmıştır.⁹⁴

Şubat ayında Ermenistan ve Azerbaycan'a bir raportör heyetinin gönderilmesinin ardından, örgütün Yüksek Yetkililer Komitesi, taraflara ateşkes ve komşu ülkelere karşı toprak iddiaları da dahil olmak üzere barış ilan etme çağrısında bulunan bir kararı kabul etmiştir. AGİK Bakanlar Konseyi'nin 24 Mart 1992'de Helsinki'de Kıdemli Memurlar Komitesi'nin girişimiyle yaptığı ek bir toplantı,

⁹¹Azərbaycan-Avropa İttifaqı, brussels.mfa.gov.az, <https://brussels.mfa.gov.az/az/content/38/azerbaycan-avropa-ittifaqi>, Erişim Tarihi: 03.02.2021.

⁹²ATƏT-in Minsk Konfransının həlli ilə məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ regionunda münaqişə 25.01.2005 1416 sayılı Qətnamə Məruzə, idp.gov.az, <http://idp.gov.az/az/law/88/parent/15>, Erişim Tarihi: 03.02.2021

⁹³Sadıqlı Flora, *Azərbaycan ekologiyası*, qəzet və jurnal məqalələri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Yeni Azərbaycan Gəzeti, 22.10.2021, No:193, s.7.

⁹⁴Akif Nağı, *Qarabağ müharibəsi. (Qısa tarix)*, (MBM-R Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.51.

AGİK'in ihtilafın çözümünde kilit bir rol oynaması gerektiğini belirtmiş ve Minsk'te özel bir konferans düzenlemeye karar vermiştir.

1994 yılında Budapeşte'de yapılan zirvede, anlaşmazlığın çözümüne yönelik çabaları koordine etme ve barışı korumak için çatışma bölgesine çok uluslu güçler gönderme çabalarını yoğunlaştırma ve Minsk Konferansı'nın AGİT Dönem Başkanı eş başkanlarını atama konusunda anlaşmaya varılmıştır. Ermenistan'ın 2-3 Aralık 1996'da Lizbon'da gerçekleştirilen AGİT zirvesini engelleme girişimlerine rağmen, çatışma çözümü ilkeleri tartışılmış ve bu ilkeler AGİT dönem başkanının nihai belgeye ekli açıklamasına yansımıştır.

AGİT'e katılan tüm devletlerin katıldığı bu ilkeler şunlardır:

“Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğü; Azerbaycan'ın en yüksek özerk yönetimi de dahil olmak üzere Dağlık Karabağ'ın kendi kaderini tayin anlaşmasıyla belirlenen yasal statüsü; Dağlık Karabağ'ın ve tüm nüfusunun güvenliğinin yanı sıra tüm tarafların anlaşma hükümlerine uyma konusundaki karşılıklı yükümlülüklerinin garantisi.”⁹⁵

Lizbon zirvesinde bu ilkelerin oluşturulması, 1997 yılı başlarında Minsk Grubu'nda yeni bir eş başkanlık kurumunun kurulması ve Rusya, ABD ve Fransa'nın eş başkanlarının atanması müzakere sürecine ivme kazandırmıştır.

Eş başkanlar, anlaşmazlığın çözümü için yazılı önerilerde bulunmuşlardır. 1997 yazında taraflara kapsamlı bir anlaşma taslağı sunulmuştur. Azerbaycan'ın yapıcı tutumuna rağmen Ermenistan öneriyi reddetmiştir. 1997 sonbaharında eş başkanların bölgeye yaptığı ziyarette taraflara “adım adım çözüm” planı sunulmuştur.⁹⁶ Plana göre, teknik meseleler Ermeni birliklerinin işgal altındaki topraklardan çekilmesi, yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşü, iletişimin restorasyonu, bölgede AGİT barışı koruma misyonunun konuşlandırılması ve ardından Ermenilerin durumu çözüme bağlanacaktı. Ancak Ermenistan, müzakere sürecinde yapıcı ilerleme kaydetmeyi bir kez daha reddetmiştir.⁹⁷

Kasım 1998'de, eş başkanların “ortak devlet” kavramına dayanan yeni önerisi, Dağlık Karabağ'a Azerbaycan içinde bir devlet ve toprak birimi statüsü vererek devlet egemenliği ve toprak bütünlüğü ilkesiyle çelişmekteydi.⁹⁸

Azerbaycan bu teklifi de kabul etmemiş, sonraki yıllarda yapılan toplantı ve

⁹⁵Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq təşkilatı (ATƏT), anl.az, <http://anl.az/el/emb/qarabaq/beynelxalq-senedler/atet.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2021.

⁹⁶Yalçın Sarıkaya, Araz Aslanlı, s.159.

⁹⁷*Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi*, (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlərİdarəsi Prezident Kitabxanası, Bakı, 2020), s.24-87.

⁹⁸Akif Nağı, *Qarabağ müharibəsi. (Qısa tarix)*, (MBM-R Nəşriyyatı, Bakı, 2009), s.52.

müzakerelerde, Ermenistan'ın uluslararası hukuk ilkelerine ve mevcut kararlara uymaması, müzakerelerde ilerlemeye izin vermemiştir. Kasım 2007'de Minsk Grubu, anlaşmazlığın barışçıl çözümü için ilkeler geliştirdi. Madrid süreci olarak adlandırılan süreçte önerileri içeren Madrid belgesinin ilk versiyonu taraflara sunulmuştur.⁹⁹

2009 yılı sonunda Madrid belgesinin güncellenmiş bir taslağı hazırlanarak taraflara sunulmuştur. Ancak Ermenistan'ın yıkıcı konumu nedeniyle beklenen ilerleme sağlanamamıştır. Her iki belge de çözümün kilit unsurları olarak şunları içermektedir:

“Ermeni kuvvetlerinin Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarından çekilmesi, yerinden edilmiş kişilerin kendi topraklarına geri dönüşü, iletişim hatları dahil çatışma bölgelerinin restorasyonu ve Dağlık Karabağ'ın yerleşimi de dahil olmak üzere Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi, geri dönen Azerbaycan toplumu ve orada yaşayan Ermeni cemaatine geçici statü verilmesi.”¹⁰⁰

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan arasında 2 Kasım 2008 tarihinde Moskova'da yapılan görüşme sonunda, Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanları Moskova Deklarasyonu'nu imzaladılar. Bildiride, çatışmanın uluslararası hukuk norm ve ilkeleri, aynı zamanda bu çerçevede kabul edilen belge ve kararların temelinde siyasi yollarla çözüleceği, bunun da bölgede kapsamlı iş birliği için koşullar yaratacağı belirtilmiştir.¹⁰¹ Bildirgenin bu kısmı, ihtilafın BM Güvenlik Konseyi kararları ve Helsinki Nihai Senedi hükümleri temelinde çözülmesini öngörmektedir. Bu durum ise sorunun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde çözülmesinin gerekliliğini bir kez daha teyit etmektedir. Müteakip toplantılarda, devlet başkanları çatışmaya barışçıl bir çözüm konulu görüşmelere devam etme konusunda anlaşmış ve sorunun insani yönlerine özel önem vermişlerdir. Ancak müzakere sürecinin yoğunlaşmasını ve sürecin kendi çıkarına olmadığını gören Ermenistan, askeri provokasyonlarla görüşmeleri bozmaya çalışmıştır.

Böylece Ermenistan, Fransa'nın girişimiyle 27 Ekim 2014'te Paris'te cumhurbaşkanları toplantısının ardından belirli konuları masaya yatırmak yerine, 40.000'den fazla personelin katılımıyla işgal altındaki Azerbaycan topraklarında geniş çaplı askeri tatbikatlar gerçekleştirmiştir. Ermeni helikopterlerinden biri, temas

⁹⁹Yalçın Sarıkaya, Araz Aslanlı, s.161.

¹⁰⁰ Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası*, <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf>, Erişim Tarihi: 08.10.2021.

¹⁰¹Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq təşkilatı (ATƏT), <http://anl.az/el/emb/qarabaq/beynelxalq-senedler/atet.pdf>, Erişim Tarihi: 03.02.2021.

hattındaki Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri mevzileri üzerinde taarruz uçuşları sırasında Azerbaycan silahlı kuvvetleri tarafından düşürülmüştür. Bu olaydan sonra müzakere süreci askıya alınmış ve iki ülke cumhurbaşkanları arasındaki görüşme 19 Aralık 2015'te İsviçre'nin Bern kentinde yeniden başlamıştır.¹⁰²

1.9. Nisan 2016 Savaşı

Karabağ'da ateşkesin imzalandığı 1994 yılından itibaren ateşkes hep bozulmaktaydı. 2-5 Nisan 2016 yılında bölgede o döneme kadar ki en kapsamlı ve aynı zamanda can kaybının en çok olduğu çatışma yaşanmıştır.¹⁰³

“Dört Günlük Savaş” diye anılan Nisan savaşı teması hattında ve aynı zamanda tüm cephede aynı anda yayılmıştır. Çatışmalar sırasında envanterinde çağdaş silahları olan Azerbaycan tarafı üstünlüğü ele alarak Karabağ'daki mevcut durumun güç yoluyla değiştirebileceğini kanıtladığı ilk adımı atmış, Talış ve Leletepe stratejik yüksekliklerini işgalden kurtarmıştır.¹⁰⁴

Bölgede yaklaşık 22 yıllık ateşkes sürecinde pek çok ateşkes ihlalleri ve ufak çaplı çatışmalar yaşanmış olsa da son çatışmalar boyutları, sonuçları ve ortaya çıkardığı durum nedeniyle öncekilerden daha farklı bir niteliğe ve öneme sahiptir. Çünkü bu savaş sadece cephe hattında verilmemiş, medya ve sosyal medyada da çatışmalar başladığı andan itibaren propagandalar başlamıştır. Ermenistan'da Ermenistan Amerika Üniversitesi öğrencileri çatışmalar sırasında yaşanan olayları yabancı dillere çevirerek sosyal medyada yaymışlardır. Ermenistan'da adeta seferberlik havaları başlamış ve 1988-1994 yılında Karabağ'daki savaşta gazi olan Ermeni gazileri kendi aralarında organize olarak otobüsle çatışmalar yaşanan bölgeye doğru ilerlerken Azerbaycan ordusunun İnsansız Hava Aracı tarafından imha edilmiş ve böylece Ermenilerin savaş ruhu kırılmıştır.¹⁰⁵

Bölgede hava ve kara kuvvetleri çok yoğun kullanılmış ve bu askeri çatışmada

¹⁰²Azerbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, Elmar Məmmədیارov: bu gün Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə hesablaşılan güclü ölkədir, madrid.mfa.gov.az, <https://madrid.mfa.gov.az/az/news/3076/elmar-memmedyarov-bu-gun-azerbaycan-beynelxalq-munasibetler-sisteminde-hesablasilan-guclu-olkedir>, Erişim Tarihi: 03.02.2021.

¹⁰³ Cavid Veliyev, "Putin'le Değişen Rus Politikası", İçinde: *Çıkmazdan Çözüm Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.301-324, s.311-312.

¹⁰⁴ Ramin Sadıgov, “1994 Ateşkes Anlaşması’ndan Sonra Meydana Gelen İlk Kapsamlı Çatışmanın 4 Günlük Seyri”, *Karabağ- Dünü, Bugünü, Yarını*, Editör: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.233-253, s.237-238.

¹⁰⁵ Turgut Kerem Tuncel, Karabağ'da Yaşanan '4 Gün Savaşı'nın Kısa Bir Değerlendirmesi, *Avrasya İncelemeler Merkezi Dergisi*, No: 2016 / 21.

ister toprak isterse de askeri kayıplar konusunda taraflardan çelişen açıklamalar gelse de yerel ve yabancı medya yayınlarının materyalleri dikkatli incelendiğinde, Ermenistan tarafının çok sayıda askeri kayıplar verdiği ve bazı stratejik öneme sahip olan bölgeleri kaybettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

1.9.1. Çatışmalar

Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı'na göre, 1-2 Nisan 2016 gecesi ve gündüzü boyunca, tüm cephe boyunca Azerbaycan mevzileri ve yerleşim yerleri, Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından ağır topçu ateşine maruz kalmıştır. Sonuç olarak, 2 sivil ölmüş ve 10 kişi yaralanmıştır.¹⁰⁷

Ermenistan'ın bu saldırısını önlemek, sivil nüfusun güvenliğini sağlamak için Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri Komutanlığı, Ağdere-Terter-Ağdam ve Hocavend-Fuzuli yönünde acil misilleme önlemleri almaya karar vermiştir. Sonuç olarak, 6 Ermeni tankı, 15 topçu kurgusu ve müstahkem mühendislik tesisleri imha edilmiş, yüzden fazla asker ölmüş ve yaralanmıştır.¹⁰⁸ Çatışmalarda Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerine bağlı 12 asker hayatını kaybetmiştir. Muharebe sonucunda Goranboy bölgesi ve Naftalan şehri için tehdit oluşturabilecek Talış köyü çevresindeki yükseklikler ile Seysulan yerleşimi Ermeni güçlerinden tamamen temizlenmiştir. Horadiz şehrini Ermeni tehdidinden korumak için Fuzuli bölgesi istikametinde yer alan ve stratejik açıdan önemli olan “Leletepe” olarak adlandırılan ve geniş bir alanı kontrol etme imkânı veren yükseklik de Azerbaycan kuvvetlerinin kontrolüne girmiştir.

2 Nisan 2016 tarihinde, uluslararası kuruluşların mükerrer çağruları ve Azerbaycan devletinin barışçıl politikası sonucunda, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri işgal altındaki topraklarda karşı taarruz ve misilleme tedbirlerini tek taraflı olarak saat 15:00'ten itibaren askıya alma kararı almıştır. Azerbaycan tarafının anlaşmaya uymasından yararlanan karşı taraf, Ermenistan'dan ek askeri güçlerini işgal altındaki topraklara toplayarak kurtarılan mevzileri ve toprakları geri vermeye çalışmış, bunun sonucunda yaklaşık 10 tank ve insan gücü ağır kayıplar vermiştir.

¹⁰⁶Nazim Caferov, “4 Gün Savaşı” ve Bölgesel Dengeler, dw.com, <https://www.dw.com/tr/4-g%C3%BCn-sava%C5%9F%C4%B1-ve-b%C3%B6lgesel-dengeler/a-19168839>, Erişim Tarihi: 08.04.2022.

¹⁰⁷Azerbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın yaşayış məntəqələrini güclü artilleriya atəsinə tutub, <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahlı-quvvələri-azərbaycanın-yasayis-mentəqələrini-guclu-artilleriya-atesine-tutub-12737.html>, Erişim Tarihi: 03.02.2021.

¹⁰⁸Düşmənin vurulmuş tankları - video, teleqraf.com, <https://teleqraf.com/news/gundem/92864.html>, Erişim Tarihi: 15.02.2021.

Azərbaycan ordusunun kısa bir müddətdə qarşı taarruzu sırasında, uzun yıllar Ermeni kuvvetleri tarafından gücləndirilən ilk savunma hattı cəphenin bəzi yönlerinde kırılmış və stratejik açıdan önəmli bərkəç tepə və yerləşim yeri Ermeni Silahlı Kuvvetlerinden tamamilən kurtarılmışdır.

3 Nisan'dan itibaren Azərbaycan Silahlı Kuvvetleri cəphədə qarşı taarruz və misilləmə tədbirlərini tək tərəfli olaraq askıya almışdır. Çatışma sonucunda Azərbaycan Silahlı Kuvvetleri, Ağdərə-Madağız istikamətindəki yolların kontrolünü sağlamışdır.¹⁰⁹

1.9.2. Operasyonların Durdurulmasından Sonra Başlayan Muharebələr

Azərbaycan Silahlı Kuvvetlərinin Ermenilərə qarşı taarruz hərəkatının askıya alınmasına və misilləmə tədbirlərinə rəğmən, Ermeni tərəfi durumu ağırlaşdırmaya davam etmişdir. Ermenilər, kaybedilən mevzileri geri almaq üçün, ağırlıklı olaraq Ağdərə-Tartar və Hocavend-Fuzuli yönündə cəphədəki Azərbaycan mevzilerine saldırmış və temas hattına yakın yerləşim yerlərinə yoğun atəşlər açmışdır. 3- 4 Nisan gecələrində yapılan muharebələr sırasında Ermenilər ağır insan gücü və askeri təçhizat kaybına uğramışlardır. Azərbaycan Silahlı Kuvvetlərinin isə üç askeri, yapılan savaşılarda hayatını kaybetmişdir.

4 Nisan akşamı və 5 Nisan gecəsi, durum tüm cəphədə gərgin kalmışdır. Ermeni tərəfi isə Hocavend-Fuzuli və Ağdərə-Tertər istikamətlərində cəpə hattının kaybettiği mevzilərini geri almaq üçün temas hattına yakın yerləşim yerlərinə atəş etməyə davam etmişdir. Ermeni birliklərinin stratejik açıdan önəmli askeri üssünün Madagiz'deki karargâhı Azərbaycan tərəfinin isabətli darbələri ilə imha edilmişdir.¹¹⁰

Aynı gecə, cəphenin Hocavend-Fuzuli istikamətində 5 Ermeni tankı və askeri təçhizat dolu 5 aracı imha edilmişdir. Genel olarak, 4 Nisan günü və 5 Nisan sabahına kadar süren operasyonel önəmlər və misilləmə atəşi sonucunda Ermenilər 70 kadar kişiyi daha kaybetmiş və yaklaşık 20 askeri təçhizatı tamamilən imha edilmişdir. 5 Nisan itibariyle, son iki günde tüm cəphədə savaşıyan Azərbaycan Silahlı Kuvvetlərinin 16 askeri hayatını kaybetmişdir.¹¹¹

Azərbaycan Savunma Bakanlığı'ndan yapılan açıklamaya görə, Azərbaycan

¹⁰⁹Ramin Sadıgov, s.239.

¹¹⁰Ramil Abbasov,"Aprel döyüşləri -böyük zəfərin başlanğıcı", Müdafiə Nazirliyi mənəvi-psixoloji hazırlıq və ictimaiyyətlə əlaqələr idarəsi, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/pre/21662.html>, Erişim Tarihi: 20.02.2021.

¹¹¹Qarabağda son döyüşlər, sputnik.az, <https://sputnik.az/20160405/404456357.html>, Erişim Tarihi: 20.02.2021.

ordusunun ön cephedeki mevzileri üzerinden uçmaya çalışan Ermeni Silahlı Kuvvetleri'ne ait X-55 insansız hava aracı, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri birimleri tarafından imha edilmiştir. Ertesi gün, 20 Nisan'da, yine Azerbaycan ordusunun mevzilerinin üzerinden uçmaya çalışan Ermeni Silahlı Kuvvetleri'ne ait quadcopter tipi DJI PHANTOM drone'un Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri tarafından ele geçirildiği bildirilmiştir.¹¹²

Savaşlar Azerbaycan ordusunun zaferiyle sonuçlanmıştır. Terter yöresine bağlı Talış köyü, Cebrayıl yöresine bağlı Leletepe tepesi ile Terter yöresine bağlı Çocuk Mercanlı, Gülistan köyü ve Goranboy yöresine bağlı Madağız köyü çevresindeki tepeler işgalden kurtarılmıştır. Böylece, Ermeni liderlerin geçilmez Ermeni siperleri hakkındaki efsanesi devrilmiştir.

1.9.3. Ateşkes Döneminde Taarruz

5 Nisan 2016'da Moskova'da Rusya genelkurmay başkanının arabuluculuğu ile Azerbaycan ve Ermeni silahlı kuvvetlerinin genelkurmay başkanları arasında anlaşmaya varılmıştır. Azerbaycan ve Ermeni birliklerinin temas hattındaki operasyonlar, tarafların mutabakatı ile 5 Nisan günü saat 12.00'de askıya alınmıştır. Anlaşmanın hemen ardından, Azerbaycan ordusu silahlı kuvvetlerinin birlikleri kurtarılan topraklardaki mevzilerini güçlendirmişlerdir.¹¹³

Azerbaycan-Ermeni devlet sınırında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Ordubad, Şahbuz ve Babek bölgelerinde konuşlu Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin 5 Nisan saat 12.10'dan 6 Nisan saat 12.56'ya kadar mevzileri bombalı saldırıya uğramıştır. Azerbaycan Özel Kuvvetlerine ait birliklerin bu yönlerde konuşlandırdıkları birliklerin kesin karşılık verme ateşi ile karşı taraf susturulmuştur. Ordubad bölgesi istikametinde bulunan Azerbaycan ordusu birliklerinin karşılık vermesi sonucunda Ermeni birliklerinin atış noktası ve mühendislik-tahkim tesisi imha edilmiştir.¹¹⁴

Ateşkes anlaşması yapılmasına rağmen 6 Nisan'da Ermeni ordusu birlikleri de Goranboy ilçesine bağlı Tapgaragoyunlu yerleşimi yakınlarındaki Azerbaycan ordusu

¹¹²Məlumat, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/melumat-12866.html>, Erişim Tarihi: 08.02.2022.

¹¹³Cavid Veliyev, s.312.

¹¹⁴Ermənistanın Naxçıvan təxribatının arxasında nə dayanır?, kafkassam.com, <https://kafkassam.com/erm%C9%99nistanin-naxcivan-t%C9%99xribatinin-arxasında-n%C9%99-dayanir.html>, Erişim Tarihi: 20.02.2021.

mevzilerine 60, 82 ve 120 mm'lik havanlardan ateş açmıştır. 29 Nisan'da Ermenistan'da üç üst düzey askeri ve savunma yetkilisi Dört Gün Savaşı'nda başarısız oldukları için görevden alınmıştır.¹¹⁵

1.9.4. Kayıplar

Bu muharebelerde Ermeni silahlı kuvvetleri ağır kayıplar vermiştir. Azerbaycan ordusunun ağır darbeleri sonucunda 33 Ermeni tankı ve zırhlı aracı, 25'ten fazla top ve diğer zırhlı araçlar imha edilmiş, 560 Ermeni askeri öldürüldü, 500'den fazla askeri birliği ise yaralanmıştır. Ağdere-Madağız, Cebrayıl yolları Azerbaycan tarafından kontrol altına alınmıştır.

Azerbaycan tarafından ise ilk çatışmalarda 12 Azerbaycan askeri hayatını kaybetmiştir. Ermeni mevzilerine yönelik hava saldırıları sırasında operasyona katılan Azerbaycan hava savunmasına ait olan bir Mi-24 helikopteri Ermenistan tarafından düşürülmüş ve mayın patlaması sonucu Azerbaycan ordusuna ait bir tank imha olmuştur.¹¹⁶

1.10. Tovuz Savaşı

12 Temmuz 2020'de Azerbaycan-Ermenistan devlet sınırının kuzey kısmında yer alan Tovuz bölgesinde büyük çaplı bir çatışma yaşanmıştır.¹¹⁷ Bu olay dikkatleri bir kez daha iki ülke arasındaki çözüme varılmayan Karabağ ihtilafına doğru yöneltmiştir.¹¹⁸

Bu çatışmada dikkat çeken önemli bir husus ise çatışmanın Karabağ cephe hattında değil, cephe hattına yaklaşık 100 km uzak olan bir mesafede Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan sınırlarının kesiştiği noktaya oldukça yakın olan Ermenistan'ın Azerbaycan ile sınır bölgesinin kuzey tarafında yer alan Tovuz

¹¹⁵Azerbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, aprel döyüşləri şanlı tariximizdir, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/pre/22260.html>, Erişim Tarihi: 01.03.2021.

¹¹⁶Turgut Kerem Tuncel, Karabağ'da Yaşanan '4 Gün Savaşı'nın Kısa Bir Değerlendirmesi, *Avrasya İncelemeler Merkezi*, No: 2016 / 21.

¹¹⁷Ferid Şefiyev, Vasif Hüseyinov, "Tovuz Çatışmaları: Daha Büyük Bir Savaşın Habercisi", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.169-181, s.177.

¹¹⁸Turgut Kerem Tuncel, Azerbaycan-Ermenistan Hattında Düşmeyen Gerilim: Temmuz 2020 Tovuz Çatışması Sonrasında Gelinek Nokta, *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, Analiz No: 2020 / 34.

bölgesinde yaşanmış olmasıdır. Bu bölgeden özellikle Azerbaycan'dan Batı'ya doğru uzanan petrol, doğalgaz ve demiryolları hatları geçmekteydi.¹¹⁹

12 Temmuz öğle saatlerinden itibaren Ermenistan Silahlı Kuvvetleri, Azerbaycan Devlet Sınır Teşkilatı'nın Tovuz bölgesindeki mevzilerine ağır menzilli silahlardan ve toplardan ateş açmıştır.¹²⁰ Ermenistan Savunma Bakanlığı:

*"Azerbaycan askerleri bilinmeyen nedenlerle 12:30 sularında bir UAZ aracıyla Ermenistan sınırını geçmeye çalıştı."Ermeni tarafının uyarısından sonra Azerbaycan askerleri, Ermenilerin mevzilerinin yakınında arabayı bırakıp geri çekildiler ve yaklaşık 13: 45'te topçu ateşine başladılar."*¹²¹ Azerbaycan tarafı bunu yalanlayarak *"Azerbaycan Ordusu Ermenistan devlet sınırını geçmek isteseydi, bunu arabalarla değil zırhlı araçlarla yapardı"*¹²²

açıklamasında bulunmuştur.

Ayrıca Azerbaycan'ın Gazah, Ağstafa, Tovuz, Gedebey ve Daşkasan bölgelerindeki Ermenistan ile devlet sınırının 2018'den itibaren Savunma Bakanlığı'ndan Devlet Sınır Teşkilatına devredilmesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ermenistan sınırında askeri bir hedefi olmadığını teyit etmektedir. 12 Temmuz'da Azerbaycan tarafı zırhlı araçların ve Ermenistan Silahlı Kuvvetleri personelinin hareketini gözlemlenmiştir. Bu, Ermeni tarafının Azerbaycan'a önceden bir topçu saldırısı planladığının kanıtı olarak gösterilmektedir. Çatışma, Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin ateşkesi aykırı olarak Ermenistan-Azerbaycan sınırının Tovuz bölgesi yönünde Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri mevzilerini top ateşleriyle ateşlenmesi sonucu başlamıştır.¹²³

Eski Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan, aralık ayında Tovuz savaşının Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin kışkırtması sonucu başladığını söylemiştir.¹²⁴ Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin misilleme ateşi ve karşı saldırı önlemleri sonucunda Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin saldırısı engellenmiştir.

¹¹⁹Turgut Kerem Tuncel, Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında 12 Temmuz 2020'de Patlak Veren Çatışma ve Karabağ İhtilafı Hakkında Değerlendirmeler, *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, Analiz No: 2020 / 27.

¹²⁰Azerbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, "Ermənistan silahlı qüvvələrinin bölmələri Tovuz istiqamətində təxribat törədib", mod.gov.az <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahli-quvvelerinin-bolmeleri-tovuz-istiqametinde-texribat-toredib-31439.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

¹²¹Ermenistan Savunma Bakanlığı, "Հայ-Ադրբեյջանական Սահմանին Օւղերատիվ Վիճակը Ամբողջովին Վերստիւգնումէ. Դավիթ Տնոնյան", <https://armenpress.am/arm/news/1021454.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

¹²²"Ermənistan ordusu ağır itkilər verdi", virtualaz.org, <https://virtualaz.org/aktual/165372>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

¹²³Ferid Şefiyev, Vasif Hüseyinov, s.178-179.

¹²⁴"Экс-глава Армении заявил, что власти сделали войну в Карабахе неизбежной", ria.ru, <https://ria.ru/20201204/armeniya-1587765396.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

Savaşın ilk saatlerinde Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin iki askeri hayatını kaybetmiş, beş kişi ise yaralanmıştır. Ayrıca Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na göre, çatışma sırasında Ermeni Ordusu personeli ağır kayıplar vermiştir. Azerbaycan-Ermenistan sınırında 13 Temmuz gecesi Tovuz yönünde gerginlikler devam etmiştir. Azerbaycan tarafına göre, topçu, havan ve tankların kullanıldığı gece savaşlarında Azerbaycan ordusu, askeri birliğin topraklarındaki karşı tarafın ileri karakolu, topçu, araç ve personelini imha etmiştir. Azerbaycan Savunma Bakanlığı, Ermeni birliklere karşı cezai tedbirler alındığını söylemiş ve karşı tarafın kendi kayıpları hakkındaki bilgileri gizlediğini vurgulamıştır.

13 Temmuz'da Ermenistan ve Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri arasındaki topçu teçhizatları Tovuz yönünde yeniden başlamış ve taraflar karşılıklı çatışmışlardır. Ermenistan medyası, Ermeni askeri birliklerinin Tovuz bölgesindeki Ağdam köyü yönündeki Garagaya yaylasını ele geçirdiğini haber verse de Azerbaycan Savunma Bakanlığı haberleri yalanlamış ve toprak kaybı olmadığını, mevzilerin aynı kaldığını söylemiştir. Savaş sırasında Ermeni topçuları, Tovuz'un Dondar Guşçu ve Ağdam köylerine ateş etmeye başlamıştır. Ermeni Silahlı Kuvvetleri, 14 Temmuz sabahı Tovuz ilçesine bağlı Ağdam ve Alibeyli köylerine büyük kalibreli silah ve toplarla ateş açmıştır. Ermenistan ordusunun saldırısı sonucunda ön cephede saf almış Azerbaycan ordusu Tümgeneralı Polad Hashimov, Albay İlgar Mirzayev ve 5 askerle birlikte şehit düşmüştür.¹²⁵ Ayrıca çatışmada Azerbaycan tarafında ilave yaralıların olduğu belirtilmiştir. Çatışmalarda Ağdam köyünün 76 yaşındaki bir sakini, Ermeni topçu ateşi sonucu hayatını kaybetmiştir. Azerbaycan tarafı hareket eden mühimmatla Ermeni komutanlığına saldırmıştır. Ayrıca Azerbaycan Savunma Bakanlığı'nın yayınladığı habere göre Ermenistan Silahlı Kuvvetlerine ait çeşitli askeri teçhizat, mühimmat, komuta mevkileri, savunma derinliklerindeki rezervler ve insan gücü imha edilmiştir.¹²⁶

Bu olaydan sonra Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ermenistan'a karşı cezai operasyon başlatma talimatı vermiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı, operasyonun büyük bir kısmının askeri bir sır olarak saklandığını ve kamuoyuna açıklanmayacağını

¹²⁵"Ermənistan silahlı qüvvələrinin xain hücumu nəticəsində Azərbaycan ordusunun general-mayoru Həşimov Polad qəhrəmancasına şəhid olub", sputnik.az, <https://sputnik.az/20200714/azrbaycan-ordusunun-general-hid-oldu-424431339.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

¹²⁶Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt:10, Sayı: 1, 2021, ss.83-106.

belirtmiştir.¹²⁷ İlham Aliyev çatışmaya neden olan mevkiinin tamamen yıkıldığını ve bu çatışmalarda Ermeni tarafından Binbaşı Garuş Vemir Hambardzumyan ve Yüzbaşı SosPaylak Elbakyan Azerbaycan ordusu tarafından öldürüldüğünü ve Ermeni askeri-siyasi liderliğini verdikleri sayısız kayıpları gizlediklerini vurgulamıştır. Ermeni tarafı ise bir Azerbaycan insansız hava aracını düşürdüğünü söylemiş ve Ermenistan'ın Azerbaycan'la sınır kasabası olan Berd'i saldırı dronları ile bombaladığını iddia etmiştir. Azerbaycan tarafı, Ermenistan Silahlı Kuvvetlerine ait bir insansız hava aracını düşürdüğünü ve personeli ile birlikte atış pozisyonunda bulunan bir topçu cihazını imha ettiğini söyleyerek bunu yalanlamıştır.¹²⁸ Ermenistan'da Tovuz sınırı yönünde yaşanan tırmanış nedeniyle sınır köylerinin doğalgaz boru hatları kesintiye uğramıştır.¹²⁹

Akşam saatlerinde çatışmalar yatışmıştır. Ermenistan tarafı akşam saatlerinde Azerbaycan'a ait İHA'yı vurduğunu iddia etmiştir. Aynı zamanda Ermenistan, Azerbaycan'ın çatışmada 10'u saldırı, 3'ü keşif olmak üzere 13 insansız hava aracını (İHA) düşürdüğünü iddia etmiştir. Ancak Azerbaycan Savunma Bakanlığı bu bilgiyi yalanlamış ve Azerbaycan ordusunun tüm hava savunma birimlerinin kayıp vermediğini, can kayıplarının olmadığını açıklamıştır. 15 Temmuz'da çatışmalar yatışsa da 16 Temmuz sabahı çatışmalar yeniden başlamıştır. Ermenistan Savunma Bakanlığı sözcüsü Archrun Hovhannisyan, Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin "Yaşma" olarak adlandırdığı özel birliğinin 100 kadar askerinin Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin kuzeydoğusundaki sınır mevzilerini ele geçirmeye çalıştığını söylemiştir:

*"Ancak Azerbaycan Savunma Bakanlığı, Ermenistan'da Azerbaycan özel kuvvetlerinin provokatif faaliyetlerde bulunmadığını ve Ermenistan tarafının tüm bu açıklamalarının bir başka dezenformasyon olduğunu söyledi. Ermenistan sınırındaki askeri operasyonlara katılmadıkları için Azerbaycan özel servisleri arasında can kaybı olmayacaktır."*¹³⁰

16 Temmuz'da Ermeni tarafı savaş alanına ek güçler göndermeye başlamıştır. Vanadzor 3 AK 63853 ayrı motorlu piyade tugayı, Razdan 96583 ayrı motorlu piyade tugayı ve Dilijan'daki tugay tamamen savaş alanına gönderilmiştir. Ermeni ordusunun

¹²⁷Berah Özsoy, Kafkasya'da Dondurulamayan İhtilaf: Tovuz Çatışmaları Üzerine Bir Değerlendirme, *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, Blog No : 2020 / 18.

¹²⁸"Ermənistana məxsus pua vuruldu", virtualaz.org, <https://virtualaz.org/aktual/165498>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

¹²⁹"Azərbaycan Ermənistan bölgələrinin qaz təchizatını da sıradan çıxardı", virtualaz.org, <https://virtualaz.org/uzbeuz/165500>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

¹³⁰"Müdafiə Nazirliyi bir daha Erməni dezinformasiyaları haqda", virtualaz.org, <https://virtualaz.org/aktual/165632>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

liderliği, eski askerleri, ikinci ve üçüncü engelli grupları da dahil olmak üzere askere alınanları ve sınır personelindeki büyük boşluklar nedeniyle Tavuş bölgesindeki tutukluları aceleyle seferber etmiştir. Aynı gün saat 16.00 sularında Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tovuz bölgesindeki Ağdam, Dondar Kuşçu, Alibeyli ve Hacallı köylerine ağır top atışları yapmıştır. Daha yoğun bir ateş Ağdam yönünde yaşanmıştır. Dondar Gushchu köyü topraklarına yaklaşık 20 top mermisi düşmüştür. Mermilerden ikisi sivillerin yaşadığı bir bölgeye isabet etmiştir. Mermilerden biri bir vatandaşın bahçesine, diğeri başka bir avluya çarparak binayı yıkmıştır.

Azerbaycan tarafı, çatışma sırasında bir Ermeni X-55 taktik insansız hava aracı düşürdüğünü söylemiştir. Ermenistan Savunma Bakanlığı Azerbaycan tank, top ve havan bataryalarını vurulduğunu iddia etmiştir:

“Ancak Azerbaycan tarafı bu bilgiyi yalanlamıştır. Azerbaycan Savunma Bakanlığı, Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin zırhlı araçlarının cephede olmadığını söyledi. Azerbaycan tankları Ermeni birliklerinin vuramayacağı bir alandadır diye açıklama yaptı.”¹³¹

Ayrıca Ermeni tarafı Mingeçevir Barajını da vuracaklarını iddia etmişlerdir. Buna karşılık Azerbaycan Savunma Bakanlığı, Ermenistan'ı Azerbaycan ordusu cephaneliğindeki son füze sistemlerinin Metsamor nükleer santralini yüksek isabetle vurabileceği konusunda uyarmıştır. Aynı gün verilen bilgiye göre Azerbaycan ordusu tarafından yaklaşık 20 Ermeni personel, 1 zırhlı araç, 1 radyo-elektronik muharebe (REM), muharebe karakolları ve destek noktası imha edilmiştir. Çatışmada bir Azerbaycan askeri hayatını kaybetmiştir.

Ermenistan Savunma Bakanlığı Vazgen Sarkisyan Askeri Üniversitesi Komuta ve Personel Fakültesi Başkanı Archrun Hovhannisyan, 11:00 sıralarında Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin “sınır çevresi boyunca yaklaşık 120 kez ateşkesi ihlal ettiğini” iddia etmiştir.¹³² Hovhannisyan, artık topçu kullanmadıklarını da söylemiştir. Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na göre;

“17 Temmuz'da Tovuz bölgesi yönünde görece bir sakinlik hüküm sürse de gerilim devam etmiştir. Savunma Bakanlığı, Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin cephenin farklı yönlerinde günde 97 keza ateşkesi ihlal ettiğini kaydetmiştir. Tovuz yöresinin Ağdam ve Munjuğlu köyleri de ateşkesin ihlal edildiği bölgelere dahil edilmiştir.”¹³³

¹³¹"Mn: Ermənilər Azərbaycana məxsus heç bir tankı vurmayıb", report.az, <https://report.az/qarabag/ermeniler-azerbaycana-mexsus-hec-bir-tanki-vurmayib/>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

¹³²"Азербайджанские ВС 120 раз нарушили режим прекращения огня - Минобороны Армении". Sputnik.az, <https://m.ru.armeniasputnik.am/politics/20200717/23772478/azerbaydzhanskie-vs-120-raz-narushili-rezhim-prekrascheniya-ognya---minoborony-armenii.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

¹³³Azerbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ateskes-31539.html>,

Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na göre, ateşkes Ermenistan Silahlı Kuvvetleri tarafından cephenin farklı yönlerine ağır makineli tüfekler ve keskin nişancı tüfekleri kullanılarak gün içinde 53 defa ihlal edilmiştir. Bu ihlaller, Tovuz bölgesindeki Ağdam köyü ve Gedebey bölgesinin Goyali köyündeki mevzileri içermektedir. Ermeni tarafına göre sınırda gece çok sessiz geçse de Azerbaycan tarafı Ermeni ordusunun mevzilerine ateş ederek ateşkesi defalarca ihlal etmiştir.

19 Temmuz'da Azerbaycan tarafı Tovuz yönünde görece bir durgunluk olduğunu kaydetmiş ve Azerbaycan'ın bu yöndeki pozisyonlarına ateş açılmamıştır. Ancak toplamda Ermeni Silahlı Kuvvetleri ateşkesi 70 kez ihlal etmiştir. Ermenistan Savunma Bakanlığı, gecenin sınırda nispeten sessiz geçtiğini söylemiştir. Ermeni tarafına göre Azerbaycan askerleri ateşkesi yaklaşık 70 defa ihlal etmiştir.¹³⁴ Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na göre; “20 Temmuz'da Ermenistan Silahlı Kuvvetleri, cephenin farklı yönlerine ağır makineli tüfekler ve keskin nişancı tüfekleri kullanarak gün içinde 60 kez ateşkesi ihlal etti.”¹³⁵ Tovuz yöresine bağlı Kökhanebi, Asrik Cırdakhan köyleri ve Gedebey ilçesine bağlı Zamanlı köyü de ateşkesin ihlal edildiği mevziler arasında yer almaktadır.

Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na göre 21 Temmuz'da Ermenistan Silahlı Kuvvetleri birlikleri, cephenin farklı yönlerine keskin nişancı tüfekleri kullanarak gün içinde 62 kez ateşkesi ihlal etmiştir. Gedebey bölgesinin Zamanlı ve Goyali köyleri de ateşkesin ihlal edildiği mevziler arasında yer almıştır. Azerbaycan tarafı ayrıca iki Ermeni taktik uçak savar silahının ateşlendiğini bildirmiştir. Rapora göre 21 Temmuz'da Ermenistan Silahlı Kuvvetleri, gece saat 00: 30'da cephe hattının Ağdam bölgesi yönünde, sabah 08:45'te Ermenistan-Azerbaycan sınırının Tovuz bölgesi yönünde taktik insansız hava araçlarıyla (İHA'lar) keşif uçuşları yapmaya çalışmıştır. Her iki uçak savar silahı da Azerbaycan Hava Kuvvetleri Hava Savunma Birlikleri tarafından tespit edilerek imha edilmiştir. Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na göre, 22 Temmuz'da Ermenistan Silahlı Kuvvetleri birlikleri, cephenin farklı yönlerine keskin nişancı tüfekleri kullanarak gün içinde 38 kez ateşkesi ihlal etmiştir. Tovuz ilçesine

Erişim Tarihi: 12.01.2021.

¹³⁴"Ночь на Армяно-Азербайджанской границе прошла спокойно: свежие новости с фронта", m.ru.armeniasputnik.am, <https://m.ru.armeniasputnik.am/politics/20200719/23803496/noch-na-armyano-azerbaydzhanskoy-granitse-proshla-spokoyno-svezhie-novosti-s-fronta.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

¹³⁵Azerbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ateskes-31564.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

bağlı Alibeyli, Ağbulağ köyleri ve Gedebeş ilçesine bağli Zamanlı köyü de ateşkesin ihlal edildiği mevziler arasında yer almıştır. Azerbaycan Savunma Bakanliğı aynı zamanda, 22 Temmuz'da Ağdam köyü yönünde bir başka Ermeni taktik uçak savar füzesinin daha ateşlendiğininide açıklamıştır. Azerbaycan Savunma Bakanliğı'na göre, 23 Temmuz'da Ermenistan Silahlı Kuvvetleri, cephenin farklı yönlerinde gün içinde 47 kez ateşkesi ihlal etmiştir. Tovuz bölgesinin Ağdam köyü ve Gedebeş bölgesi de ateşkesin ihlal edildiği mevziler arasında yer almıştır.

Çatışmalar sırasında Bakü'nün bazı bölgelerinde, caddelerde ve ülkenin diğer şehir ve bölgelerinde Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerine destek amaçlı eylemler düzenlenmiştir. Azerbaycan bayrakları taşıyan binlerce kişi “Karabağ” ve “Karabağ'a Özgürlük” sloganları atarak sokaklara çıkmıştır. Ağırlıklı olarak gençlerin katıldığı mitingde orduya destek verilmiş ve şehitlerin anısı onurlandırılmıştır.

14 Temmuz'da Bakü'de gerçekleşen eylem, Şehitler Sokağı'na yürüyüşle devam etmiştir. Çatışmaların ardından Rusya'dan Ermenistan'a askeri kargo taşımacılığı 17 Temmuz'dan Ağustos ortasına kadar yoğunlaşmıştır. Çatışmanın hemen ardından, Kazakistan, Türkmenistan ve İran hava sahasını kullanan İl-76 askeri nakliye uçakları ile Rusya'dan Ermenistan'a 400 tondan fazla askeri kargo nakledilmiştir. Uçaklar, Ermenistan'a Krasukharadyo-elektronik savaş araçları, Nebo-M radar sistemleri ve diğer askeri teçhizatı teslim etmiştir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 12 Ağustos'ta Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'i aramış ve bunun Azerbaycan kamuoyunda endişe ve ciddi soru işaretleri yarattığını söylemiştir.¹³⁶

“Daha sonra Rus Savunma Bakanı Sergey Şoygu, Rusya'nın düzenlediği her yıl düzenlenen askeri oyunların deniz aşamasıyla ilgili olarak Bakü'ye vardıklarında uçakların “inşaat malzemesi” taşıdığı iddia edildiğinde inandırıcı olmayan bir açıklama yapmıştır. Resmi Bakü, Rus tarafının bu açıklamasını ikna edici bulmadığını ve daha ikna edici bir açıklama beklediğini belirtmiştir. İl-76 askeri nakliye uçakları ise Mozdok (Rusya) -Aktau (Kazakistan) -Türkmenbaşı (Türkmenistan) -Nevşahr (İran) -Raşt (İran) -Mehri (Ermenistan) -25 Ağustos'tan güzergahı ile Erivan'a seferleri gün içinde devam etmiştir.”¹³⁷

Askeri operasyonların başlamasından birkaç gün önce, Sırbistan'dan Ermenistan'a çeşitli kalibrelerde büyük bir havan mermisi sevkiyatı yapılmıştır. Mühimmat, Gürcistan üzerinden kara yoluyla Ermenistan'a taşınmıştır. Daha önce,

¹³⁶“İlham Əliyev Rusiyadan Ermənistana daşınan 400 ton silaha görə putinə zəng vurdu”, virtualaz.org, <https://virtualaz.org/uzbeuz/167174>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

¹³⁷“Suriyadan qalxan rusiya hərbi-nəqliyyat təyyarəsi yerevana nə gətirdi? ”, virtualaz.org, <https://virtualaz.org/aktual/168225>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

Kamaz kamyonlarının, havan ve roketlerde dahil olmak üzere diğerk askeri teçhizatı Rusya'dan Gürcistan üzerinden Ermenistan'a taşındığı bildirilmiştir. Bu gerçekler Azerbaycan'da ciddi endişe ve öfkeye neden olmuştur.

Sırp Chargé d'Affaires Danitsa Veinovic, 20 Temmuz'da Azerbaycan Dışışleri Bakanlığı'na çağrılmış ve açıklama talep edilmiştir. Danica Veinoviç, konu hakkında hiçbir bilgisi olmadığını söylemiş ve bunu Sırbistan'a ileticeğine söz vermiştir. Sırbistan Ticaret, Turizm ve Telekomünikasyon Bakanı Rasim Ljajic (Sırp yasası silahların ihracatına izin vermektedir.) Ermenistan'a silah transferini kısmen kabul ettiğini ve Ermenistan'a karşı herhangi bir yaptırım olmadığını ve bu durumda bir alıcıyı reddetmenin zor olduğunu söylemiştir. Tovuz savaşı ise 23 Temmuz itibarı ile kısmen de olsa durmuştur.

Temmuz 2020 çatışmaları Ermenistan'ın 2016 yılında yaşanan Nisan çatışmalarından sonra Azerbaycan'a yönelik olan ilk ciddi saldırısı olmuştur. Bu saldırının hedeflerinden biri özellikle Hazar havzasını Batı'ya bağlayan petrol, doğalgaz ve demiryolu hattına yakın coğrafyaya saldırıda bulunarak Azerbaycan'ın enerji hatları için ciddi bir tehlike oluşturmaktır. Saldırıdan sonra arabuluculukta bulunan devletler Ermenistan'ın bu işgalci tavırlarını eleştirmek yerine Ermenistan'ı güçlendirmek için silahlandırmaya başlamışlardır. Bu silahlandırma ise Azerbaycan devletini ciddi şekilde rahatsız etmiştir.¹³⁸

¹³⁸Araz Aslanlı, "Karabağ Sorunun Genel Nedenleri", *Karabağ- Dünü, Bugünü, Yarını*, Editör: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal, Selenge Yayinevi, İstanbul, 2021, ss.313-322, s.314.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NIN BAŞLAMASI VE GELİŞİM SÜRECİ

2.1. İkinci Karabağ Savaşı'nın Başlaması

Ermeni liderlerinin barışı yıkıcı adımlarına, aynı zamanda temas hattı boyunca Ermeni ordusunun Azerbaycan ordusuna karşı kışkırtıcı eylemleri eşlik etmiştir.¹³⁹ Temmuz 2020'de Ermeni askeri birlikleri, Tovuz yönündeki stratejik yükseklikleri ele geçirmek için Azerbaycan devlet sınırına bir saldırı girişiminde bulunması aslında bardağı taşıracak son hamlelerden biri olmuştur.¹⁴⁰ Ermenilerin, Petrol stratejisi ve iletişim politikasında önemli rol oynayan, böyle bir bölgede tehdit içeren eylemler yaparak tüm anlaşmaları hiçe saymalarını ve yıllardır devam eden saldırgan girişimlerinin devamı niteliğinde olduğu göstermektedir.¹⁴¹

23 Temmuz'da Ermeni Silahlı Kuvvetleri, Rusya ile ortak hava savunma sistemi tatbikatlarının başladığını duyurmuştur. Ardından Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri ile Türk Silahlı Kuvvetlerinin ortak katılımıyla Azerbaycan'da Eylül ayı başlarına kadar süren bir dizi askeri tatbikat düzenlemiştir. Ağustos ayında Ermeni Silahlı Kuvvetleri'ne bağlı bir sabotaj keşif grubu Goranboy bölgesindeki temas hattını sabote etmeye kalkışmış ancak alınan tedbirler sonucunda sabotaj grubu kayıplarla geri çekilmiş ve grubun komutanı kıdemli Teğmen Gurgin Alberyan da saldırıda esir alınmıştır.¹⁴²

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 24 Eylül 2020 tarihli BM oturumunun genel toplantısında yaptığı konuşmada, Ermenistan'ın provokatif eylemleri hakkında bir kez daha dünya kamuoyunu bilgilendirmiştir. Ermenistan Savunma Bakanı "yeni bölgeler için yeni savaş" çağrısı yaptığını ve Azerbaycan'ın büyük şehirlerini, önemli sivil altyapısını, Bakü yakınlarındaki dünyanın en büyük petrol ve gaz terminallerinden biri olan ve onlarca ülkeye enerji güvenliği sağlayan

¹³⁹Araz Aslanlı, s.315.

¹⁴⁰Ferhat Pirinççi, Mehmet Çağatay Güler,"Bardağı Taşıran Damla: Tovuz Saldırısı ve İkinci Karabağ Savaşı", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.205-228, s.215-217.

¹⁴¹Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, Tovuz rayonu istiqamətində şiddətli döyüşlər gedir, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/tovuz-rayonu-istiqametinde-siddetli-doyusler-gedir-31469.html>, Erişim Tarihi: 04.05.2021.

¹⁴²Karabağ - Azerbaycan 2. Karabağ savaşı, virtualkabagh.az, <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/52/2871/ikinci-karabag-savasi.html>, Erişim Tarihi: 05.05.2021.

Mingeçevir Rezervuarı ve Sangaçal Terminali'nin tehdit altında olduğunu belirtmiştir. İlham Aliyev kamuoyuna; “Ermenistan, farklı ülkelerden paralı askerler ve teröristler çekiyor ve bunları Azerbaycan'a karşı kullanıyor.” açıklamasını yapmış ve aynı zamanda Ermenistan destekçilerine de çağrıda bulunmuştur:

“Ermenistan'a artan silah tedarikinden ciddi şekilde endişe duyuyoruz.¹⁴³ 17 Temmuz'dan Eylül'e kadar binlerce tondan fazla askeri teçhizatın askeri kargo uçaklarıyla Ermenistan'a taşınmasına tanık olduk. Ermenistan'ın dünyanın en fakir ülkelerinden biri olduğu ve silahlara milyarlarca dolar harcamayı göze alamayacağı düşünüldüğünde, silahların kendisine ücretsiz verildiği sonucuna varabiliriz. Etnik olarak temizlenmiş bir saldırgan ülkeye silah tedariki, barış görüşmelerini ciddi şekilde baltalıyor ve saldırgan devleti yeni askeri provokasyonlara başvurmaya teşvik ediyor. Bu anlamda tüm ülkeleri Ermenistan'a silah tedarik etmekten kaçınmaya çağırıyoruz.”¹⁴⁴

Doğrudan askeri provokasyonlara ek olarak, Beyrut limanındaki bombalamaların ardından Ermenistan'ın binlerce Lübnanlı Ermeni'yi uluslararası hukuku ihlal ederek Azerbaycan Cumhuriyeti'nin işgal altındaki topraklarına yerleştirmesi çatışmayı daha da alevlendirmiştir. Ağustos 2020'nin sonlarında, Ermenistan Başbakanı'nın eşi Anna Hakobyan'ın işgal altındaki Azerbaycan topraklarında yasadışı bir askeri tatbikata katıldığını duyurmasıyla gerginlik daha da tırmanmıştır.¹⁴⁵ Ermeni tarafının bu tür kışkırtıcı açıklamaları ve eylemleri, birçok araştırmacı tarafından müzakere sürecinin tamamen reddedilmesi olarak değerlendirilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Yardımcısı, Cumhurbaşkanlığı İdaresi Dış Politika Dairesi Başkanı Hikmet Hacıyev 27 Eylül günü saat 06:00'da Ermeni Silahlı Kuvvetleri'nin ateşkesi ağır şekilde ihlal ettiğine ilişkin bir açıklama yapmıştır. Aynı gün Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri Ermeni provokasyonlarını önlemek amacıyla karşı taarruza geçmeleri için emir vermiş ve ülkede sıkıyönetim ilan etmiştir.¹⁴⁶

¹⁴³İlham Əliyev BMT baş assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi debatlarında video formatda çıxış edib, president.az, <https://president.az/articles/40937>, Erişim Tarihi: 05.05.2021.

¹⁴⁴BMT baş assambleyasının 76-cı sessiyasının dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində keçirilən illik ümumi müzakirələri davam edir, apa.az, <https://apa.az/az/xeber/resmi-xeber/bmt-bas-assambleyasinin-76-ci-sessiyasinin-illik-umumi-muzakirelerinde-prezident-ilham-eliyevin-videoformatda-cixisi-teqdim-olunub-video-662732>, Erişim Tarihi: 05.05.2021.

¹⁴⁵Ermənistanın birinci ledisi Dağlıq Qarabağda hərbi təlim keçib, bbc.com, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54000674>, Erişim Tarihi: 05.05.2021.

¹⁴⁶Hikmət Hacıyev: "yaranmış vəziyyətə və hadisələrin gələcək inkişafına görə bütün məsuliyyət tam şəkildə Ermənistanın siyasi-hərbi rəhbərliyinin üzərinə düşür", apa.az, <https://apa.az/az/xeber/azerbaycan-ordusu/hikmt-haciyev-yaranmis-vziyyet-v-hadislerin-glck-inkisafina-gor-butun-msuliyet-tam-skild-ermnistanin-siyasi-hrbi-rhbrliyinin-uzrin-dusur-607165>, Erişim Tarihi: 05.05.2021.

2.1.1. Azerbaycan-Ermenistan Taarruzun Başlaması

27 Eylül 2020'de Ermeni tarafı Azerbaycan'a ait sivil toplumu ve yerleşim yerlerini hedefe almıştır. Ermeni Silahlı Kuvvetleri sabah saat 06.00'da Terter bölgesine bağlı Gapanlı, Ağdam bölgesine bağlı Çıralı ve Orta Garvand, Fuzuli bölgesine bağlı Alhhanlı ve Şükürbeyli ile Cebrayıl bölgesine bağlı Cocuk Mercanlı köylerine çeşitli kalibrelerde havan ve toplarla yoğun bir şekilde ateş açmıştır. Sonuç olarak, Azerbaycan'ın sivil nüfusu arasında kayıplar meydana gelmiş ve sivil altyapı ciddi şekilde hasar görmüştür.¹⁴⁷

Ermenilerin cephe boyu sivil toplumun yaşadığı bölgeleri hedef almasına karşılık Azerbaycan tarafının meşru müdafaa bağlamında cevabı geç kalmamış, fakat onlar cevabı sivilleri hedef alarak değil, savaş meydanında vermişlerdir.¹⁴⁸ Aynı gün Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerine bağlı personel ve tank birliklerinin füze ve topçu birlikleri, cephe uçakları ve insansız hava araçları ile Ermeni Silahlı Kuvvetlerine ait çok sayıda personel, askeri tesis ve askeri teçhizatı, ön cephede ve savunmanın derinliklerinde bulunan 12 adet OSA uçaksavar füze sistemi bulunmuş ve imha edilmiştir. Ayrıca, Azerbaycan Hava Kuvvetleri Tatar yönünde bir savaş helikopterini düşürmüştür.¹⁴⁹

Azerbaycan ordusu bir anda karşı saldırıya geçmiş ve başarılı askerî harekât sayesinde önemli mevzileri kontrolü altına aldı ve çatışmanın seyrini değiştirmeyi başarmıştır. Azerbaycan ordusunun karşı saldırıya bu kadar başarılı bir şekilde geçeceğini tahmin edemeyen Ermenistan ordusu bir anda aldığı darbelerle neye uğradığını şaşırmıştır.¹⁵⁰

Yapılan askeri operasyonlar sırasında Fuzuli ilçesine bağlı Karahanbeyli, Garvand, Horadiz, Yukarı Abdurrahmanlı, Aşağı Abdurrahmanlı köyleri, Cebrayıl ilçesine bağlı Boyuk Mercanlı ve Nuzgar köyleri ile Ağdere bölgesi ve karşı tarafın karakolları işgalden kurtarılmıştır. Ayrıca Ağdere bölgesi istikametinde ve Murov

¹⁴⁷Ermənistan silahlı qüvvələri bütün cəbhə boyu geniş miqyaslı təxribat törədib, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahli-quvveleri-butun-cebhe-boyu-genismiqyasli-texribat-toredib-32310.html>, Erişim Tarihi: 27.09.2020.

¹⁴⁸ Yücel Acer, "Ermenistan'ın Askeri Faaliyetleri ve Nitelikleri", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.271-298, s.273.

¹⁴⁹ Bütün cəbhə boyu qoşunlarımızəks-hücum əməliyyatınabaşlayıb, mod.gov.az, https://mod.gov.az/az/news/bütün-cebhe-boyu-qosunlarimiz-eks-hucum-emeliyyatina-baslayib-32316.html?fbclid=IwAR3zu9udnroffayzs6aohpk4vkfb3xq_bokw9veg1degciuib59vr3gxr4m, Erişim Tarihi: 27.09.2020.

¹⁵⁰ Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt:10, Sayı: 1, 2021, ss.83-106.

sıradaglarının yükseklerinde yer alan karşı tarafın mevzileri tahrip edilmiş ve bir takım hâkim yükseklikler (Gamişdağ ve Ömer geçidi) kontrol altına alınmıştır. Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin başarılı operasyonu sonucunda Murovdağ menzilineki Murov zirvesi işgalden kurtarılmıştır.¹⁵¹

Naftalan ilçesine bağlı Gaşalti köyü sakini Gurbanov Elbrus İsa oğlu ve ailesinden 4 kişi, Ermeni silahlı kuvvetlerinin Azerbaycan sivil nüfusunu hedef aldığı topçu ateşi sonucu hayatını kaybetmiştir.¹⁵² Azerbaycan medyasına göre akşam saatlerinde Azerbaycan ordusuna ait insansız hava araçları, Ermenistan'ın işgal altındaki topraklarında konuşlanan S-300 füze sistemini imha etmiştir.¹⁵³ Azerbaycan Savunma Bakanlığı basın servisine göre, Ermeni ordusuna ait bir mühimmat deposu imha edildi ve bölgede güçlü bir patlama meydana gelmiştir.¹⁵⁴

Aynı gün İranlı yetkililer, çatışmalar sonucunda Hudafer ilçesine bağlı Aşağı Halefbeyli köyüne top mermisinin isabet ettiğini, ancak maddi hasar bildirilmediğini ve yaralanan olmadığını bildirmiştir.¹⁵⁵

2.1.2. Cephedeki Gelişmeler

Cephedeki muharebelerde Azerbaycan ordusu çok az kayıplar vererek çok büyük ölçüde adımlar atmıştır. Çatışmalar 27 Eylül'de başlar başlamaz Azerbaycan ordusu Ermenilerin sivil topluma yönelik saldırılarına cevap olarak cephe boyu birçok istikametlerde işgal altında olan Fuzuli, Cebrayıl ve Ağdere ilçelerinin köylerini ve önemli yükseklikleri işgalden kurtarmıştır. 28 Eylül'de Azerbaycan ordusu Tartar ilçesinin işgal altında olan köylerini kurtarmıştır. Aynı gün Bakü saatiyle 11.00 sıralarında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in talimatıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nde

¹⁵¹Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi cəbhədə son vəziyyətlə bağlı açıqlamayayıb, apa.az, <https://apa.az/az/xeber/herbi/azrbaycan-mudafi-nazirliyi-cbhd-son-vziyytl-bagli-aciqlama-yayib-607172>, Erişim Tarihi: 27.09.2020.

¹⁵²Ermənilərin 5 nəfəri öldürdüyü evdən dəhşətli görüntülər, azvision.az, <https://azvision.az/news/231568/-ermenilerin-5-neferi-oldurduyu-evden-dehsetli-goruntuler--video---.html>, Erişim Tarihi: 29.09.2020.

¹⁵³Ordumuzun pua-sı Ermənistana məxsus s-300 sistemini məhv edib, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201106114016/https://ordu.az/az/news/172205/ordumuzun-pua-si-ermenistana-mexsus-s-300-sistemini-mehv-edib-ekskluziv->, Erişim Tarihi: 27.09.2020.

¹⁵⁴Ermənistan ordusuna məxsus silah-susat anbarı məhv edilib, ordu.az, <https://ordu.az/az/news/172229/ermenistan-ordusuna-mexsus-silah-susat-anbari-mehv-edilib-video>, Erişim Tarihi: 27.09.2020.

¹⁵⁵اصابتراکتبهیکیزروستاهاياندر بايجانشرقی, armantabriz.ir, <http://www.armantabriz.ir/news/25042/%d8%a7%d8%b5%d8%a7%d8%a8%d8%aa-%d8%b1%d8%a7%da%a9%d8%aa-%d8%a8%d9%87-%db%8c%da%a9%db%8c-%d8%a7%d8%b2-%d8%b1%d9%88%d8%b3%d8%aa%d8%a7%d9%87%d8%a7%db%8c-%d8%a2%d8%b0%d8%b1%d8%a8%d8%a7%db%8c%d8%ac%d8%a7/>, Erişim Tarihi: 27.09.2020.

kısmi seferberlik ilan edilmiştir.¹⁵⁶ Daha sonra Savunma Bakanlığı basın servisi başkanı Albay Vagif Dargahli, Ermeni tarafının kayıpları arasında Suriye ve Ortadoğu'nun çeşitli ülkelerinden gelen Ermeni kökenli paralı askerlerin olduğunu söylemiştir.¹⁵⁷ 29 Eylül- 4 Ekim tarihleri arasında cephe Ermenistan tarafı Azerbaycan'ın sivil toplumun yoğunlukta yaşadığı yerleşim yerlerini hedef alması sonucu çok sayıda sivil hayatını kaybetmiş ve yaralanmıştır. Ermenistan'ın saldırılarına karşılık olarak Azerbaycan ordusu cephe boyu ilerlemiş ve Ermenilere ağır darbeler vurmuştur. Özellikle Ermenistan ordusunun savunma sistemlerine ve hava saldırı taburlarına yapılan keskin atışlar sonucu Ermeni tarafının çok sayıda mühimmat ve askeri personeli yok edilmiştir. Aynı tarihte Ağdam, Madagiz, Fuzuli ilçelerinin birçok köyleri ve Cebrayıl ilçesi Azerbaycan ordusu tarafından işgalden kurtarılmıştır.

4 Ekim'de Cebrayıl'ın kurtarılmasından sonra, Ermeni ordusu, cephenin güneyindeki müteakip muharebelerin seyrini etkileyen başarısız bir saldırıda, Nisan 2016'da Azerbaycan ordusu tarafından kurtarılan Leletepe Tepeleri'ni geri almaya çalışmıştır. Karşı saldırı sonucunda Ermeni ordusuna ait bir tank alayı imha edilmiş, 800'den fazla asker öldürülmüş (toplam 1.500-2.000 kişi yaralanmıştır) ve bu başarısız karşı saldırının ardından Ermeni kuvvetleri savaş meydanından kaçmıştır.¹⁵⁸

5 Ekim sabah saatlerinde Azerbaycan Hava Savunma Kuvvetlerinin radar sistemlerinin teknik araçları, Ermenistan'ın Jermuk, Gafan ve Baird bölgelerindeki başlangıç mevzilerinden Azerbaycan'a fırlatılan bir füzenin görüntülerini paylaşmıştır.¹⁵⁹ Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na göre, Beylagan, Berda ve Tatar şehirleri Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından ateş altına alınmıştır.¹⁶⁰ Aynı gün Ermeniler tarafından Gence şehrine iki defa roketli saldırı düzenlenmiş ve saldırıda

¹⁵⁶ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/news/azerbaycan-respublikasi-prezidentinin-serencami-32381.html>, Erişim Tarihi: 28.09.2020.

¹⁵⁷ Mn: düşmənin itkiləri arasında suriya və yaxın şərq ölkələrindən olan muzduldar da var, report.az, <https://report.az/qarabag/dusmenin-itkileri-arasinda-suriya-ve-yaxin-serqin-muxtelif-olkelerinden-olan-ermeni-esilli-muzduldar-da-var/>, Erişim Tarihi: 28.09.2020

¹⁵⁸ “Lələtəpə”yə hücum: Cəbrayıla doğru irəliləyən Azərbaycan qoşunlarını mühasirəyə almaq cəhdi, virtualaz.org, <https://virtualaz.org/aktual/181955>, Erişim Tarihi: 14.04.2021.

¹⁵⁹ Azərbaycan ərazisi Ermənistandan raket atəşinə tutulub, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/news/azerbaycan-erazisi-ermenistandan-raket-atesine-tutulub-video-32656.html>, Erişim Tarihi: 05.10.2020.

¹⁶⁰ Azerbaijan's Beylagan, Barda and Tartar came under fire from Armenia, apa.az, <https://apa.az/en/xeber/frontline-news/azerbaijan%27s-beylagan-barda-and-tartar-came-under-fire-from-armenia-332103>, Erişim Tarihi: 05.10.2020.

siviller yaralanmıştır.¹⁶¹ 6 Ekim tarihinde Azerbaycan Devlet Güvenlik Servisi, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı askeri saldırısında Irak ve Suriye'den getirilen Kürt terör grubunun üyeleri de dahil olmak üzere yabancı paralı askerleri aktif olarak kullandığını kanıtlayan telsiz konuşmalarını ele geçirmiştir. Yapılan askeri operasyonlar sonucunda iki yabancı paralı askerin daha öldürüldüğü bildirilmiştir.¹⁶²

7-10 Ekim tarihlerinde cephe boyu yoğun çatışmalar yaşandı ve aynı zamanda Ermeni silahlı kuvvetleri Azerbaycan'ın Goranboy, Tartar, Berde, Ağdam, Ağcabedi, Fuzuli ve Cebrayıl bölgelerinin köylerine ateş açmıştır.¹⁶³ Bu saldırılarda çok sayıda sivil yaralanmış ve hayatını kaybetmiştir. Azerbaycan ordusu sivillere yönelik saldırılara savaş meydanında ağır cevaplar vererek Ermenistan ordusuna ait çok sayıda tank, top, roketatar ve hava savunma silahlarını yok etmiştir. Ermenilerin savaş meydanında verdiği ağır kayıplara cevap saldırıları sadece sivil toplumun yaşadığı bölgelere ateş açmakla yetindiği görünmektedir.

10 Ekim gecesi Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, Azerbaycan ile Ermenistan arasında Moskova'da 10 saat süren görüşmelerin ardından iki ülkenin Dağlık Karabağ'da ateşkes konusunda anlaşmalarını ve ardından tarafların “maddi” görüşmelere başlayacaklarını söylemiştir. Ateşkes anlaşmasına göre saat 08.00'den itibaren askeri operasyonlar durdurulacak, esir ve ölü değişimi sağlanacaktır.¹⁶⁴ Fakat ateşkesten bir saat sonra Ermeni tarafı ateşkesi ihlal ederek sivillerin yaşadığı bölgelere ateş açmıştır.

11-17 Ekim tarihlerinde Ermenistan tarafı Azerbaycan'ın sivil yerleşim yerleri olan Gence, Tovuz, Goranboy, Ağcabedi, Tartar, Mingeçevir ve Fuzuli şehirlerine balistik füze ve roketler fırlatmıştır. Saldırılarda can kaybı ve çok sayıda yaralananalar olmuştur. Azerbaycan tarafı ise cephe boyu Fuzuli, Cebrayıl ve Hocavend ilçelerine bağlı köyleri işgalden kurtararak Ermeni tarafının saldırı ve savunma kuvvetlerine ağır darbeler vurmuştur.

¹⁶¹Ermənilərin Gəncəyə bugün atdığı raket 3 nəfəri yaraladı, qafqazinfo.az, <https://qafqazinfo.az/news/detail/ermənilərin-genceye-bu-gun-atdigi-raket-3-neferi-yaraladi-foto-300674>, Erişim Tarihi: 05.10.2020.

¹⁶²Ermənilər döyüşdə PKK-çılardan istifadə edir -DTX səs yazısı yaydı, qafqazinfo.az, <https://qafqazinfo.az/news/detail/ermənilər-doyuşdə-pkk-çılardan-istifadə-edir-dtx-sesyazısı-yaydı-300838>, Erişim Tarihi: 06.10.2020.

¹⁶³Armenian armed forces are subjecting to fire our human settlements, apa.az, <https://apa.az/en/xeber/frontline-news/mod:-armenian-armed-forces-are-subjecting-to-fire-our-human-settlements-332278>, Erişim Tarihi: 07.10.2020.

¹⁶⁴Armenia Azerbaijan: Reports Of Fresh Shelling Dent Ceasefire Hopes, Bbc.com, <https://www.bbc.com/news/world-europe-54488386>, Erişim Tarihi: 10.10.2020.

18 Ekim'de yerel saatle 00.00'dan itibaren, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti, geçici bir insani ateşkes konusunda anlaşmışlardır.¹⁶⁵ Aynı gün sabah saat 07.00 civarında, Ermeni silahlı kuvvetleri insani ateşkesi bir kez daha ihlal ederek Cebrayıl'ın çevresine ve Araz Nehri kıyısındaki kurtarılmış köylere havan ve topçu ateşi açarak ateşkesi ihlal etmiştir.¹⁶⁶ Savaş boyunca ikinci ateşkes girişimi olan bu anlaşmayı da yine Ermenistan bozmuştur.

18-22 Ekim tarihlerinde Ermenistan tarafı Azerbaycan'ın petrol ve enerji hatları dahil olmak üzere aynı zamanda sivil toplumun yaşadığı bölgelere çok sayıda top mermileri fırlatmış ve karşılığında Azerbaycan ordusu tarafından çok sayıda tank ve top taburları yok edilmiştir.¹⁶⁷ Aynı zamanda 20 Ekim'de Zengilan şehri Azerbaycan ordusu tarafından işgalden kurtarılmıştır.¹⁶⁸

Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, başta bazı köyleri ve stratejik köprüleri özgürleştirdikten sonra, 22 Ekim'de Karabağ'ın İran ile güney sınırını tamamen özgürleştirmiş ve 23 Ekim'de Laçın Koridoru'na doğru ilerlemeye başlamıştır. Laçın Koridoru, Ermenistan'ı sözde Karabağ varlığına bağlayan (diğerlerine kıyasla) tek büyük otoyoldur. En son coğrafi güncellemeler, o gün Azerbaycan kuvvetlerinin Laçın karayolundan sadece 10 km uzakta olduğunu göstermektedir. Azerbaycan ordusunun bu otoyolun kontrolünü ele geçirmesi ise Ermenistan'ın yakıt, mühimmat ve askeri tahkimat stoklamasını engellemiş olacaktır. Azerbaycan, askeri kervanları önlemek için gün boyunca Ermeni ordusunu vurmak için topçu, havan ve hatta doğrudan ateş veya güdümlü füzeler kullanılmıştır.

22 Ekim- 8 Kasım tarihlerinde Ermenistan tarafı her ne kadar sivil toplumu hedef alsada artık savaş meydanında dayanacak gücü kalmamıştır. Azerbaycan ordusunun karşı taarruzu neticesinde işgal altında olan çok sayıda yerleşim yeri kurtarılmış ve Ermenistan ordusu ciddi mühimmat ve personel kaybı vermiştir. Adeta

¹⁶⁵Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat Xidməti İdarəsinin məlumatı, mfa.gov.az, <https://mfa.gov.az/az/news/no35720-azerbaycan-respublikasinin-xarici-isler-nazirliyinin-metbuat-xidmeti-idaresinin-melumatı>, Erişim Tarihi: 17.10.2020.

¹⁶⁶Ermenistan növbəti dəfə razılaşmanı kobud surətdə pozdu, qafqazinfo.az, <https://qafqazinfo.az/news/detail/ermenistan-novbeti-defe-razilasmani-kobud-suretdə-pozdu-302261>, Erişim Tarihi: 18.10.2020.

¹⁶⁷“Ermenistan atəşkəsin birinci günü 5 rayona 229 mərmiatıb”, qafqazinfo.az, <https://qafqazinfo.az/news/detail/ermenistan-ateskesin-birinci-gunu-5-rayona-229-mermi-atib-302378>, Erişim Tarihi: 19.10.2020.

¹⁶⁸President İlham Aliyev: Zangilan City And 6 Villages Of The District, 18 Villages Of Fuzuli, Jabrayil, And Khojavand Districts Liberated, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/en/news/president-ilham-aliyev-zangilan-city-and-6-villages-of-the-district-18-villages-of-fuzuli-jabrayil-and-khojavand-district-33131.html>, Erişim Tarihi: 20.10.2020.

darmadağın olmuş Ermeni ordusunun çok sayıda askeri personeli silahlarını savaş meydanında atarak kaçımlardır. Azerbaycan ordusu Laçın koridorunun kontrolünü ele aldıktan sonra yaklaşık 30 bin Ermeni askeri birlikleri çaresiz hale gelerek ablukaya düşmüştür.¹⁶⁹ Devam eden savaş sırasında 25 Ekim'de Gubadlı şehri de işgalden kurtarıldıktan sonra 8 Kasım'da Şuşa şehri de işgalden kurtarılmıştır.¹⁷⁰ Şuşa'nın işgalden kurtarılmasından sonra çaresiz hale düşen Ermeni tarafı mecbur kalıp teslim olmuştur. 10 Kasım'da Rusya'nın da katılımı ile üçlü bildiri imzalanmıştır. Moskova'da imzalanan anlaşmaya göre, 10 Kasım Bakü saatiyle 00.00'dan itibaren Dağlık Karabağ ihtilaf bölgesinde tam ateşkes ilan edilecek ve askeri operasyonlar durdurulacaktır. Ermeni güçlerinin 1 Aralık'a kadar Dağlık Karabağ çevresindeki Ermeni kontrolündeki bölgelerden çekilmesi ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Azerbaycan'ın batı bölgeleri arasında iki ülkeyi birbirine bağlayan yeni ulaşım iletişimlerinin inşasının sağlanması gerektiği açıklanmıştır.

11 Aralık'ta Dağlık Karabağ'da askeri operasyonların sona ermesinden ve Rusya Federasyonu'nda barışı koruma operasyonlarının başlamasından bu yana ateşkes birkaç kez ihlal edilmiştir.

44 günlük savaş sırasında Azerbaycan ordusu modern teknolojik savaş taktikleri ile ilerlemiştir. Çünkü Azerbaycan ordusu yıllardır modern savaş teknikleri ile eğitim almıştır. Özellikle İsrail yapımı Harop saldırı insansız hava araçları ve Türkiye yapımı Bayraktar TB2 saldırı insansız hava araçları da dahil olmak üzere diğer saldırı insansız hava araçlarını kapsamlı bir şekilde kullanılmıştır. Azerbaycan, sadece Bayraktar TB2 insansız hava araçlarıyla 1 milyar dolar değerinde Ermeni askeri teçhizatını imha etmiştir. Aynı zamanda bu İHA'lar, karşı tarafın teçhizatına ve insan gücüne isabetli vuruşlar yapmak, topçu ateşini koordine etmek ve keşif yapmak için kullanılmıştır. Rus askeri uzmanı Pavel Felgenhauer, yaklaşık olarak eşit askeri duruma rağmen, Azerbaycan ordusunun çok güçlü bir teknolojik avantaja sahip olduğunu sözlerinde belirtmiştir.

¹⁶⁹Düşmən diplomatik korpusun olduğu bərdəni atəşə tutur, qafqazinfo.az, <https://qafqazinfo.az/news/detail/dusmen-berde-ve-goranboyu-atese-tutub-303603>, Erişim Tarihi: 29.10.2020.

¹⁷⁰“Şuşada Azerbaycan bayrağı dalğalanır!” ,qafqazinfo.az, <https://qafqazinfo.az/news/detail/susada-azerbaycan-bayragi-dalgalanir-prezident-304748> , Erişim Tarihi: 08.11.2020.

2.1.3. Şuşa Operasyonu

Savaşın detayları henüz tam olarak tüm teferruatları ile aydınlatılmamıştır. Ancak Şuşa'yı işgalden kurtarma harekâtının tarihe geçeceğini söyleyebiliriz. Karabağ'ın tacı ve atan kalbi Şuşa, doğal bir tahkim attı, bu nedenle şehre tanklar veya diğer ağır silahlarla girmek imkânsız olmuştur. Şuşa'yı almak için iki seçeneğin olduğu görülmektedir. İlk durumda, şehirdeki Ermeni kuvvetleri hava saldırıları ve topçu ateşi ile yok edilebilirdi fakat bunun için emir komutu verilmemişti. Çünkü şehrin bombalanması büyük yıkıma neden olabilir ve orada yerleşen tarihi yerler zarar görebilirdi. Bu nedenle alternatif olarak silahsız muharebe taktikleri seçilmiştir. Azerbaycan asker ve subayları sık ormanlardan ve derin vadilerden hafif silahlarla geçmiş, sert kayaları ve dağları aşmışlar ve yüz yüze bir savaşta Ermeni birliklerini, bıçak, süngü ve tabancalarla savaşarak yok etmişlerdir. 28-30 Ekim'de Azerbaycan Özel Kuvvetleri Şuşa'yı işgalden kurtarmak ve şehrin savunmasını kırmak için görevlendirilmiştir. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin 400 askeri 5 gün boyunca sık ormanlar ve geçilmez dağ geçitleri boyunca yürümüş, sıkı korunan Laçın koridorunu geçmiş ve çevredeki köyleri kuşatmıştır. Rapora göre, özel kuvvetler, şehre birçok yönden ve farklı hedeflerden yaklaşmak için yüz kişilik gruplara ayrılmıştır.¹⁷¹ Şuşa savaşı sırasında Hankendi'deki yabancı gazetecilerden biri, Ermenilerin içler acısı durumunu şöyle anlatmıştır: “Şuşa savunucuları paramparça oldu. Askeri ambulanslarda bulunan onlarca yaralı, kanlar içinde Hankendi hastanesine kaldırıldı. Savaşçıların geri kalanı, bitkin halde askeri üniformalarını çıkarıp ve dağdan aşağı inerek kaçıyorlardı. Bölgeye ambulanslar durmadan gelip gidiyordu. Yaralı askerler çok olduğundan arabada üst üste yığılmıştı. Onların aldığı yaralardan eli yalın şekilde mücadele ettikleri açıkça görünüyordu.” O günlerde Le Monde tarafından yayınlanan bir başka raporda, Ermeni ordusunun mağlup askerlerinin Şuşa'yı yaralı halde bırakıp Hankendi'ye kaçtıklarını söyledi.¹⁷² Ordunun Başkomutanı İlham Aliyev, Şuşa'nın kurtarılması haberini 8 Kasım'da halkına duyurmuştur. Şuşa'nın zaferi aslında savaşın

¹⁷¹ “Xüsusi təyinatlılar dörd qrupa bölündülər və Şuşaya doğru fərqli istiqamətlərdən irəliləməyə başladılar...”, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201108100025/https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan/azerbaijan-says-it-has-taken-karabakhs-second-largest-city-armenia-denies-it-iduskbn27o0bf>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

¹⁷²La bataille de chouchi, clé du conflit au haut-karabakh, fait rage, web.archive.org, https://web.archive.org/web/20201107092934/https://www.lemonde.fr/international/article/2020/11/07/la-bataille-de-chouchi-cle-du-conflit-au-haut-karabakh-fait-rage_6058893_3210.html, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

kaderini belirlemiştir.¹⁷³ Ertesi gün, 70'ten fazla köyün kurtarıldığı haberi geldi ve bir gün sonra Paşinyan, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın şartlarını kabul ederek beyan belgesini imzalamaya mecbur kalmıştır. Çünkü Azerbaycan kuvvetlerinin Şuşa'yı ele geçirmesinden sonra Hankendi şehrinin savunmasız kaldığını, Hankendi'nin kontrolünün kaybedilmesinden sonra Askeran ve Hocavend'de görev yapan 20-30 bin Ermeni askerinin kuşatma altına kalacağını anlamış ve daha çok kayıp vermemek için teslim olmuştur.¹⁷⁴ Kasım ayının ortalarında, Uluslararası Kızıl Haç Komitesi, Rus barış güçlerinin yardımıyla, her iki tarafta da öldürülen askerlerin cesetlerini bulma ve esirleri teslim etme sürecini başlatmıştır.¹⁷⁵ 25 Kasım'da Rus kaynakları, ICRC'nin Şuşa'da 2.000'den fazla ceset bulunduğunu bildirmiştir.¹⁷⁶ Azerbaycan ordusunun destansı Şuşa savaşına ilişkin 26 Kasım 2020'de Şuşa şehrinin işgalden kurtarılmasına özel bir madalya tesis edilmiştir.¹⁷⁷

2.1.4. Dışarıdan Katılım

Daha henüz savaş başlamadan önce Türkiye kaynakları, Irak ve Suriye'den birçok YPG ve PKK üyesinin Azerbaycan'a karşı Ermeni militanları eğitmek için Dağlık Karabağ'a yerleştirildiğini bildirmiştir.¹⁷⁸ 30 Eylül 2020'de Türkiye kaynakları,

¹⁷³Azerbaijan says it has taken Karabakh's second-largest city, Armenia denies it, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201108100025/https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan/azerbaijan-says-it-has-taken-karabakh-s-second-largest-city-armenia-denies-it-iduskbn27o0bf>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

¹⁷⁴Երկրի Փաշինյանը՝ Եռակողմ Հայտարարության Ստորագրող Քաղաքական, Ծուղիկ Անկման, Արտասերբիկներու թյունների Մասին, Civilnet.Am, <https://www.civilnet.am/news/471012/%d5%b6%d5%ab%d5%af%d5%b8%d5%ac-%d6%83%d5%a1%d5%b7%d5%ab%d5%b6%d5%b5%d5%a1%d5%b6%d5%a8%d5%9d-%d5%a5%d5%bc%d5%a1%d5%af%d5%b8%d5%b2%d5%b4-%d5%b0%d5%a1%d5%b5%d5%bf%d5%a1%d6%80%d5%a1%d6%80%d5%b8%d6%82%d5%a9%d5%b5%d5%a1%d5%b6-%d5%bd%d5%bf%d5%b8%d6%80%d5%a1%d5%a3%d6%80%d5%b8%d6%82%d5%a9%d5%b5%d5%a1%d5%b6-%d5%b9%d5%a5%d5%b2%d5%a1%d6%80%d5%af%d5%b4%d5%a1%d5%b6-%d5%b7%d5%b8%d6%82%d5%b7%d5%ab%d5%ab-%d5%a1%d5%b6%d5%af%d5%b4%d5%a1%d5%b6-%d5%a1%d6%80%d5%bf%d5%a1%d5%b0%d5%a5%d6%80%d5%a9-%d5%a8%d5%b6%d5%bf%d6%80%d5%b8%d6%82%d5%a9%d5%b5%d5%b8%d6%82%d5%b6%d5%b6%d5%a5%d6%80%d5%ab-%d5%b4%d5%a1%d5%bd%d5%ab%d5%b6/>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

¹⁷⁵ Armenia, Azerbaijan exchange troops' bodies after ceasefire, aljazeera.com, <https://www.aljazeera.com/news/2020/11/17/armenia-azerbaijan-exchange-troops-bodies-as-part-of-peace-deal>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

¹⁷⁶Карабах завален тысячами трупов: жуткая правда об ойне вкпр от Армии России, rusvesna.su, <https://rusvesna.su/news/1606301644>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

¹⁷⁷“Şuşanın azad olunmasına görə” Azərbaycan Respublikasının medalı haqqında əsasnamə, <https://president.az/articles/48274>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

¹⁷⁸Syrian Rebel Fighters Prepare To Deploy To Azerbaijan In Sign Of Turkey's Ambition, Syriaahr.com, https://www.syriaahr.com/en/186036/?_cf_chl_jschl_tk=__pmd_b6uaczmz472xanp5xdx6vrb5exogiak8

yaklaşık 300 PKK savaşçısının İran üzerinden Dağlık Karabağ'a nakledildiğini bildirmiştir.¹⁷⁹ Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'ne göre savaşın ikinci gününde, 28 Eylül'de Ermenilerin verdiği kayıpları arasında Suriye ve Ortadoğu'nun çeşitli ülkelerinden gelen Ermeni kökenli paralı askerler de bulunuyordu. 30 Eylül'de Hikmet Hacıyev, “*Uluslararası toplum, Ermeni terörist güçlerinin Azerbaycan'a karşı kullanılmasına yeterli şekilde yanıt vermelidir*” ifadelerini kullanmıştır.¹⁸⁰ Bazı PKK ve YPG üyeleri, çeşitli medya kuruluşlarına verdiği röportajlarda, terör örgütü üyelerinin Karabağ'da Ermeni tarafında savaştığını itiraf etmiştir. Örneğin PKK'nin yöneticilerinden Layika Gültekin; “*Karabağ'a kadar gidip Ermeni askerlerle beraber savaşıyoruz. Ermenistan halkının istediği her zaman yanlarında oluruz*” ifadelerinde bulunmuştur.¹⁸¹

Ayrıca Ermeni diasporasının bulunduğu birçok ülkelerde yaşayan Ermeni asıllı vatandaşların, uluslararası hukuk ilkelerine aykırı olarak Ermeni diasporalarının zorlamasıyla çatışmalara katıldıkları bilinmektedir. 1 Ekim'de Suriye İnsan Hakları Gözlemevi, Ermeni kökenli Suriyeli savaşçıların Suriye'den Ermenistan'a götürüldüğünü doğrulamıştır.¹⁸²

2.1.5. Azerbaycan'ın Savaşta Askeri-Diplomatik Başarıları

Azerbaycan ordusunun 27 Eylül'de Cumhurbaşkanı İlham Aliyev liderliğinde Karabağ'da başlattığı geniş çaplı ve başarılı karşı taarruz operasyonları sonucunda 5 şehir, 4 yerleşim yeri ve 286 köy işgalden kurtarılmıştır. 44 gün içinde bölgenin Cebrayıl şehri ve 90 köyü, Fuzuli şehri ve bölgenin 53 köyü, Zengilan şehri, Mincivan, Ağband, Bartaz yerleşimleri ve bölgeye ait 52 köy, Hadrut yerleşimi ve Hocavend bölgesine bağlı 35 köy, Tartar bölgesi 3 köy, Gubadlı şehri ve 41 köy, Hocalı ilçesine

ilkjidea.u-1634685181-0-gqntzgznaufjcnbszqi9, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

¹⁷⁹Turkey: Armenia Transports Hundreds Of Pkk Militants To Fight Azerbaijan, Middleeastmonitor.com, <https://www.middleeastmonitor.com/20200930-armenia-transports-hundreds-of-pkk-militants-to-fight-azerbaijan/>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

¹⁸⁰Hikmet Hacıyev: "beynəlxalq ictimaiyyət Ermənistanın terrorçu qüvvələri Azərbaycana qarşı istifadə etməsinə adekvat reaksiya verməlidir", ona.az, <https://ona.az/az/siyaset/hikmet-haciyev-beynəlxalq-ictimaiyyət-ermənistanın-terrorcu-qüvvələri-azerbaycana-qarsi-istifade-etmesine-adekvat-reaksiya-vermelidir-24123>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

¹⁸¹Pkk'lı Teröristten Karabağ İtirafı!, Haberturk.com, <https://www.haberturk.com/pkk-dan-ermənistan-itirafi-son-dakika-pkk-li-teroristten-karabag-itirafi-haberler-2885127>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

¹⁸²Mercenaries In And Around The Nagorno-Karabakh Conflict Zone Must Be Withdrawn – Un Experts, Ohchr.org, <https://www.ohchr.org/en/newsevents/pages/displaynews.aspx?newsid=26494&langid=e>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

bağlı 9 köy, Şuşa şəhri, Laçın bölgəsinə bağlı 3 köy ilə Ağdərə və Murovdağ istikamətində çeşitli stratejik yüksəkliklər, Zengilan'da, Bartaz, Sigirt, Şükurataz tepələri və 5 tane daha isimsiz yüksəklik işğaldən kurtarılmışdır.¹⁸³

8 Kasım 2020 Azərbaycan tarixinin ən önəmli günü olaraq tarixə keçmişdir. Başkomutan İlham Aliyev'in önderliyinə ordu Azərbaycanın tarixi, kültürel və stratejik mərkəzi və eyni zamanda Karabağın tacı olan Şuşa şəhərini işğalcilərdən kurtarmışdır. Bu, 44 gün içində gerçəkləşdirilən bəşarılı qarşı taarruz operasyonları arasında ən önəmli tarixi olay və böyük bir askeri zafərdir. Azərbaycanın askeri-diplomatik bəşarıları, özəlliklə stratejik açıdan önəmli Şuşa şəhərinin kurtarılması, savaşıın sonrakı seyri və kədri üzərində ciddi bir etki yapmışdır.

Azərbaycan 44 gün boyunca süren zafər savaşında, uluslararası hüquq ilkələrinin, özəlliklə BM sölzələməsinin 51. maddəsinin rəhbərliyində, kəndi topraklarını işğaldən kurtarma hüququnu istifadə edərək bəşarılı və geniş çaplı qarşı saldırı operasyonları gerçəkləşirmişdir. Azərbaycan Cümhurbaşkanı və Başkomutanı İlham Aliyev'in qərarlı və ilkəli duruşu, askeri alanda olduğu kadar diplomasi alanındaki bəşarılarını da qoşullandırmışdır. Cəbrayılın 4 Ekim'də, Füzuli'nin 17 Ekim'də və Zengilanın 22 Ekim'də kurtarılmasıyla birlikdə Azərbaycan dövləti, 1993 yılında qəbul edilən və 27 yıldır yərinə gətirilməyən BM Güvənlik Kənsəyi'nin 874 və 884 sayılı qərarlarını uygulamışdır.¹⁸⁴

Azərbaycanın askeri-diplomatik zafəriylə sonuqlanan 44 günlük vətənsəverlik savaşını sonucunda 20 Kasım'da Ağdamın və 25 Kasım'da Kəlbəcər'in kurtuluşu, 10 Kasım'da imzalanən üçlü bildirinə ilgili maddəsinin uygulanmasını da çatışmaya askeri-politik çözümlər olaraq bəlirləmişdir. Ayrıca, Cümhurbaşkanı İlham Aliyev'in qərarlı və ilkəli tutumu sonucunda, 1993 yılında qəbul edilən və 27 yıldır uygulanmayan BM Güvənlik Kənsəyi 822 və 853 sayılı qərarları, Azərbaycanın şərtləri gərəginə uygulanmışdır.¹⁸⁵ Kəlbəcər və Ağdam bölgələri işğalçı güclər tərəfindən Azərbaycan şərtlərinə görə iadə edilmişdir. Üçlü açıqlamanın ilgili maddəsinə görə, Ermeni silahlı küvvətlərinin 1 Aralık 2020'də Laçın bölgəsindən

¹⁸³İşğaldən azad olunan şəhər, qəsəbə və kəndlərimiz, <https://mod.gov.az/az/news/igaldan-azad-olunan-seher-qesebe-ve-kendlerimiz-28583.html>, Erişim Tarihi: 01.12.2020.

¹⁸⁴ Azərbaycan ordusu BM güvənlik kənsəyi'nin 874 no'lu qərarını sahada həyata gəcirdi, <https://www.defenceturk.net/azerbaycan-ordusu-bm-guvenlik-konseynin-874-nolu-kararini-sahada-hayata-gecirdi>, Erişim Tarihi: 15.08.2021.

¹⁸⁵Azərbaycan BMT-nin və təhlükəsizlik şurası üzvlərinin üzərindəki ləkəni təmizləyir, <https://apa.az/az/xeber/siyasi/azrbaycan-bmt-nin-v-thluksizlik-surasi-uzvlerinin-uzrindki-lkni-tmizlyir-colorredthlilcolor-611495>, Erişim Tarihi: 15.08.2021.

çekilmesi, Azerbaycan'ın askeri-diplomatik başarısının bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

2.1.6. Gence Saldırısı

44 gün savaş meydanında verdiği yenilgileri ve kayıpları hazmedemeyen Ermeni Silahlı Kuvvetleri, cephe hattının çok uzağında bulunan Gence şehrini beş kez bombalamıştır. Bu saldırıların tümü 44 günlük Karabağ savaşı sırasında gerçekleşmiştir.¹⁸⁶

İlk saldırı 4 Ekim'de gerçekleşmiş, bir sivil ölmüş, 30'dan fazla sivil ise yaralanmıştır. Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin sivillere yönelik saldırıları 27 Eylül'de savaşın başladığı günden itibaren devam etmekteydi. Fakat bu bombalama, savaş sırasında Dağlık Karabağ bölgesi dışındaki ilk ciddi saldırıydı.¹⁸⁷ 4 Ekim'de ilk saldırıda Gence şehri OTR-21 TOCHKA balistik füzesi tarafından vurulmuştur.¹⁸⁸ Azerbaycan tarafı saldırıdan Ermenistan'ın sorumlu olduğunu iddia etse de Ermeni tarafı suçlamaları reddetmiştir.¹⁸⁹ Dağlık Karabağ yetkilileri ise saldırının sorumluluğunu resmen üstlenmiştir. Onlar, hedefin siviller değil şehirdeki askeri binaların yanı sıra Gence Uluslararası Havaalanı olduğunu söylemişlerdir.¹⁹⁰

Gence'ye ikinci roket saldırısı ise bir gün sonra 5 Ekim'de yeniden yapılmıştır. Ermenistan topraklarından atılan füze Gence'deki Büyük Kafkas Alışveriş Kompleksi'ne isabet etmiş ve bu saldırıda can kaybı yaşanmamıştır. Fakat olay sonucunda 3 sivil yaralanmıştır.

Üçüncü roket saldırısı ise ilk iki saldırıdan tam üç gün sonra 8 Ekim tarihinde gerçekleştirilmiştir. Bu saldırıda da can kaybı ve yaralanma olmamıştır.¹⁹¹

Üç gün sonra 11 Ekim'de dördüncü roket saldırısı gerçekleşmiştir. 10 Ekim'de yerel saatle 02.00'de imzalanan ateşkesin hemen ardından Azerbaycan Savunma

¹⁸⁶ Yücel Acer, s.274-275.

¹⁸⁷Nagorno-Karabakh Conflict: Major Cities Hit As Heavy Fighting Continues, Bbc.com, <https://www.bbc.com/news/world-europe-54407436>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

¹⁸⁸Nagorno-Karabakh Conflict: Major Cities Hit As Heavy Fighting Continues, Bbc.com, <https://www.bbc.com/news/world-europe-54407436>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

¹⁸⁹Ermenistan, Azerbaycan'ın Yerleşim Yerlerine Ateş Açmayacağını Açıkladı, Ria.ru, <https://ria.ru/20201004/karabakh-1578171671.html>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

¹⁹⁰Nagorno-Karabakh: Azerbaijan Accuses Armenia Of Rocket Attack, Theguardian.com, <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/04/nagorno-karabakh-azerbaijan-accuses-armenia-of-rocket-attack>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

¹⁹¹Azerbaijan's Ganja under fire once again by Armenian troops, en.trend.az, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3312771.html>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Bakanlığı, Ermenistan'ın Berd bölgesindeki Ermeni Silahlı Kuvvetlerinin Gence'ye Scud balistik füzeleriyle ateş açtığını bildirmiştir.¹⁹² Roket bir konut binasına çarpmış ve binayı tamamen yıkmıştır. Kısa süre sonra olay yerine Azerbaycan arama kurtarma ekipleri gelmiştir. Saldırı sonucunda şehrin altyapısı ağır hasar görmüştür. Toplamda 31 daire tamamen yıkılırken, olay yerindeki ve çevresindeki tesisler ve araçlar ağır hasar görmüştür. Saldırıdan 205 kişinin yaşadığı toplam 95 daire zarar görmüştür.¹⁹³ Ermenistan, saldırının sorumluluğunu reddetmiştir. Saldırıda 10 sivil hayatını kaybetmiş ve 40'tan fazla kişi ise yaralanmıştır. Ermeni tarafının bu saldırısı, ateşkesin imzalanmasından tam bir gün sonra gerçekleşmiş ve ateşkesin ihlaliyle sonuçlanmıştır.¹⁹⁴

Ermenilerin sivil halkı katletmesi devam etmekteydi. 17 Ekim'de sivillere yönelik beşinci roket saldırısı gerçekleşmiştir. Yerel saatle yaklaşık 01.00'de Azerbaycanlı yetkililer, Ermeni Silahlı Kuvvetleri'nin Gence'ye Scud balistik füzeleri ile ateş açtığını bildirmişlerdir.¹⁹⁵ Gazeteciler, şehirde üç büyük patlamanın duyulduğunu söylemiştir. RIA Novosti'ye göre, balistik füzeler şehrin yoğun nüfusunun yaşadığı bir bölgeye düşmüştür.¹⁹⁶ Olay sırasında bombalanan yerlerin etrafında olan çok sayıda ev ve binalar hasar görmüştür. Yerel yetkililere göre, 20 ev tamamen yıkılmış ve çok sayıda sivil ise enkaz altında kalmıştır.¹⁹⁷ Arama kurtarma ekipleri ve Azerbaycan Savunma Bakanlığı personeli olay yerine gelerek enkaz altında kalan yaralıları tahliye etmeye başlamıştır. Ermenistan tarafı ise yine saldırının kendisi tarafından gerçekleştirildiğini yalanlamıştır. Saldırı sonucunda içlerinde reşit olmayan çocuklar ve kadınların olduğu 16 kişi hayatını kaybetmiş, 55 kişi ise yaralanmıştır.¹⁹⁸

¹⁹²Hikmet Hajiyev: according to ANAMA missiles fired to Ganja is scud/elbrus operative-tactical ballistic missile, apa.az, <https://apa.az/en/xeber/frontline-news/hikmet-hajiyev-according-to-anama-missiles-fired-to-ganja-is-scudelbrus-operative-tactical-ballistic-missile-333144>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

¹⁹³Azerbaijani Ministry's special commission assessing damage caused to Ganja by Armenia's missile strike. trend.az, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3315529.html>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

¹⁹⁴Nagorno-Karabakh: Armenia, Azerbaijan Trade Accusations As Civilian Areas Hit Despite Truce, France24.com, <https://www.france24.com/en/20201011-armenia-azerbaijan-continue-to-levy-charges-of-civilian-strikes-after-nagorno-karabakh-ceasefire>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

¹⁹⁵Hikmet Hajiyev: according to ANAMA missiles fired to Ganja is scud/ elbrus operative-tactical ballistic missile, <https://apa.az/en/xeber/frontline-news/hikmet-hajiyev-according-to-anama-missiles-fired-to-ganja-is-scudelbrus-operative-tactical-ballistic-missile-333144>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

¹⁹⁶Twelve Killed In Missile Strike On Azerbaijan's Ganja: Prosecutor, Econoictimes, İndiatimes.com, <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/twelve-killed-in-missile-strike-on-azerbaijans-ganja-prosecutor/articleshow/78715782.cms>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

¹⁹⁷ В Азербайджане заявили, что при обстреле Гянджи разрушены 20 домов, ria.ru, <https://ria.ru/20201017/azerbaydzhan-1580222754.html>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

¹⁹⁸Ermənilər Gəncədə dinc sakinləri öldürdü, qafqazinfo.az, <https://qafqazinfo.az/news/detail/ermeniler-gencede-dinc-sakinleri-oldurdu-fotolar-yenilenib-301384>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Ermeniler özellikle sivillerin yaşadığı ev ve binaları hedef aldığı için son iki saldırıda bombaların konut binalarına isabeti sonucu can kaybı daha çok olmuştur.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı yardımcısı Hikmet Hacıyev, bu saldırıları “*Hocalı soykırımından bu yana tanık olduğumuz Azerbaycan halkına yönelik ikinci bir soykırım eylemi*” olarak nitelendirmiştir.¹⁹⁹ Ermeni tarafı bütün kanıtlara rağmen, saldırıları kendisinin düzenlediğini yalanlamıştır.²⁰⁰ Sözde Artsak Ermeni Cumhuriyeti liderliği ise sadece ilk saldırının sorumluluğunu üstlenmiştir.

2.1.6.1. Tepkiler

14 Ekim'de Azerbaycan, üçüncü saldırıya karşılık olarak, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin Kelbecer bölgesinde üç adet R-17 Elbrus taktik füzesini imha ettiğini açıklamıştır.²⁰¹ İddiaya göre bu füzeler Azerbaycan'ın Gence ve Mingeçevir şehirlerini hedef almışlardır. Ermeni tarafı, Ermenistan içindeki bölgelerin işgalini kabul etmesine rağmen, Azerbaycan'a yönelik saldırıları kendisinin gerçekleştirdiğini inkâr etmiştir.²⁰² Üç gün sonra Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Azerbaycan güçlerinin dördüncü saldırıya yanıt olarak Fuzuli şehrini ve birçok köyünü kurtardığını söylemiştir.²⁰³

Aynı zamanda Hikmet Hacıyev'in öncülüğü ile Azerbaycan'daki diplomatik birliklerin başkanları, büyükelçiler, askeri ataşeler ve Azerbaycan'daki uluslararası kuruluşların temsilcilik başkanları Gence'yi ziyaret etmiştir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hikmet Hacıyev Twitter'da; “*Bakü'de akredite olan yabancı diplomatlar ve uluslararası kuruluşların başkanları, Ermenistan Başbakanının Gence sivillerine karşı emrettiği savaş suçunu kendi gözleriyle gördüler. Bölgeye masum kurbanları anmak için çiçekler bırakıldı*” ifadelerini kullanmıştır.

¹⁹⁹“Bu, Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımdır” -prezidentin köməkçisi, ordu.az, <https://ordu.az/az/news/174017/bu,-azerbaycan-xalqina-qarsi-soyqirimdir-prezidentin-komekcisi>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

²⁰⁰Azerbaijan And Armenia Accuse Each Other Of Breaking Ceasefire, Edition.cnn.com, <https://edition.cnn.com/2020/10/10/europe/azerbaijan-armenia-ceasefire-intl/index.html>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

²⁰¹Azərbaycanın mülki əhalisini silahla ələ keçirmiş qanuni hərbi hədəflər zərərsizləşdirilib, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/en/news/legitimate-military-targets-that-have-taken-the-civilian-population-of-azerbaijan-under-the-gunpoint-were-neutralized-32955.html>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

²⁰²Azerbaijan, Armenia Report Shelling Of Cities Despite Truce, Apnews.com, <https://apnews.com/article/russia-azerbaijan-archive-armenia-army-a517562831a5aa3995c6652f610c934a>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

²⁰³Алиев заявил о взятии Азербайджаном под контроль города Физули в Карабахе, ria.ru, <https://ria.ru/20201017/azerbaydzhan-1580239300.html>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Saldırıları Türkiye tarafından kınanmış ve savaş suçu olarak adlandırılmıştır.²⁰⁴ Katar, İsviçre, Malezya ve İngiltere'nin Azerbaycan büyükelçileri, üçüncü saldırıdan dolayı üzüntülerini ve taziyelerini iletmişlerdir. Avrupa Birliği ise, BM Genel Sekreteri Antonio Guterres'in kabul edilemez olarak nitelendirdiği dördüncü saldırıyı kınamıştır.²⁰⁵

2.1.7. Berde Saldırısı

27 Eylül 2020'den itibaren, Ermenistan Cumhuriyeti silahlı kuvvetleri, uluslararası hukuk normlarını ve ilkelerini, 1949 Cenevre Sözleşmelerini ve Ek Protokollerini, BM Güvenlik Konseyi kararlarını ve ayrıca ilan edilen insani ateşkesin gerekliliklerini büyük ölçüde ihlal etmiştir.²⁰⁶ Ermeniler kasıtlı olarak halkı hedef almış ve çatışmaların meydana geldiği bölgeye ait olmayan diğer şehir ve ilçelere roket ve ağır silahlardan ateşler açmıştır. Berde'ye ilk saldırı 27 Ekim'de gerçekleşmiş, saldırı sonucunda 5 sivil hayatını kaybetmiş ve 13 kişi ağır yaralanmıştır.²⁰⁷

Ermenistan'ın saldırganlığı bununla da bitmemiş bir gün sonra 28 Ekim 2020 saat 13.00 sularında Ermeni Silahlı Kuvvetleri, her biri toplam 144 bombalı 72 adet Smerch 9N235 bomba ile Berde bölgesinin yoğun nüfuslu ve kompakt ticari tesislerini hedef alarak bölgeye roketler atmıştır.²⁰⁸ 9M525'lik büyük tahrip gücüne sahip iki balistik "küme" balistik füzenin fırlatılması sonucu 5'i kadın, 8'i çocuk olmak üzere 21 kişi hayatını kaybetmiş ve 70 kişi de yaralanmıştır.²⁰⁹ Patlamanın etkisi o kadar büyüktü ki, patlama sonucunda 30'dan fazla sivil altyapı tesisi, 20'den fazla ev ve 22 araç ağır hasar görmüştür. Azerbaycan tarafı, saldırılara göre Ermenistan'ı suçlamış,

²⁰⁴Türkiye Dışişleri Bakanlığı, No: 241, Press Release Regarding Armenia's Attacks On Ganja, mfa.gov.tr, https://www.mfa.gov.tr/no_241_ermenistan-in-gence-ye-saldirisi-hk.en.mfa, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

²⁰⁵Both Sides Obligated To 'Spare And Protect Civilians' Over Nagorno-Karabakh Fighting Declares Un's Guterres, News.un.org, <https://news.un.org/en/story/2020/10/1075672>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

²⁰⁶ Yücel Acer, s.281.

²⁰⁷civilian Death Toll In Armenian Attacks Reaches 91, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201028173547/https://www.azernews.az/aggression/171582.html>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.

²⁰⁸General Prosecutor's Office: Death Toll From Armenia's Missile Attack On Azerbaijan's Barda Rises To 21, About 70 People Wounded - Updated - 2, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201031092901/https://apa.az/en/frontline-news/general-prosecutors-office-death-toll-from-armenias-missile-attack-on-azerbajians-barda-rises-to-19-nearly-60-people-injured-colorredupdated-1color-334119>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.

²⁰⁹Renewed Shelling Claims Lives In Nagorno-Karabakh Conflict, web.archive.com, <https://web.archive.org/web/20201028164116/https://www.reuters.com/article/armenia-azerbaijan-int/renewed-shelling-claims-lives-in-nagorno-karabakh-conflict-ıduskbn27d1oe>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.

2.1.7.2. Uluslararası Tepki

Ermeniler Berde'ye füze fırlattıktan hemen sonra, Ermenistan Savunma Bakanlığı sözcüsü Şuşan Stepanyan, Twitter'da haberleri yalanlamış ve “saçma ve yalan” olduğunu yazmıştır.²¹⁴ Fakat Alman yayını olan Süddeutsche Zeitung, Ermenistan'ın bu yalanlarını ortaya çıkarmıştır. Alman muhabirleri patlama anında olay yerinde olduğundan olanları kendi gözleriyle görmüşlerdir:

*“Ermeni Savunma Bakanlığı saldırıyı kategorik olarak yalanladı. Ancak muhabirlerimiz Berde'nin merkezinde kurbanların cesetlerini ve çok sayıda roket kalıntısını gördü. O zaman, komşu şehir Tartar da dahil olmak üzere Berde'nin etrafındaki alanlar topçu ateşi altındaydı”.*²¹⁵

Yayında ayrıca Berde'de sivillerin, kadınların ve çocukların öldürülmesini de kınamıştır.

The New York Times'tan gazeteciler, Berde terör saldırısıyla ilgili olarak, neredeyse her gün bir dizi yerleşim yerinin roket saldırılarıyla vurulduğunu bildirmekteydi. Haberde, Berde'deki patlama anını ve patlamadan sonra şehirdeki durumu anlatırken, bir gazete çalışanı terör saldırısının dehşetini şöyle dile getirmiştir:

*“Dışarıda, yol ayırımında arabalardan hala dumanlar çıkıyordu. Kaldırımda, ofis binasının kapısında kanlar sıçramıştı. Bomba imha görevlileri tulum ve miğferler içinde mühimmatların başı üzerinde duruyorlardı. Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki ihtilafın 1980'lerin sonlarında başladığı söyleniyor. Ermenistan yaklaşık 1 milyon Azerbaycanlıyı kendi yurtlarından sınır dışı etmiştir. Şimdi ise Azerbaycan topraklarını geri almak için geniş çaplı bir karşı saldırı harekâtı başlatmıştır.”*²¹⁶

Tacikistan'ın Avesta.tj portalı, Ermeni silahlı kuvvetlerinin bir Smerch küme bombası attığını ve sivillerin yoğun olduğu ve ticaret tesislerinin yoğun olduğu Berde bölgesinde sivilleri öldürdüğünü bildirmiştir. Ermenistan'ın siyasi ve askeri liderliğinin bu suçtan sorumlu tutulması gerektiğini söylediler. Bu tür bombaların ve füzelerin kullanılması, 1949 Cenevre Sözleşmesini ve diğer uluslararası belgeleri ihlal etmiş ve dünya toplumunun Ermenistan'ın bu yasa dışı eylemlerini kınaması ve saldırgan Ermenistan'ı durdurması gerektiğini belirtmişlerdir.

Norveç'in Klassekampen gazetesinde yayınlanan “Bir Çatışmanın Tarihi”

²¹⁴ Deadly Armenian Missile Strike Hits Azerbaijan's Barda, trtworld.com, <https://www.trtworld.com/asia/deadly-armenian-missile-strike-hits-azerbaijan-s-barda-40974>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.

²¹⁵ Angriff Auf Stadt In Aserbaidshan, sueddeutsche.de, <https://www.sueddeutsche.de/politik/bergkarabach-konflikt-angriff-auf-stadt-in-aserbaidshan-1.5097262>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.

²¹⁶ Azerbaycan'da Bir Dizi Patlamalar, Çıgıllıklar ve Ardından Kan, nytimes.com, <https://www.nytimes.com/2020/10/28/world/europe/azerbaijan-barda-armenia-rockets-karabakh.html>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.

başlıklı makale, Ermenistan'ın askeri provokasyonlarını içermektedir. Bu çalışmada Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğu, Azerbaycanlıların öldürüldüğünü veya işgal altındaki topraklardan sürüldüğünü belirtmektedir. Makale, BM Güvenlik Konseyi kararlarına göre tüm Ermeni işgal güçlerinin uluslararası kabul görmüş Azerbaycan topraklarını derhal, eksiksiz ve koşulsuz olarak terk etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Makale ayrıca, 2020 Eylül ayında Azerbaycan birliklerinin Ermenilere karşı saldırı başlatmak zorunda kaldığını da belirtmektedir. Ermeni tarafının diğer ülkeleri de bu çatışmaya dahil etmeye çalıştığını söylenmektedir. Bu amaçla da Ermenistan, çatışma bölgesindeki barışçıl şehirlere ateş etmek için balistik füzeler kullandığını belirtmişlerdir.

İsveç gazeteleri DN (DagensNyheter), Aftonbladet, SvD (Svenska Dagbladet), GP posten SVT nyheter ve diğer birçok tanınmış medya kuruluşu, İsveç Krallığı'nın Azerbaycan topraklarını özgürleştirmeye yönelik askeri operasyonları hakkında haber yapmıştır. Haberde Ermenistan Silahlı Kuvvetleri hakkında materyaller yayınlamıştır. Berde kentinde sivillere roket saldırısı düzenleyen güçler ve özellikle bu saldırının savaşın başlangıcından bu yana sivil halka karşı işlenen kanlı suç olduğu belirtilmiştir.

Çin Merkez Televizyonu'nun (CGTN-Çin Küresel Televizyon Ağı) internet sitesinde 28 Ekim'de Berde'de Ermenistan'ın roket saldırısı sonucu sivillerin ölümü ve yaralanmasıyla ilgili bir makale yayınlanmıştır. Makale, bunun son çatışmaların başlamasından bu yana bir ay içinde siviller arasında en kanlı saldırı olduğunu vurgulamaktadır. Makale ayrıca Dağlık Karabağ ihtilafının tarihi hakkında da bilgi vermektedir. 1990'larda 30.000 kişinin ölümüne neden olan savaş sırasında Ermeni destekli ayrılıkçıların Dağlık Karabağ'ın kontrolünü ele geçirdiği belirtilmiştir. Ermenistan dahil hiçbir ülke, ilan ettikleri bu “bağımsızlıklarını” tanımadığını ve Uluslararası hukuka göre Dağlık Karabağ Azerbaycan toprakları olduğunu vurgulamıştır. Azerbaycan, 27 Eylül'de başlayan çatışmalarda 1990'larda kaybettiği toprakları özgürleştirmiş, Ermenistan ise bu muharebelerdeki kayıplarını kabul etmiş ve gönüllüleri cephede savaşmaya çağırmıştır.²¹⁷

Azerbaycan'a karşı ön yargılı olan ve tarafsız, çifte standart temelinde hareket eden uluslararası kuruluşlar bile Berde katliamı sırasında masum insanların tüy ürpertici ve kan dondurucu şekilde öldürülmesine tepki göstermiştir. Ermeni vahşetine,

²¹⁷Azerbaijan Says 21 Dead In Armenia Missile Attack, news.cgtn.com, <https://news.cgtn.com/news/2020-10-28/azerbaijan-says-14-people-killed-by-shellings-in-barda-ria-uxbvd7gmfu/index.html>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.

faşizmine, vandalizmine yıllardır birçok kurum ve teşkilat bu vahşeti görmüş, dinlemiş, susmuş olsalar bile bu kez göz yummamışlardır. Azerbaycan artık gelişmiş bir ülke olarak uluslararası toplumda bir imaja sahip olduğu için artık bunları görmezden gelememiş, anlatmak, yazmak, yayınlamak ve en önemlisi gerçeği itiraf etmek zorunda kalmışlardır.

İnsan Hakları İzleme Örgütü ayrıca Ermeni güçlerinin 28 Ekim 2020'de Azerbaycan'ın Berde kentini vurduğunu söylemiştir. Ermeni güçleri, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'nün 230 km batısındaki Berde şehrini uluslararası yasaklı kaset füzeleriyle vurulduğunu, olay yerinde ve çevresinde uluslararası ve yerel gazetecilerin yanı sıra bölge sakinleri tarafından alınan mühimmat miktarları, silahlardan ikisinin Smerch msket bombası ve bir Smerch geciktirilmiş paraşüt füzesi olduğu belirlendiğini söylemişlerdir. Örgüt, edindiği bilgilere göre Ermeni Silahlı Kuvvetleri'nin Smerch füze sistemine sahip olduğunu ancak sözde "Dağlık Karabağ güçlerinin" bu silahlara sahip olmadığını söylemiştir. Böylece İnsan Hakları İzleme Örgütü, saldırının Ermenistan tarafından gerçekleştirildiğini doğrulamıştır.²¹⁸

Uluslararası Af Örgütü, Ermenistan'ın Azerbaycan'ın Berde kentine yasaklı kaset füzeleri ateşlediğini doğrulamıştır. Uluslararası Af Örgütü'nün kriz karşıtı uzmanları, Ermeni kuvvetleri tarafından şehre atılan bir füzenin kalıntılarının Rus yapımı 9M55 Smerch 9N235 mühimmat parçaları olduğunu doğrulamıştır. Msket bombalarının her koşulda kullanılması uluslararası insani hukuka göre yasak olduğunu belirtmiştir. Örgütün Doğu Avrupa ve Orta Asya'dan sorumlu bölge direktörü Marie Struthers:

*"Her iki tarafın da msket bombası kullanmaktan ve sivillerin korunmasından kaçınması gerektiğini, sivil bölgelere saldırmak zalimce ve sorumsuzca, çok sayıda can kaybı ve yaralanmayla sonuçlanıyor dedi. Uluslararası Af Örgütü askeri uzman Brian Kastner ve eski BM askeri danışmanı Mark Garlasco, Smerch füzesinin kalıntıları ve etki alanı ciddi hasarlar yaratır."*²¹⁹

ifadelerini kullanmıştır.

Berde Merkez Hastanesi'ndeki gazetecilerin, patlama sırasında yaralılarda ve cesetlerde yanıkların aynı zamanda da uzuvların yırtılması gibi hasarların bu bombalar

²¹⁸ Armenia: Cluster Munitions Kill Civilians In Azerbaijan, hrw.org, <https://www.hrw.org/news/2020/10/30/armenia-cluster-munitions-kill-civilians-azerbaijan>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.

²¹⁹ Armenia/Azerbaijan: First Confirmed Use Of Cluster Munitions By Armenia 'Cruel And Reckless', Amnesty.org, <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2020/10/armenia-azerbaijan-first-confirmed-use-of-cluster-munitions-by-armenia-cruel-and-reckless/>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.

sayesinde maruz kaldıklarını doğrulamışlardır.²²⁰

Dünya medyası ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarının Ermenistan'ın Azerbaycanlılara karşı yasaklı silah kullanmasına ilişkin açıklamaları, itirafları işgalci ülkenin vahşi ve insanlık dışı mücadelesini tüm dünyanın gözü önünde bir kez daha kanıtlamıştır. Bütün dünya, Paşinyan liderliğindeki Ermenistan cunta rejiminin doğası gereği terörist ve faşist olduğunu anlamıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik sinsi provokasyonları, insanlığa karşı suçlar, terör eylemleri ve saldırı girişimleriyle devam eden Dağlık Karabağ Savaşı, dünya medyasının gündemini zapt etmiştir ve bütün bu kanıtlar, Ermenilerin radikal, terörist yapısını bir kez daha yansıtmaktadır.

2.2. Uluslararası Hukukun İhlali ve Uluslararası Kuruluşların Tutumu

Ermenistan'ın askeri saldırganlığının bir sonucu olarak 27 Eylül 2020'de sivillere karşı işlenen uluslararası suçlar, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik etnik temizlik, soykırım ve devlet terörü politikasının dünyanın gözünde 30 yılı aşkın bir süredir devam ettiğini teyit etmektedir.²²¹ Ayrıca 11 Eylül'de Ermeni kuvvetlerinin, Azerbaycan'ın ikinci büyük şehri olan Gence'nin cephe hattından uzakta olan bir apartmana roket atması sonucu 5'i kadın 10 kişi hayatını kaybetmiş, 16'sı kadın ve 6'sı çocuk, 10'u ortaokul öğrencisi olmak üzere toplam 34 kişi yaralanmıştır.²²² Ermeni Silahlı Kuvvetleri, 1949 Cenevre Sözleşmelerinin temel norm ve ilkeleri de dahil olmak üzere uluslararası hukukun tüm ilkelerini ağır şekilde ihlal ederek Azerbaycan sivil nüfusuna karşı suçlar işlemiştir. Ermeni ordusunun 4, 11 ve 17 Ekim'de Gence'ye düzenlediği roket ve ağır topçu saldırıları sonucunda 10'u kadın, 6'sı çocuk toplam 26 kişi ölmüş, 138 kişi yaralanmıştır.²²³

27 Ekim'de Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin Smerch roket sisteminden Azerbaycan'ın Berde bölgesine ateş açması sonucu aralarında çocukların ve kadınların da bulunduğu 5 sivil hayatını kaybetti, 13 kişi de ağır yaralanmıştır.²²⁴ Bunu takiben

²²⁰ Armenia/Azerbaijan: First Confirmed Use Of Cluster Munitions By Armenia 'Cruel And Reckless', Amnesty.org, <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2020/10/armenia-azerbaijan-first-confirmed-use-of-cluster-munitions-by-armenia-cruel-and-reckless/>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.

²²¹ Yücel Acer, s.289.

²²² Gəncədə yaralananların 10-u məktəblidir -Təhsil Nazirliyi, teleqraf.com, <https://teleqraf.com/news/toplum/264601.html>, Erişim Tarihi: 17.08.2021.

²²³ Dövlət terrorizmi və soyqırımı siyasəti yürüdən Ermənistanın dinc Azərbaycanlılara qarşı cinayətlərinə dünya birliyi 30 ildir göz yumur, azertag.az, <https://azertag.az/xeber/dovlet-terrorizmi-ve-soyqirimi-siyaseti-yuruden-ermenistanin-dinc-azerbaycanlilara-qarsi-cinayetlerine-dunya-birliyi-30-ildir-goz-yumur-1627369>, Erişim Tarihi: 17.08.2021.

²²⁴ Günel Chalabizada, "Ermenistan'ın İkinci Karabağ Savaş Sırasında Gerçekleştirdiği Uluslararası

28 Ekim'de Ermeni Silahlı Kuvvetleri'nin yoğun nüfuslu Berde bölgesinde uluslararası hukuk tarafından yasaklanan mskket bombalarının kullanılması sonucu 21 kişi ölmüş, 70'ten fazla kişi yaralanmıştır. Ermeni ordusunun Smerch roket sisteminden Berde'ye iki gün boyunca attığı roket ateşi sonucu toplam 26 kişi ölmüş, 80'den fazla kişi ise yaralanmıştır.²²⁵

Dünyanın gözü önünde devlet terörü politikası izleyen Ermenistan'ın askeri saldırısı sonucunda 44 günlük savaş süresinde 30'dan fazlası çocuk ve kadın olmak üzere 94 sivil hayatını kaybetmiş, 100'den fazlası kadın, 30'dan fazlası çocuk olmak üzere toplamda 406 kişi yaralanmıştır.²²⁶

Ermenistan, BM Şartı'nın I ve II. maddeleri, 24 Ekim 1970 tarihli Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirgesi ve 1 Ağustos 1975 AGİK/AGİT Helsinki Nihai Senedinde yer alan Uluslararası Hukukun Temel İlkeleri başta olmak üzere tüm uluslararası yasalarını ağır şekilde ihlal etmiştir.²²⁷ Uluslararası hukuk normlarının 21 Kasım 1990'da devletlerin toprak bütünlüğü ve sınırları ihlal etmenin imkânsızlığı hakkında kabul edilen Yeni Avrupa için Paris Şartı'na tamamen aykırıdır ve kabul görülemezdir. Aynı zamanda Ermenistan, BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'ni onaylamasına bakmayarak, çocuklara yönelik şiddet eylemlerinde bulunmaktan çekinmemiş, çirkin niyetlerini hem savaşta hem de ateşkes döneminde gerçekleştirmiştir. Ermenistan'ın Azerbaycanlı sivillere ve sivil nesnelere doğrudan ve kasıtlı saldırıları, uluslararası insancıl hukuk ve insan haklarının, özellikle 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve sözleşmeye ek olunan 1. sayılı Kanun'un yanı sıra Çocuk Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme'nin ciddi bir ihlalidir.

2.2.1. AGİT Minsk Grubu'nun Tepkisi ve Faaliyetsizliği

İkinci Karabağ Savaşı boyunca Ermenistan'ın bu sayısız uluslararası suçları

Silahlı Çatışmalar Hukuku İhlalleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 128, Sayı: 252, 2021, ss.133-152.

²²⁵Azerbajjan Says 19 Killed, 60 Wounded In Armenia Missile Attack On Its Barda District Read More A, *economictimes.indiatimes.com*, <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/azerbajjan-says-19-killed-60-wounded-in-armenia-missile-attack-on-its-barda-district/articleshow/78912279.cms?from=mdr>, Erişim Tarihi: 17.08.2021.

²²⁶Esmā Özdeş, İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021 s.51-83.

²²⁷Ermənistan beynəlxalq hüququn bütün fundamental prinsiplərini pozub, *ikisahil.az*, <https://ikisahil.az/post/147010-ermenistan-beynelxalq-huququn-butun-fundamental-prinsiplerini-pozub>, Erişim Tarihi: 15.08.2021.

karşılığında, Ermeni Vandalizm'inin 30 yılı aşkın bir süredir ki devam ettiğine tanık olunmuştur. 30 yıldır saldırgan taraf üzerinde herhangi bir baskı yapılmamış ve sorunu çözmek için kurulan AGİT Minsk Grubu başta olmak üzere dünya toplumu, Ermenistan'ın faşist ideolojisini, etnik temizliğini, devlet terörünü ve Azerbaycan'a yönelik işgalini tüm dünyanın gözü önünde izlemiştir.

AGİT bünyesinde 24 Mart 1992'de kurulan Minsk Grubu ve 1997'den bu yana eş başkanlarının (ABD, Fransa ve Rusya) adil bir çözüm için saldırgan tarafa herhangi bir baskı yapma niyetinde olmadıklarını belirtmek gerekir.²²⁸ Aslında AGİT Minsk Grubu'na eş başkanlık eden büyük güçler, çatışmada kimin haklı olduğunu gayet iyi bilmekte ve bu yüzden de bu sorunu yıllardır tekelinde tutmaya çalışmaktaydılar.²²⁹ BM Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilen ve bilinen dört karar, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün, sınırların dokunulmazlığının ve egemenliğinin yeniden sağlanması gerektiğini belirtmektedir.²³⁰ Ancak, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırganlığından doğrudan bahsetmeden ve Minsk Grubu tarafından kabul edilen belgelerde bu konuda hiçbir şey söylemeden sorunun adil bir şekilde çözülmesi yönünde olumlu bir ilerleme sağlamak zordur. Ayrıca, çatışmanın tarafları bir anlaşmaya varabilirse, Minsk Grubu'nun kuruluş amacı ve bu örgütün geçtiğimiz dönemlerde yaptığı sayısız müzakerelerin anlamının ne olduğu soru işaretidir.

Aynı zamanda, saldırgan Ermenistan'a karşı herhangi bir pratik önlemin alınmaması, AGİT'in itibarını ciddi şekilde zedelediği gibi, bünyesinde kurulan Minsk Grubu'na yönelik umutları da hiçe çevirmiştir. Bu nedenle uluslararası toplum, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde ve onun dışındaki 7 çevre bölgede etnik temizliğe maruz kalan ve anavatanlarını terk etmek zorunda kalan Azerbaycanlıların haklarını geri almak için saldırgan tarafın Ermenistan olduğunu net olarak belirtmemiş ve bu sorunu çözmek için çalışmamıştır. Minsk Grubu'nun kuruluşundan bu yana benimsediği belgelerde Ermenistan'ın saldırganlık politikasından hiç söz edilmemiş, tam tersine çeşitli zamanlarda diğer uluslararası kuruluşlar işgal gerçeğini yansıtan belgelerin kabulüne karşı çıkmış, sorunu sadece kendi içlerinde çözmeyi tercih etmişlerdir. Hatta Minsk Grubu işgal altındaki topraklar terimini bile kabul etmemiştir. Böyle bir tavır ise hafife alınmamalı, açıkça olmasa da mevcut işgal rejiminin

²²⁸ Yalçın Sarıkaya, Araz Aslanlı, s.152-154.

²²⁹ Sait Yılmaz, "AGİT, AB ve Minsk Grubunun Dağlık-Karabağ Politikası", *Dünden Bugüne Karabağ Sorunu*, Editör: Haydar Çakmak, Yenisey Yayınevi, Ankara, 2021, ss.161-177, s.161.

²³⁰ Barış Özdal, "AGİ(K)T Kuruluş Süreci", *Karabağ- Dünü, Bugünü, Yarını*, Editör: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.135-163, s.141.

korunmasına destek olarak görülmelidir.

Aynı zamanda, çeşitli zamanlarda AGİT Minsk Grubu eş başkanları, çatışmayla ilgili olarak diğer uluslararası kuruluşlar tarafından kabul edilen belgelere müdahale ederek konuyu tekelinde tutmaya çalışmışlardır.²³¹ Bu gerçek çeşitli zamanlarda açıkça görülmüştür. Örneğin, Azerbaycan için önemli olan, Robert Voltaire'in “Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve Diğer İşgal Altındaki Topraklarında Şiddetin Artması Üzerine” ve Militsa Markoviç'in “Azerbaycan'da Sınır Bölgelerinde Sakinlerin İçme Suyundan Kasıtlı Olarak Mahrum Bırakılması” başlıklı makalelerinin kabul edilmesi beklenmekteydi. Ancak AGİT Minsk Grubu eş başkanları tarafından 22 Ocak 2016 tarihinde yapılan açıklamada;

“AKPM ve diğer uluslararası kuruluşlara Minsk Grubu'nun müzakereler için kabul edilen tek format olduğunu hatırlatıyoruz. AKPM üyelerinin gösterdiği ilgi için teşekkür ederiz. Ancak AGİT Minsk Grubu'nun yetkisini zedeleyecek ve devam eden müzakere sürecini zorlaştıracak hiçbir adımın atılmayacağını belirtiyoruz.”²³²

Bütün bunlar, uzun süredir arabuluculuk misyonunda ilerleme kaydedemeyen AGİT Minsk Grubu'nun sorunun çözümüyle ilgilenmediğini bir kez daha göstermiştir. Aynı zamanda bu açıklamanın özü, AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının işgal gerçeğini kabul etmek istememeleridir. Onların konumu, Ermenistan'ın mevcut durumu koruma politikasıyla örtüşmektedir. İlham Aliyev, AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının tutumu, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırganlığıyla ilgili olarak 19 Ekim 2020'de düzenlenen BM Güvenlik Konseyi'nin kapalı toplantısında açıkça ifşa etmiş ve bu sorunun yalnız savaş yoluyla çözümünden başka yolu olmadığını belirtmiştir.²³³

2.2.2. Diğer Örgütlerin Tepkileri

2.2.2.1. Avrupa Birliği

AB Dağlık Karabağ ihtilafının taraflarını düşmanlıkları sona erdirmeye, gerilimi azaltmaya ve ateşkese uymaya çağırmıştır. AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Joseph Borrell, AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının önderliğinde Dağlık Karabağ sorununa ilişkin müzakerelere ön koşulsuz olarak

²³¹ Yalçın Sarıkaya, Araz Aslanlı, s.152.

²³² Atət-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin bəyanatı, az.usembassy.gov, <https://az.usembassy.gov/az/at%c9%99t-minsk-qrupunun-h%c9%99ms%c9%99dr%c9%99rinin-b%c9%99yanati/>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

²³³ Azərbaycanın diplomatik, hərbi uğurları və böyük güclərin ermənipərəst siyasəti, newtimes.az, <http://newtimes.az/az/processstrends/6883/>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

dönülmesi gerektiğini de vurgulamıştır. Genel olarak, Avrupa kurumları ihtilafla mücadelede taraf tutmayarak çifte standart sergilemişler ve Azerbaycan'ın uluslararası hukukta güvence altına alınan toprak bütünlüğünü yeniden kurma hakkını gerçekten desteklememişlerdir.²³⁴

2.2.2.2. Birleşmiş Milletler

Birleşmiş Milletler doğrudan işgalci devlete yönelik herhangi bir yaptırım uygulamamış her iki tarafı da barışa çağırarak, mağdur olan tarafla saldırgan tarafa aynı seviyede tepki göstermiştir. BM Genel Sekreteri Antonio Guterres: “*Her iki taraf da düşmanlıkları derhal durdurmalı, gerilimi azaltmalı ve gecikmeden anlamlı müzakerelere dönmeli*” demiştir. Örgüt, 29 Eylül'de bu konu ile ilgili kapalı bir toplantı yapacağını söylemiştir.²³⁵

Çatışmaların devam ettiği tarihlerde de BM, Azerbaycan ve Ermenistan'a çatışmalara derhal son vermesi için tekrardan çağrı yapmıştır.

“BM Genel Sekreteri Antonio Guterres, sözcüsü Stephane Dujarric aracılığıyla yaptığı açıklamada, çatışmaların büyümesinden ve sivil nüfusun bulunduğu alanların hedef alınmasından duyduğu endişeyi dile getirmiştir. Genel Sekreter, taraflara uluslararası insani hukuk çerçevesinde sivillerin ve sivil altyapının korunması yükümlülükleri hatırlatarak uluslararası toplumun çağrılarına rağmen çatışmaların devam etmesini kınamış ve bu çatışmalara derhal son vermeleri gerektiğini dile getirmiştir.”²³⁶

2.2.2.3. Türk Konseyi

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından 2009 yılında kurulan ve daha sonra 2019 yılında Özbekistan'ın da katılımı ile Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi kısa adıyla Türk Konseyi kendi politikalarını barış ve istikrar çerçevesinde yönelten birlik olarak tanımlamaktadır. Bu sebeple Konsey kurulduğu tarihten itibaren her zaman Azerbaycan'ın egemenliği ve toprak bütünlüğünü savunmuştur. Konsey, Ermenistan-Azerbaycan arasında yaşanan çatışmalara tepkisiz kalmamış ve Azerbaycan'a destek olacak şekilde açıklamalarda bulunmuştur.

²³⁴ AB: Dağlık Karabağ sorunu sadece AGİT Minsk Grubu'nun çabalarıyla çözülebilir, aa.com.tr, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/ab-daglik-karabag-sorunu-sadece-agit-minsk-grubunun-cabalarıyla-cozulebilir/1998445>, Erişim Tarihi: 10.11.2020.

²³⁵UN Security Council calls for immediate end to fighting in Nagorno-Karabakh, france24.com, <https://www.france24.com/en/20200930-un-security-council-calls-for-immediate-end-to-fighting-in-nagorno-karabakh>, Erişim Tarihi: 10.11.2020.

²³⁶Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt:10, Sayı: 1, 2021, ss.83-106.

Ermenistan'ın 12-14 Temmuz 2020'de Azerbaycan'ın nüfusunun yoğun olduğu Tovuz bölgesine karşı düzenlediği saldırılar Türk Konseyi Genel Sekreteri Bağdat Amreyev tarafından açık bir şekilde kınanmış ve eleştirilmiştir. Bu çerçevede Türk Konseyi Azerbaycan'ın yanında yer alarak destek beyan etmiştir.²³⁷

Türk Konseyi Genel Sekreteri Bağdat Amreyev, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin işgal altındaki topraklarındaki askeri çatışmadan derin endişe duyduğunu ifade etmiştir. Türk Konseyi, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün ve uluslararası kabul görmüş sınırlarının dokunulmazlığının korunması çağrısında bulunmuş ve Ermeni Silahlı Kuvvetleri'nin Azerbaycan'ın işgal altındaki tüm topraklarından derhal, koşulsuz ve tam olarak geri çekilmesini talep etmiştir.²³⁸

Görüldüğü üzere Türk Konseyi'nin yapmış oldukları açıklamalar Türk Dünyası ülkelerinin İkinci Karabağ Savaşı'nda verdiği mücadelede Azerbaycan'a desteklerini konsey aracılığıyla iletme imkânı bulmuşlardır.

2.3. Devletlerin Tutumu

2.3.1. Türkiye

Türkiye ister askeri isterse de diplomatik olarak İkinci Karabağ Savaşı öncesinde ve savaş sırasında Azerbaycan'ın yanında olduğunu açıklamış ve bu desteğini üst düzeyde yaptığı açıklamalarla dile getirmiştir.²³⁹

Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırısına ilişkin; *"Türk milleti her zaman olduğu gibi bugün de tüm imkanlarıyla Azerbaycanlı kardeşlerinin yanındadır."*²⁴⁰ ifadelerini kullanmıştır. Daha sonra Erdoğan, Twitter hesabından yaptığı açıklamada;

*"Azerbaycan'a yönelik saldırılarına bir yenisini ekleyen Ermenistan, bölgede barışın ve huzurun önündeki en büyük tehdit olduğunu bir kere daha göstermiştir. Türk milleti her zaman olduğu gibi bugün de tüm imkanlarıyla Azerbaycanlı kardeşlerinin yanındadır."*²⁴¹

²³⁷ QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı), "Qarabağdünən, bugün və sabah", 20-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu, Bakı, 2021, s.83.

²³⁸Türk Konseyi Genel Sekreterinin Beyanatu, turkkon.org, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreterinin-beyanati_2075, Erişim Tarihi: 10.11.2020.

²³⁹Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt:10, Sayı: 1, 2021, ss.83-106.

²⁴⁰ Bora Bayraktar, s.344.

²⁴¹ Cumhurbaşkanı Erdoğan: Türk milleti, Azerbaycanlı kardeşlerinin yanında, www.cumhuriyet.com.tr, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/cumhurbaskani-erdogan-turk-milleti-azerbaycanli-kardeslerinin-yaninda-1769244>, Erişim Tarihi: 01.02.2022.

ifadelerini kullanmış ve şunları kaydetmiştir:

“Ermenistan'ın tahripkâr saldırganlığı karşısında gerekli ve yeterli bir tepki ortaya koyamayan uluslararası toplum çifte standardını bir kez daha göstermektedir. Yaklaşık 30 yıldır ihmalkâr tutumunu sürdüren Minsk üçlüsü de çözüm odaklı davranmaktan maalesef çok uzaktadır. Ermeni halkını, kendilerini felakete sürükleyen yönetimlerine ve onları bir kukla gibi kullananlara karşı geleceklere sahip çıkmaya davet ederken, tüm dünyaya işgale ve zulme karşı verdikleri mücadelede Azerbaycan'ın yanında yer alma çağrısı yapıyoruz. Bugün yaptığımız telefon görüşmesinde dirayetli ve kararlı duruşuna bir kez daha şahit olduğum Azerbaycan Cumhurbaşkanı kardeşim İlham Aliyev'e ifade ettiğim gibi, Türkiye 'tek millet, iki devlet' anlayışıyla, Azerbaycanlı kardeşleriyle dayanışmasını güçlendirerek sürdürecektir.”²⁴²

Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan bütün açıklamalarında “Türkiye'nin her konuda kardeş devlet olan Azerbaycan Devleti'nin yanında olacağını sürekli tekrarlamış, “*Bölgede Dağlık Karabağ'ın işgaliyle başlayan krize artık bir son verilmelidir, İşgale uğrayan topraklar Azerbaycan toprakları. 'Artık hesap vakti geldi' diyen Azerbaycan kendi göbeğini kendisi kesmek zorunda kalmıştır*” şeklinde açıklamada bulunarak Azerbaycan'ın haklı davasını savunmuştur.”²⁴³

Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlut Çavuşoğlu ve Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) Genel Başkan Yardımcısı Numan Kurtulmuş, Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçiliğini ziyaret etmiştir. Azerbaycan'ın Türkiye Büyükelçisi Hazar İbrahim ile görüşmelerinde; “*Bu sorunun çözümü çok basittir. Bunun için Ermenistan'ın işgal altındaki Azerbaycan topraklarından çekilmesi gerekiyor*” demiştir.²⁴⁴ Mevlüt Çavuşoğlu bir diğer açıklamasında;

“Biz Türk halkı olarak kardeş Azerbaycan'ın her zaman yanındayız. Artık bu meseleyi kökünden çözmek istiyoruz. Çözüm ki Kafkasya'ya barış ve istikrar gelsin. Türk diplomasisi olarak da dünyanın her yerinde kardeş Azerbaycan'ın yanında olmaya devam edeceğiz. Özellikle Azerbaycan'ın büyükelçiliğinin olmadığı yerde temsilciliklerimiz Azerbaycan için çalışacak.”²⁴⁵
demiştir.

Türkiye Savunma Bakanı Hulusi Akar, “*Ülkesinin Azerbaycan'ın yanında olduğunu söyledi ve Ermenistan'ın tutumunun Kafkaslarda barış ve istikrarın önündeki*

²⁴²Cumhurbaşkanı Erdoğan: Türk milleti tüm imkanlarıyla Azerbaycanlı kardeşlerinin yanındadır, aa.com.tr, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/cumhurbaskani-erdogan-turk-milleti-tum-imkanlariyla-azerbaycanli-kardeslerinin-yanindadir/1987256>, Erişim Tarihi: 09.04.2022.

²⁴³Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt:10, Sayı: 1, 2021, ss.83-106.

²⁴⁴Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: Bu sorunun tek bir çözümü var; Ermenistan, Azerbaycan topraklarından çekilecek, aa.com.tr, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/disisleri-bakani-cavusoglu-bu-sorunun-tek-bir-cozumu-var-ermenistan-azerbaycan-topraklarindan-cekilecek/1989363>, Erişim Tarihi: 30.10.2021.

²⁴⁵Çavuşoğlu'ndan Karabağ açıklaması: Artık bu meseleyi kökünden çözmek istiyoruz, <https://www.haberturk.com/cavusoglu-ndan-karabag-aciklamasi-artik-bu-meseleyi-kokunden-cozmek-istiyoruz-2818652>, Erişim Tarihi: 09.04.2022.

en büyük engel olduğunu” vurgulamıştır.²⁴⁶ Hulusi Akar bir diğer açıklamasında;

*“Azerbaycanlı kardeşlerimizin öz topraklarını savunmasında yanlarındayız. Ermenistan derhal saldırılarını durdurmalı, yurt dışından getirdikleri paralı askerleri, teröristleri geri göndermeli ve işgal ettikleri Azerbaycan topraklarını boşaltmalıdır. Böylece ateşkesin, barışın, istikrarın önü açılmalıdır.”*²⁴⁷
 demiştir.

TBMM Başkanı Mustafa Şentop ise resmi temaslarda bulunmak için Azerbaycan'a gitmiş ve Azerbaycan Milli Meclisi'nde bir konuşma yapmıştır. Şentop;

*“Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı bünyesinde Amerika, Fransa ve Rusya'nın eşbaşkanlığını yaptığı Minsk Grubu sorunu çözmek yerine, adeta çözümsüzlüğe mahkûm etti. Konu Ermenistan'ın uzlaşmaz ve şımarık tavırları sebebiyle otuz yıldır adeta kangrene dönmüş durumda. Minsk Grubu sorunu çözmek konusunda şimdiye kadar hiçbir irade göstermedi. Üstelik Birleşmiş Milletler Şartı'nın 51. maddesinden, meşru müdafaaadan bir haber olan bu eşbaşkanlardan biri, açıklama yaparak Azerbaycan ve Türkiye'yi, Azerbaycan vatanının parçası olan Dağlık Karabağ'a saldırmakla itham etti. Durum buysa, kendisinin de başka örgütlere yakıştırdığı ifadelerle, şunu söylemekten imtina etmemek lazım. Minsk Grubu'nun beyin ölümü gerçekleşmiştir.”*²⁴⁸
 demiştir.

Azerbaycan'ın savaşta zafer kazanmasının ardından Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan, Azerbaycan'ın zaferini beraber kutlamak için Azerbaycan'a gitmiş ve düzenlenen Zafer Geçidi Töreni'ne katılmıştır. “Aliyev ve Erdoğan askerî geçit törenini izlerken, askerleri selamlamışlardır. Karabağ Savaşı'nda şehit olan 2 bin 783 askeri temsil etmek amacıyla törene 2 bin 783 Türk askeri katılmış ve askerlerin geçişi esnasında, “Ne güzel ki Türk kardeşin var. Yaşasın Azerbaycan Türkiye kardeşliği” anonsu yapılmıştır. Tören alanında Mehter Marşı'nın sesi duyulurken aynı anda Ermenistan'a büyük zayıf verdiren Türk ŞİHA'ları ile Bayraktar TB2'ler sergilenmiştir.”²⁴⁹ Cumhurbaşkanı Erdoğan törende yaptığı konuşmada;

*“Azerbaycan'ın topraklarını işgalden kurtarmış olması, mücadelenin bittiği anlamına asla gelmiyor. Savaş hukuku ağır biçimde ihlal edilmiş, insanlık onuru ayaklar altına alınmıştır. Her mecrada bunun hesabını sormak boynumuzun borcudur”*²⁵⁰
 şeklinde açıklamada bulunmuştur.

²⁴⁶Türkiye'nin Müdafîe Naziri: "Azərbaycanlı qardaşlarımızın yanında olacağıq", sputnik.az, <https://sputnik.az/20200927/turkiyenin-mudafie-naziri-425040468.html>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁴⁷Dağlık Karabağ: Ermenistan Türkiye'yi çatışmalarda Azerbaycan'a askeri destek vermekle suçladı, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54315251>, Erişim Tarihi: 09.04.2022.

²⁴⁸ Son dakika haberi: TBMM Başkanı Mustafa Şentop'tan flaş açıklamalar, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-haberi-tbmm-baskani-mustafa-sentoptan-flas-aciklamalar-41640812>, Erişim Tarihi: 09.04.2022.

²⁴⁹Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt:10, Sayı: 1, 2021, ss.83-106.

²⁵⁰Cumhurbaşkanı Erdoğan Baküde! İlham Aliyev ile Erdoğan 'büyük zaferi' kutladı, <https://haberglobal.com.tr/dunya/cumhurbaskani-erdogan-ile-ilham-aliyev-azerbaycan-in-buyuk-zaferini-kutladi-82163>, Erişim Tarihi: 09.04.2022.

Türkiye Cumhuriyeti, İkinci Karabağ Savaşı'nda kardeş ülke olarak gördüğü Azerbaycan'ın yanında olduğunu sözleri ve eylemleriyle kesin olarak göstermiştir.

2.3.2. Amerika Birleşik Devletleri

Azerbaycan- Ermenistan arasında çatışmaların başladığı tarihte ABD'de başkanlık seçimleri yapıldığı için olaylara müdahale edememiştir. Genelde siyasilerin beklentisi Azerbaycan-Ermenistan savaşında ABD'nin Ermenistan'a destek vermesi yönündeydi. 2020 yılında ABD yapılan başkanlık seçimleri kıyasıya rekabetli geçtiği için ABD Azerbaycan'ın önünde olası bir engel yaratamamıştır. Genel olarak başkanlık uğrunda yapılan yarış nedeniyle ABD devlet olarak iç gündemine ağırlık vermiştir.²⁵¹

Çatışmaların ilerlediği tarihte ise ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Stephan Bigan, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov ve Ermenistan Dışişleri Bakanı Zohrab Mnatsakanyan ile iletişime geçerek her iki tarafı da düşmanlıkları derhal askıya almaya, devletlerarası sorunu daha fazla tırmanmasını önlemek için doğrudan mevcut temasları kullanmaya ve bölgedeki gerilimi sonlandırmaya çağırmıştır.²⁵²

Daha sonra AGİT Minsk Grubu'nun eski ABD eş başkanı Richard Hoagland, “*Uluslararası hukuka göre Ermenistan, başka bir egemen devlet olan Azerbaycan'ın egemen topraklarına sokularak, işgal etti*” demiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nin temel politikasının tüm ulusların bağımsızlığını, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü desteklemek ve korumak olduğunu söylemiştir.²⁵³

2.3.3. Fransa

Fransa özellikle tek taraflı tutumu ile dikkatleri kendine çekmiştir. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, Rusya'dan doğrudan destek alamayınca Fransa'dan yardım istemek için defalarca görüşmeler yapmıştır. Fransa bölgede sözde barışı ve ateşkesi sağlamakta rol sahibi olan Minsk Grubu Eş başkanları ülkelerinden biri olmasına

²⁵¹Hacı Mehmet Boyraz, Oğuz Güngörmez, Karabağ Zaferinin Anatomisi, [karabagzaferininanatomisi](https://www.karabagzaferininanatomisi.com.tr/), [avrupaaramastirmalarihaci mehmet boyraz, oğuzgüngörmez | seta \(setav.org\)](https://www.avrupaaramastirmalari.com.tr/haci-mehmet-boyraz-oguz-gungormez-seta-setav-org), Erişim Tarihi: 09.04.2022.

²⁵² Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı, ABŞ Dövlət Departamenti cəbhədəki gərginliklə əlaqədar bəyanat yayıb, https://apa.az/az/dagliq_qarabag/ABS-Dovlt-Departamenti-cbhdki-grginlikl-laqdar-byanat-yayib-607328, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁵³ Amerikalı sabiq həmsədr: “Ermənistan Azərbaycanın suveren ərazisinə soxulub və işğaledib”, ordu.az, <https://ordu.az/az/news/172508/amerikalı-sabiq-hemsedr--ermenistan-azerbaycanin-suveren-erazisine-soxulub-ve-isgal-edib>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

rağmen tek taraflı tutum sergilemiştir. Bu tutum özellikle Minsk Grubu'nun tarafsız örgüt sıfatında olmadığını açık şekilde göstermekteydi. Çatışmalar yeni başladığında Fransa, Erivan ve Bakü'ye askeri operasyonları derhal durdurmayı ve müzakereleri yeniden başlatma çağrısında bulunmuştur. Fransa Dışişleri Bakanlığı sözcüsü yaptığı açıklamada, “*Fransa çatışmadan son derece endişeli*” demiştir.²⁵⁴

Çatışmaların devam ettiği ilerleyen sürelerde ise Fransa, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ihtilafta işgalci Ermenistan'ı desteklemiş ve özellikle Türkiye'ye karşı suçlayıcı açıklamalarda bulunmuştur. “*Bu açıklamalar, başka devletleri olayların içine çekmeye çalışan ve kışkırtıcı siyaset izleyen Ermenistan lehine somut bir kazanım sağlamaktaydı. Fransa'nın uluslararası medyada, ateşkesler esnasında hava yolu aracılığıyla yüksek teknoloji silahları Ermenistan'a gönderdiği, böylece çatışmalara etkin olarak destek sağladığı ortaya çıkmıştır.*”²⁵⁵

Emmanuel Macron'un Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki ihtilafına ilişkin açıklamaları, ülkenin Minsk Grubu'nun anlaşmazlığı çözmeye yönelik arabuluculuk misyonu ile çelişmekteydi. Fransız Cumhuriyeti Senatosu tarafından 25 Kasım 2020'de kabul edilen “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin tanınmasına ilişkin karar” kabul edince, bu karar haklı olarak Azerbaycan'ın protestosuna neden olmuştur.²⁵⁶

Üçlü bildiri imzalandıktan sonra Fransa'nın tepkisini Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hikmet Hacıyev “*Ortak açıklamanın kabulünde Fransa'nın herhangi bir rolü olmadığını, Fransa'nın muhtemelen Rusya'nın bu konudaki rolünü kısıkladığını*” kaydetmiştir.²⁵⁷

Fransız Parlamentosunda üçlü bildiriye bu şekilde tepki vermesi Fransa'nın AGİT Minsk Grubu içindeki tarafsız arabulucu rolüne hanel getirmektedir. Bu nedenle Azerbaycan Meclisi, Fransız Senatosunun kararından bir gün sonra Fransa'nın Minsk Grubu'ndan uzaklaştırılması için 26 Kasım'da hükümete başvuruda bulunmuştur. Fransa'nın bu tutumu savaş sonrası yaşanabilecek herhangi bir çatışma durumunda

²⁵⁴ Fransa, Ermenistan ve Azerbaycan'a düşmanlıkları sona erdirme çağrısı yaptı, reuters.com, <https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan-france/france-calls-on-armenia-azerbaijan-to-end-hostilities-idUSKBN2610CE>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁵⁵Hacı Mehmet Boyraz, Oğuz Güngörmez, Karabağ Zaferinin Anatomisi, [karabağzaferininanatomisi.avrupaarastirmalarihaci.mehmet.boyraz,oguz.gungormez|seta\(setav.org\)](http://karabağzaferininanatomisi.avrupaarastirmalarihaci.mehmet.boyraz,oguz.gungormez|seta(setav.org)), Erişim Tarihi: 09.04.2022.

²⁵⁶Fransız Senatosu, sözde 'Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'ni tanıdı, aa.com.tr, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fransiz-senatosu-sozde-daglik-karabag-cumhuriyetini-tanidi/2056128>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁵⁷ Hikmat Hacıyev: Fransa açıkça Ermeni yanlısı bir politika izliyor, ancak yetkisine uygun olarak tarafsız bir taraf olarak hareket etmeli, azertag.az, <https://azertag.az/en/xeber/1639607>, Erişim Tarihi: 01.04.2022.

Minsk Grubu'nun hangi rolü oynayacağı ya da herhangi bir rol oynayıp oynayamayacağı belli değildir.²⁵⁸

2.3.4. İran

Çatışmalar yeni alevlendiğinde İran Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Saeed Khatibzadeh, İran'ın askeri çatışmaları yakından takip ettiğini ve Tahran'ın Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşkes için arabuluculuk yapmaya hazır olduğunu söylemiştir.²⁵⁹ Sözde her iki taraf içinde sulh istediklerini belirten İranlı yetkililer savaşların ilerlediği tarihlerde Rusya'nın İran üzerindeki güzergahtan Ermenistan'a silah gönderdiği açığa çıkınca İran'ın gerçekte hangi devletin tarafında olduğu açıktı. Deliller olmasına rağmen İranlı yetkililer, savaş sırasında İran'dan Ermenistan'a askeri sevkiyat yapıldığına dair haberleri yalanlamıştır.²⁶⁰ Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in İranlı yetkililere bu durumdan ciddi şekilde rahatsız olduklarını belirtmesi üzerine İran, Ermenistan'a silah sevkiyatını engellemek için hava sahasını ve kara yollarını kapatmıştır. İran'ın çeşitli şehirlerinde Azerbaycan'ın zaferlerini desteklemek için düzenlenen mitingler de dikkat çekmiştir. Şuşa'nın kurtarılması ve Azerbaycan'ın İran sınırına hâkim olması Tebriz, Erdebil ve diğer şehirlerde yaşayan Güney Azerbaycanlılar tarafından özel bir sevinçle karşılanmıştır. Azerbaycan ordusunun Azerbaycan- İran sınırından geçen Araz nehrinin diğer tarafından Ermeni kuvvetlerini kovarak bölgeden çıkardığı anları görüntülere alan İran vatandaşları sosyal medyada bu anları paylaşmış ve paylaşılan bu görüntüler geniş çapta izlenmiştir.

2.3.5. Gürcistan

Azerbaycan devletinin istekleri üzerine Gürcistan 44 gün süren savaş sırasında, Gürcistan'ın hem karadan hem de havadan kendi sahasını kullanarak Ermenistan'a askeri kargo taşınmasını engellemek için sınırlarını ve hava sahasını kapatmıştır.²⁶¹

Başkan Salome Zurabishvili tarafları uzlaşmaya çağırması ve bölgede barış ve

²⁵⁸ Vasif Huseynov, "Uluslararası Tepki", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.229-244, s.235-236.

²⁵⁹ İran cəbhədəki vəziyyətə münasibət bildirib, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201004151800/https://ordu.az/az/news/172188/iran-cebhedeki-veziyyete-munasibet-bildirib>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁶⁰ İran Ermenistan'a silah taşıdığı iddialarını reddetti, aa.com.tr, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/iran-ermenistana-silah-tasidigi-iddialarini-reddetti/1989277>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁶¹ Karabağ Savaşı'nın Gürcistan'daki Yansımaları, iramcenter.org, <https://iramcenter.org/karabag-savasinin-gurcistandaki-yansimalari/>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

güvenliğin korunmasına destek verdiğini ifade etmiştir.²⁶² Gürcistan Cumhuriyetinin üçüncü Cumhurbaşkanı Mikheil Saakashvili Facebook sayfasında, “Pozisyonum toprak bütünlüğü ilkesine dayanmaktadır, yani Dağlık Karabağ Azerbaycan Cumhuriyetinin egemen bölgesidir ve hiçbir şey bunu değiştiremez” demiştir.²⁶³

2.3.6. Pakistan

Pakistan'ın Başbakanı İmran Khan Azerbaycan'ın BM Güvenlik Konseyi'nin oy birliğiyle aldığı kararlar doğrultusunda Dağlık Karabağ konusundaki tutumunu desteklediklerini belirtmiştir. Pakistan, 44 gün süren savaş sırasında Azerbaycan'ın arazi bütünlüğünü tanıdığını ve Azerbaycan'ı desteklediklerini açıkça belirtmiştir. Pakistan Dışişleri Bakanlığı: Ermenistan, durumun daha da tırmanmasını önlemek için askeri operasyonu askıya almaya çağırmıştır.²⁶⁴

2.3.7. Birleşik Krallık

Birleşik Krallık İkinci Karabağ Savaşı sırasında, Azerbaycan'ın adil konumunu ve toprak bütünlüğünü desteklemiştir. BM Güvenlik Konseyi'nde Azerbaycan'a karşı Ermeni-Azerbaycan ihtilafına ilişkin Güvenlik Konseyi Başkanı adına hazırlanan sahte beyanat, BM Güvenlik Konseyi'nin daimî üyesi İngiltere'nin vetosu ile kabul edilmemiştir.²⁶⁵

2.3.8. Almanya

Almanya Dışişleri Bakanı Hayko Maas, Ermenistan ve Azerbaycan'ın ayrıntılı müzakereler için güç kullanmaktan derhal kaçınmaları gerektiğini söylemiş ve ihtilafın her iki tarafına da tüm askeri operasyonları derhal savaşı durdurması çağrısında bulunmuştur Ayrıca köylerin ve yerleşim yerlerinin bombalanmasından duyduğu

²⁶²Gürcüstan Prezidenti Azərbaycan və Ermənistanı barışığa çağırır, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201004151738/https://ordu.az/az/news/172137/gurcistan-prezidenti-azerbaycan-ve-ermenistani-barisiga-cagirib>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁶³Saakaşvili: "Qarabağ Azərbaycandır və bu dəyişməzdir", ordu.az, <https://ordu.az/az/news/172327/saakasvili--qarabag-azerbaycandir-ve-bu-deyismezdir->, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁶⁴ Pakistan XİN: Ermənistan hərbi əməliyyatları dayandırılmalıdır, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201004151809/https://ordu.az/az/news/172221/pakistan-xin--ermenistan-herbi-emeliyyatlari-dayandirmalidir>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁶⁵Ermenistan-Azerbaycan ihtilafı konusunda Kanada ve Birleşik Krallık tarafından, miragenews.com, <https://www.miragenews.com/by-canada-and-united-kingdom-on-armenia-azerbaijan-conflict/>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

endişeyi dile getirmiştir.²⁶⁶

2.3.9. İsrail

İsrail Beiteinu partisinin lideri eski İsrail Dışişleri ve Savunma Bakanı Avigdor Lieberman, 'Vesti' gazetesine verdiği açıklamada Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu söylemiştir. "*İsrail Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü destekliyoruz ve bu toprak bütünlüğü sağlanmadan bölgede sorunun çözülemeyeceğine inanıyoruz. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü İsrail'in resmi tutumudur.*" demiştir.²⁶⁷

2.3.10. İtalya

İkinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan'ın haklı konumunu savunmuş ve toprak bütünlüğünü desteklemiştir. İtalya'nın Campobasso eyaletindeki Sepinove San Culiano del Sannio belediyeleri ile Milano ilindeki Corbetta Belediye Meclisi, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırganlık, etnik temizlik ve soykırım politikasını kınayan ve Azerbaycan halkıyla dayanışma gösteren belgeler kabul etmiştir.²⁶⁸

2.3.11. Kazakistan

Kazakistan Dışişleri Bakanlığı, durumun istikrara kavuşturulması, güç kullanımından vazgeçilmesi ve müzakerelerin başlatılması için mümkün olan tüm önlemlerin alınması çağrısında bulunmuş ve uluslararası örgütler platformunda anlaşmazlığın barışçıl bir şekilde çözülmesine yardımcı olmayı teklif etmiştir.²⁶⁹

Görüldüğü üzere İkinci Karabağ Savaşı'nda Kazakistan, Azerbaycan'ın Türk dilli devletlerinden biri olmasına rağmen Dışişleri Bakanlıklarının yaptığı açıklama her iki tarafı da ateşkese ve barışa davet etmiş olması aslında Kazakistan'ın Ermenistan ve

²⁶⁶Almaniya XİN döyüşləri dayandırmağa çağırdı, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201004151753/https://ordu.az/az/news/172174/almaniya-xin-doyusleri-dayandirmaga-cagirdi>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁶⁷Aviqdor Liberman: "haqq-ədalət Azərbaycanın tərəfindədir", report.az, <https://report.az/qarabag/aviqdor-liberman-haqq-edalet-azerbaycan-terefindedir/>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁶⁸İtaliyanın daha 4 bələdiyyəsi Azərbaycana dəstək sənədləri qəbulədi, news.milli.az, <https://news.milli.az/politics/909589.html>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁶⁹Qazaxıstan XİN cəbhədəki vəziyyətlə bağlı bəyanat yayıb, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201004151819/https://ordu.az/az/news/172230/qazaxistan-xin-cebhedeki-veziyyetle-bagli-beyanat-yayib>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

Rusya ile aynı ortak oldukları Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nde yer almaları sebebiyle olaylara sessiz kalması tahmin edilmektedir.

2.3.12. Afganistan

Afganistan net bir şekilde Azerbaycan'ı desteklemiş ve Afganistan Dışişleri Bakanlığı, Dağlık Karabağ bölgesindeki gerginliğe ilişkin bir açıklama yaparak, “*Dağlık Karabağ bölgesi uluslararası alanda Azerbaycan'ın bir parçası olarak tanınmaktadır. Afganistan, Dağlık Karabağ işgaline son verilmesini talep etmektedir.*” demiştir.²⁷⁰

2.3.13. Macaristan

Macaristan Dışişleri ve Ticaret Bakanlığı yapmış olduğu açıklamasında Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın uluslararası kabul görmüş sınırları içinde yer aldığı belirtmiştir.²⁷¹

2.3.14. Bosna-Hersek

Bosna Hersek Cumhurbaşkanlığı'nın Bosnalı üyesi Şefik Caferoviç ve Demokratik Hareket Partisi lideri Bakir İzzetbegoviç, Azerbaycan'ı desteklediklerini, Ermenistan'ı kınadıklarını ve durumu 1992-1995 Bosna savaşıyla karşılaştırdıklarını söylemiştir.²⁷²

2.3.15. Sırbistan

Sırbistan'ın 44 günlük savaş öncesi ve savaş sırasında Ermenistan'a yaptığı silah satışları hakkında bilgiler edinilmiş ve bu durum Azerbaycan'da memnuniyetsizliğe neden oldu aynı zamanda da Azerbaycan bu ülkeye karşı itirazlarda bulunmuştur.²⁷³

²⁷⁰Əfqanıstan XİN: “Qarabağın işğalına son qoyulmalıdır”, ordu.az, <https://ordu.az/az/news/172348/efqanistan-xin--qarabagin-igalina-son-qoyulmalidir>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁷¹Macaristan Azərbaicanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir - XİN, modern.az, <https://modern.az/az/news/258278>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁷²Dzaferović i Izetbegovićpodupiru Azerbajdžan i osuduju Armeniju, nadaju se trajnomrješenju, jutarnji.hr, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/dzaferovic-i-izetbegovic-podupiru-azerbajdzan-i-osuduju-armeniju-nadaju-se-trajnom-rjesenju-15021822>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁷³Serb nazirdən etiraf: Ermənistana Serbiyadan silah ixrac edilib, bbc.com,

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI DÖNEMİNDE RUSYA'NIN TUTUMU

3.1. Rusya'nın Bölgeye Yönelik Jeopolitik Çıkarı

Bilindiği üzere Rusya 1997 yılından bu yana AGİT Minsk Grubu'nun aktif ve resmi daimî üyesidir. Ancak, Rusya'nın ihtilafın çözümünde üretken etkinliğini göstermek için şimdiye kadar neler yaptığını gösteren tek bir somut gerçek yoktur.²⁷⁴ Kısacası Rusya, Ermeni saldırganlığına göz yummuş, her şekilde desteklemiş ve 1990'lardan beri düzenli olarak Ermenistan'ı silahlandırmış, sürekli olarak milyonlarca dolar değerinde çeşitli silah türleri satmıştır. Genel tablo ise Rusya'nın sorunu tekelinde tutarak Dağlık Karabağ sorununun çözümüyle ilgilenmediğidir.²⁷⁵

Aslında bu politika tamamen Putin'e mahsustur. Yeltsin döneminde Rusya açık bir şekilde Ermenistan yanlısı politika izlediği için Azerbaycan tamamen Batı yanlısı politikaları izlemeye sürüklenmiştir. Putin iktidara geldiği dönemde Azerbaycan'ı ziyaret etmesi Ermenistan tarafından hoş karşılanmamış ve tepkiler almıştır. Daha sonra Putin bu sorunu Rusya'nın tekelinde tutabilmek için denge sağlamak adına her iki tarafla ilişkileri ilerletmiştir. Aslında Putin'in amacı Batı'nın Dağlık Karabağ sorunundaki rolünü minimize etmektir.²⁷⁶

Karabağ'a ihtilaf demek yanlıştır, çünkü Karabağ hiçbir zaman ihtilafa konu olmamıştır. Konu Ermenistan'ın işgal ettiği (%20, 17.000 hektar), her anlamda her zaman Azerbaycan'a ait olan topraklardır. Peki, Karabağ'ın kurtarılmaması Rusya'ya hangi jeostratejik fırsatlar sunmaktadır?

Birincisi, Azerbaycan ve Ermenistan'ın AB, NATO, Türkiye ile yakınlaşmalarını ve Batı ile bütünleşmelerini engellemeye ve kontrol etmeye çalıştıkları jeopolitik hedeftir. Çünkü Rusya bu iki düşman ülkenin ABD'ye ve Batı'ya yönelmesini istememekte ve sorunsuz bir şekilde yaşamalarını kabul etmemektedir.

İkincisi, ABD'nin Güney Kafkasya'daki en yakın müttefiki olan Gürcistan'ın enerji güvenliğini ve ABD'nin çıkarlarını karşılayan Avrupa boru hatlarının

<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-53491898>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

²⁷⁴Nazakat Karımova, Rusya'nın Kafkasya Politikası ve Azerbaycan İle İlişkileri, (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s.39.

²⁷⁵Rusya Ermenistan'a neden silah gönderiyor?, aa.com.tr, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/rusya-ermenistana-neden-silah-gonderiyor/1967531>, Erişim Tarihi: 07.09.2021.

²⁷⁶Cauid Veliyev, s.309-310.

güvenliğini tehlikeye atabilecek veya dolaylı olarak tehlikeye atabilecek olan, çatışma üzerinden enerji jeodiplomasisinin Rusya'ya olan faydalarıdır. Bu durumda Gürcistan da Güney Kafkasya'da olası bir çatışmadan endişe duymaktadır. Gürcistan'ın endişe etmesi ise Washington ve Brüksel'in endişeye düşmesi anlamına gelmektedir.²⁷⁷

Üçüncüsü, bölgede göçün jeopolitik bir değişim zemininde bir göçmen felaketi yaşayan AB'yi, Dağlık Karabağ'da savaşın yeniden canlanacağı korkusu karşısında çıkarlarını yumuşatmaya teşvik etmektir. Çünkü Batı, Suriye, Irak, Afganistan, Libya ve Ukrayna'dan gelen mülteci akını yüzünden Güney Kafkasya'dan da gelebilecek göç korkusu onları endişelendirmektedir. Bu ise ek sorunlar, kargaşa ve milyarlarca dolar demektir ve üstelik bu tehdit, AB'nin iç entrikalarını daha da alevlendirecek ve sonunda birliğin çökmesine yol açacaktır.²⁷⁸ Dolayısıyla bu bağlamda da Karabağ tamamen Rusya'nın işine yaramaktadır.

Dördüncüsü, Rusya'nın askeri-militarist çıkarlarıdır. Karabağ'daki herhangi bir çatışmanın, mevcut durumun devam etmesinin, Rusya'nın bölgesel emelleri, askeri sanayinin nasıl milyarlar kazanabileceği için gerekli olmasıdır. Moskova'nın silah satarak hem Azerbaycan'dan hem de Ermenistan'dan para kazandığı bilinmektedir. Ayrıca Rusya'nın en büyük silah alıcısının Azerbaycan olduğunu belirtmek gerekir. Her halükârda Kremlin böyle bir alıcıyı kaybetmek istememekte ve ayrıca bu silahlar esas olarak Karabağ savaşı için satın alınmaktadır.

Beşincisi, çatışmanın tırmanmasının arka planına karşı, Rusya'nın Karabağ'daki Ermenileri savaşa teşvik ederek Azerbaycan'daki, özellikle Batı'daki enerji şirketlerini tehdit ettiği jeostratejik (jeoekonomik faktörler) kazanımlar elde etmektedir. Rusya, ABD desteği alanında, Batı'ya giden petrol ve gaz boru hatlarını dolaylı olarak Ermenistan üzerinden tehdit ediyordu. Bu her halükârda Batılı yatırımların Azerbaycan'a akışını yavaşlatmakta ya da geri adım atmasına neden olmaktadır.

Altıncısı, Rusya dünya sahnesinde kendisine “uzlaştırıcı bir imaj” yaratmakta, böylece perde arkasında Azerbaycan'ı aldatmakta ve elinde tutarak dünya çapında bir

²⁷⁷ Büşra Bayramoğlu, (T.C. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kafkasya'da Büyük Güçlerin Enerji Rekabeti: Gürcistan Örneği (2002-2016) Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Kafkasya Çalışmaları Programı Ankara, 2019), http://acikerisim.ybu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/1233/busra_bayramoglu_tez.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim Tarihi: 10.09.2021.

²⁷⁸ Samir Mardanov, (T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Toplulukları Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikası Yüksek Lisans Tezi Tez Danışmanı Prof. Dr. Mustafa Aydın, Ankara-2006), <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/29271/4095.pdf?sequence=1>, Erişim Tarihi: 10.09.2021.

itibar kazanmaya çalışıp, ABD ve Batı ile ilişkilerini zedelemektedir.

Ayrıca Karabağ'ı iade etmek yerine Gümrük İttifakı'na çekmeye çalışmaktadır. Bu yüzden Dağlık Karabağ sorununu Avrupa ve Avrasya'da jeostratejik bir araç düzeyine yükselmiştir.

3.2. Üçlü Bildirinin Açıklanması

8 Kasım'da Azerbaycan'ın Şuşa'yı işgalden kurtarmasının ardından Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan Azerbaycan'ın talepleri doğrultusunda ateşkes bildirisini imzalamayı kabul etmiştir.²⁷⁹

9-10 Kasım 2020 gecesi Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in arabuluculuğuyla Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı Nikol Paşinyan ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin ortak bir beyan kabul etmişlerdir. Beyanda şu maddeler yer almaktadır:

"1. 10 Kasım 2020'den itibaren Dağlık Karabağ çatışma bölgesinde tam bir ateşkes ve tüm askeri operasyonların durdurulması ilan edilecektir. Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti pozisyonlarında kalmaya devam edecek.

2. 20 Kasım 2020 tarihine kadar Ağdam bölgesi Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edilecektir.

3. Rusya Federasyonu'na ait itfaiyeciler, zırhlı araçlar, araçlar ve özel teçhizatın oluşan bir barış gücü birliği, temas hattı ve Laçın koridoru boyunca Dağlık Karabağ'da konuşlandırılacaktır.

4. Rusya Federasyonu'nun barışı koruma birliği, Ermeni silahlı kuvvetlerinin geri çekilmesine paralel olarak konuşlandırıldı. Rusya Federasyonu barışı koruma birliğinin bölgede kalış süresi 5 yıldır ve taraflardan herhangi biri sürenin bitiminden 6 ay önce bu hükmü feshetme niyetini beyan etmedikçe otomatik olarak önümüzdeki 5 yıl için uzatılacaktır.

5. Çatışan tarafların anlaşmalara uygunluğunun izlenmesinin etkinliğini artırmak amacıyla ateşkes kontrolü için bir barışı koruma merkezi kurulacaktır.

6. Ermenistan Cumhuriyeti, Kelbecer bölgesini 15 Kasım 2020'ye kadar ve Laçın bölgesini 1 Aralık 2020'ye kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edecektir. Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında bağlantı sağlayacak ve Şuşa şehrine dokunmayacak olan Laçın koridoru (5 km genişliğinde), Rus barışı koruma birliğinin kontrolünde kalacak.

Anlaşmaya göre, Laçın koridoru üzerinde önümüzdeki üç yıl boyunca Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında iletişimi sağlayacak yeni bir güzergâhın inşası için bir plan belirlenecek ve böylece Rus barış gücü birliğinin gelecekte bu bölgedeki taşımacılığı kontrol altına almasını sağlayacaktır.

Azerbaycan Cumhuriyeti, vatandaşların, araçların ve yüklerin Laçın koridoru boyunca her iki yönde hareketi için güvenliği garanti vermelidir.

7. Ülke içinde yurdundan edilmiş kişiler ve mülteciler, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin gözetimi altında Dağlık Karabağ topraklarına ve çevre bölgelere geri döneceklerdir.

8. Savaş esirleri, rehinelere ve diğer tutuklular ile cesetlerin değişimi yapılacaktır.

9. Bölgedeki tüm ekonomik ve ulaşım bağlantıları restore edilecektir. Ermenistan Cumhuriyeti, vatandaşların, araçların ve yüklerin her iki yönde engelsiz hareketini organize etmek için Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk

²⁷⁹Cavid Veliyev, s.318.

Cumhuriyeti arasındaki ulaşım bağlantılarının güvenliğini garanti verecek. Taşıma kontrolü, Rusya Federal Güvenlik Servisi Sınır Servisi tarafından gerçekleştirilecektir. Tarafların anlaşmasına dayanarak, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Azerbaycan'ın batı bölgelerini birbirine bağlayan yeni ulaşım iletişimlerinin inşası sağlanacaktır.”²⁸⁰

Beyanın imzalanmasının ardından 20 Kasım'da Ağdam, 25 Kasım'da Kelbecer ve 25 Kasım'da Laçın ilçeleri Azerbaycan'a iade edilmiştir. Azerbaycan hükümeti, kötü hava koşulları nedeniyle Vardenis (Göyça) geçişinde yaşanan sorunlar nedeniyle Ermeni tarafının Kelbecer'in 10 gün daha tahliye edilmesi talebine insani bir yaklaşım sergileyerek izin vermiştir.²⁸¹ Ancak 1993 yılında Kelbecer'in işgali sırasında Ermeni askeri birlikleri bölgeden ayrılmaları için Azerbaycanlılara sadece 10 saat verdiği tarihten bilinmektedir. Bu üç bölgenin özgürleştirilmesinden sonra Azerbaycan-Ermenistan sınırındaki sınır çizgileri netleşmeye başlamıştır.

Rusya bu bildiri sayesinde Karabağ'a yerleşmiş Ermeni nüfusunu korumak adına bölgeye barış gücünü yerleştirme ve koridorların güvenliğinden sorumlu olma yetkisini elde etmiştir. Rusya'nın bu kararı aynı zamanda onları bölgede tarafsız faaliyet göstermekle sorumlu kılmaktadır.²⁸²

11 Aralık 2021 tarihinde Azerbaycan, Rusya Cumhurbaşkanı ve Ermenistan Başbakanı beraber yeni bir bildiri imzalamışlardır. Bu bildiri 4 maddeden oluşmaktadır. Bu maddeler şu şekildedir:

“1- 9 Kasım 2020 Bildirgesi'nin bölgedeki tüm ekonomik ve ulaşım bağlarının restorasyonuna ilişkin 9. paragrafının uygulanması için, Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin, Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakan Yardımcılarının ve Rusya Federasyonu Başbakan Yardımcısının eşbaşkanlığında üçlü bir çalışma grubu kurulması önerisi destekleniyor.

2- Çalışma grubu ilk toplantısını 30 Ocak 2021'e kadar yapacak. Bu toplantının sonuçlarına dayanarak, Bildirge'nin 9. paragrafının uygulanmasından kaynaklanan ana çalışma yönergelerinin bir listesini oluşturacak, demiryollarını ve karayollarını öncelikli olarak belirleyecektir. Bundan sonra ise Taraflar olarak anılacak olan Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu arasındaki anlaşma ile diğer alanları da belirleyecektir.

3- Ana faaliyet alanlarını uygulamak için, Çalışma Grubu Eşbaşkanları, Tarafların bu alanlardaki yetkili makam ve kuruluşlarının yetkililerinden oluşan uzman alt gruplarının oluşturulmasını onaylayacaktır. Uzman alt grupları, çalışma grubunun toplantısını takip eden bir ay içinde projelerin bir listesini sunacak, bunların uygulanması ve Taraflarca en üst düzeyde onaylanması için gerekli kaynakları ve önlemleri kanıtlayacaktır.

4- Çalışma grubu, 1 Mart 2021 tarihine kadar Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti toprakları üzerinden yapılan uluslararası taşımaların yanı sıra Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti tarafından gerçekleştirilen taşımaların

²⁸⁰İlham Əliyev xalq müraciət edib, president.az, <https://president.az/articles/45924>, Erişim Tarihi: 10.11.2020.

²⁸¹Ermenistanın xahişi ilə Kəlbəcərin boşaldılması üçün əlavə 10 gün vaxt verilib, Ağdam və Laçının boşaldılması üçün verilən vaxt isə qüvvəsində qalır, https://apa.az/az/xeber/dagliq_qarabag/ermnistanın-xahişi-il-klbcrin-bosaldilmasi-ucun-lav-10-gun-vaxt-verilib-agdam-v-lacinin-bosaldilmasi-ucun-veriln-vaxt-is-quvvəsində-qalır-615293, Erişim Tarihi: 15.11.2020.

²⁸² Cavid Veliyev, s.319.

organizasyonu, uygulanması ve güvenliğinden sorumludur. Taraflarca yüksek düzeyde onay alınmasını sağlamak için gerekli olan yeni ulaşım altyapısı tesislerinin restorasyonu ve inşasının uygulanması için bir önlem listesi ve bir program sunacaktır.”²⁸³

3.3. İkinci Karabağ Savaşı'nın Başlamasına Rusya'nın Tepkisi

İkinci Karabağ Savaşı'nın ilk gününden itibaren, Azerbaycan ve Ermeni halkları, dünya politikacıları, siyasetçiler, gazeteciler, kısacası herkesin temel merak doğuran sorusu Rusya'nın bu savaşa nasıl yaklaşacağı ve nasıl bir tavır alacağıdır.

Savaşın ilk gününden günümüze kadar Rusya'nın Azerbaycan ve Ermenistan'a karşı dengeli bir şekilde tavır aldığı görülmektedir. İlk günlerde Rusya bu olayları sessizlik, sabır ve temkin ile karşılamıştır. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Kırgızistan'daki siyasi krizle ilgili olarak “*Rusya, komşularının içişlerine karışmaz*” ifadesiyle Ermenistan'a net bir gönderme mesaj vermiştir. Aslında bu Ermenistan'a, bugüne kadar Ermenistan'ın izlediği Avrupa yönlü politikasının cevabını alacağını mesajı olmuştur.²⁸⁴

Ermenistan'ın en çok destek beklediği örgüt ise Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (CSTO)'dür. Örgütün Genel Sekreteri Alexander Zas adına olan askeri operasyonlar hakkında yapılan açıklamada, örgütün Dağlık Karabağ'daki durumun tırmanmasından ciddi şekilde endişe duyduğu belirtilmiştir. Ateşkesin bir an önce yeniden tesis edilmesi ve AGİT Minsk Grubu tarafından yürütülen müzakere sürecine geri dönülmesi gerektiğini ve Dağlık Karabağ'daki ihtilafın çözümü ancak siyasi ve diplomatik yöntemlerle mümkün olacağını vurgulamıştır. CSTO Genel Sekreteri, Kolektif Güvenlik Konseyi ve CSTO Dışişleri Bakanları Konseyi, taraflara defalarca, ihtilafın istisnasız olarak barışçıl bir şekilde çözülmesi ve gerginliğin tırmanmasını önlemek için kışkırtıcı eylemlerden kaçınmaları çağrısında bulunmuştur.²⁸⁵

3.4. Rusya'nın Savaş Döneminde Açıklamaları

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, 7 Ekim'de savaşın başlamasından 10 gün sonra sessizliği bozarak, Russia-1 televizyon kanalına verdiği röportajda,

²⁸³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası Baş Nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin bəyanatı, president.az, <https://president.az/az/articles/view/50070>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

²⁸⁴ «Не могут нащупать баланс»: как события в киргизии повлияют на соседей, gazeta.ru, https://www.gazeta.ru/politics/2020/10/07_a_13310977.shtml, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

²⁸⁵ KTMT Qarabağdaki vəziyyətlə bağlı açıqlama yaydı, axar.az, <https://axar.az/news/gundem/502426.html>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

“Ermenistan'da askeri operasyonlar yürütülmüyor bu durumda biz savaşa müdahale edemeyiz” şeklinde açıklamada bulunmuştur.²⁸⁶ Rusya Devlet Başkanının Dağlık Karabağ çevresindeki son olayları nasıl değerlendirdiği sorulduğunda Putin;

“Bu bir trajedi, çok endişeliyiz. Ne Azerbaycan, ne Ermenistan, ne Dağlık Karabağ - tüm bu topraklarda yaşayan insanlar bize yabancı değil. Tahminlerimize göre Rusya'da yaklaşık 2 milyon Azerbaycanlı ve 2 milyondan fazla Ermeni olduğunu söylemek yeterli. Birçok Rus vatandaşının her iki cumhuriyetle de yakın dostlukları ve hatta akrabalıkları var. Tabii ki, bu büyük bir trajedi. İnsanlar ölüyor, her iki taraf da ağır kayıplar veriyor. Umarız bu çatışma biran önce sona erer. Ama eğer çatışma tamamen bitmediyse, öyle görünüyor ki bu yakın zamanda olmayacak - her halükarda ateşkes diyoruz, tekrar söylemek istiyorum, diyoruz. En kısa zamanda ateşkes yapılmalı.”²⁸⁷

cevabını vermiştir.

Rusya Devlet Başkanının Karabağ konusundaki görüşlerine göre, Rusya ya Ermenistan'ı seçmeli -bu durumda Azerbaycan ve Türkiye ile yüzleşmek zorunda kalacaktır- ya da Karabağ'ın Azerbaycan'a geri verilmesini kabul etmelidir. Rusya Ermenistan'ın yanında yer alırsa, çatışma Rusya ile Türkiye arasında askeri bir çatışmaya dönüşebilmesi nedeniyle Rusya bir uzlaşma yolu aramak zorunda kalmıştır.²⁸⁸

Rusya Devlet Başkanının Karabağ konusundaki görüşleri karamsar, hatta umutsuz ve kararsızdır. Görünüşe göre Rusya böyle bir gidişatı öngörmemiş, muhtemelen Azerbaycan'ı daha az güç ve baskı ile engelleyebileceğini düşünmekteydi. Ancak bu sessizlik ve olaylara karışmama durumu ise Rusya'yı seçim yapmaya çalışmak zorunda bırakmıştır.

Putin, Rusya'nın Ermenistan'a karşı hiçbir yükümlülüğünün olmadığını belirterek;

“Ermenistan'a karşı belirli yükümlülüklerinin sadece Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün bir üyesi olduğunu da sözlerine eklemiştir. Ancak askeri operasyonların devam etmesinden dolayı çok üzgünüz, bu operasyonlar Ermenistan topraklarında gerçekleştirilmiyor. Rusya'nın bu anlaşma kapsamındaki yükümlülüklerini yerine getirmesine gelince, biz yükümlülüklerimizi her zaman yerine getirdik, yerine getiriyoruz ve yerine getireceğiz. Bildiğiniz gibi, Ermenistan Başbakanı ile sürekli temas halindeyim ve Ermeni liderliğinin Rusya'nın müttefik yükümlülüklerini ne ölçüde yerine getirdiği konusunda hiçbir sorusu yok”²⁸⁹

²⁸⁶ Dağlık Karabağ: Putin Türk askerinin bölgede sahada olmasının Ermenileri tahrik edeceğini söyledi, bbc.com, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54983124>, Erişim Tarihi: 25.09.2021.

²⁸⁷ Vladimir Putin: ümid edirik ki, ən yaxın vaxtlarda bu münaqişə dayandırılacaq, aqreqator.az, <https://aqreqator.az/az/siyaset/1043649>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

²⁸⁸ Dağlık Karabağ Türk-Rus İlişkilerini Nasıl Etkiler?, amerikaninsesi.com, <https://www.amerikaninsesi.com/a/daglik-karabag-sorunu-turkiye-rusya-iliskilerini-nasil-etkiler/5615170.html>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

²⁸⁹ Putin'den Ermenistan'a soğuk düş: Rusya'nın Ermenistan'ı koruma yükümlülüğü yok yenisafak.com, <https://www.yenisafak.com/dunya/putinden-ermenistana-sojuk-dus-rusyanin-ermenistani-koruma-yukumlulugu-yok-3570025>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

ifadelerini kullanmıştır. Rusya Devlet Başkanı bu sözleri ile Ermenistan'a beklediği yardımın karşılıksız kalacağı yönünde mesaj vermiştir.

Putin'in açıklamasından, Türkiye ile ilişkilerdeki tüm zorluklara, gerilimlere ve çıkar çatışmalarına rağmen Rusya'nın Türkiye ile açık bir çatışmaya girmeye hazır olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu durum Moskova'nın jeopolitik çıkarlarına tamamen karşıt bir konumdadır.²⁹⁰

Hem bölge hem de Azerbaycan için önemli olan Karabağ'da, büyük bir çatışma olması bölgenin bir bütün olarak daha büyük bir çatışmaya dahil olmaması demektir. Bölgede bir Rus-Türk çatışması olması, bölgenin büyük güçler için bir savaş alanı olacağı anlamına gelecektir. Bu yüzleşmenin Türkiye ve Rusya ile sınırlı kalacağını tahmin etmekte zordur.²⁹¹

Rusya, bu süreçte Azerbaycan'a açık bir baskı yapamayacağını anlamıştır. Rusya'nın savaşa müdahale edememesinin Azerbaycan için en önemli avantajı, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlamak için ideal bir fırsata sahip olması ve bunu kullanmasıdır.

Öte yandan, Ermenistan ve Rusya içindeki bazı çevreler Moskova'yı askeri bir çatışmaya sürüklemek için kışkırtmaya çalışmıştır. Kremlin ise bu çağrılarını duymazdan gelmiştir.

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Dağlık Karabağ sorununa da değinerek, sorunun çözümünün ancak tarafların çıkarlarının dengelenmesiyle mümkün olduğunu söylemiştir. İlk aşamada askeri operasyonları durdurmak ve müzakere masasına oturmak gerektiğini söylemiştir.

“Herkesin kendi haklı olduğu doğruları var, bu savaşın basit bir çözüm yok, bu çok zor” ifadelerini kullanarak, çatışmanın ilk aşamalarında eski Sovyet liderliğinin halkın güvenliğini sağlamak için gerekli adımları atmadığına dikkat çekmiştir.²⁹²

Vladimir Putin'in bu konuşması, Rusya'nın daha önce olduğu gibi retorikte tarafsızlığını koruduğunu ve ihtilafın çözümünde dengeli bir duruş sergilemeye

²⁹⁰ Azerbaycan-Ermenistan Çatışması ve Güney Kafkasya'da Jeopolitik Dengeler, insamer.com, https://insamer.com/tr/azerbaycan-ermenistan-catismasi-ve-guney-kafkasyada-jeopolitik-dengeler_3343.html, Erişim Tarihi: 10.09.2021.

²⁹¹ Karabağ Savaşı Ekseninde Yeni Kafkasya Jeopolitiği, ankasam.org, <https://www.ankasam.org/karabag-savasi-ekseninde-yeni-kafkasya-jeopolitigi/>, Erişim Tarihi: 10.09.2021.

²⁹² Putin Qarabağ münaqişəsi barədə: 'hərənin öz həqiqəti var', demokratik.az, <https://demokratik.az/xeberler/siyaset/25980-putin-qarabag-munaqishesi-barede-herenin-z-heqiqeti-var.html>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

çalıştığını göstermiştir. Çatışmanın taraflarına eşit bir yaklaşım sergilemek, Rusya'nın AGİT Minsk Grubu eş başkanı olarak arabuluculuk görevine de uygundur. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, anlaşmazlığın çözümünde arabulucu ülkelerin tarafsızlığının önemini defalarca dile getirmiştir.²⁹³

Azerbaycan ordusunun askeri başarıları ve işgal altındaki toprakların önemli bir bölümünün kurtarılması ile ilgili duruma göre Rusya'nın yeni gerçeği dikkate aldığı ve Azerbaycan halkının işgalle hiçbir zaman uzlaşmadığını kabul ettiği de bilinmektedir. Azerbaycan'ın askerî harekât konusundaki tereddütsüz duruşu ve kararlı adımları, tüm uluslararası güçleri Azerbaycan'a haksız tavizler vermeye ve baskı uygulamaya çalışmaktan caydırmıştır. Bu faktör, bölgedeki etkisini sürdürmek ve güçlendirmek için çatışmanın çözümünde aktif rol oynama eğiliminde olan ve sürekli olarak taraflar arasında gerçek arabuluculuk girişimleri arayan, Ermenistan'ı maksimalizmi terk etmeye ve yapıcı bir pozisyon almaya teşvik eden Rusya'yı da etkilemiştir.²⁹⁴

Öte yandan Vladimir Putin'in taraflara eşit muamelede bulunduğunu ifade eden konuşması, Ermenistan'ın diğer ülkeleri üçüncü taraf olarak çatışmaya dahil etme girişimlerinin tamamen başarısız olduğunu ve Rusya'nın bu tür Ermenilerin hudutları haricinde olan olaylara katılma niyetinde olmadığını göstermiştir. Rusya, arabulucu kimliğini korumak ve her iki tarafı da etkileme fırsatını elde etmek için görünürde Ermenistan'dan yana seçim yapamamıştır. Riskli bir gelecek vaat eden Ermenistan uğruna, Güney Kafkasya bölgesindeki ekonomik, siyasi ve kültürel bağları tehlikeye atmak ve feda etmek Rusya'nın ulusal çıkarlarına aykırıdır. Bu nedenle Ermenistan'ın iç kamuoyunu aldatmaya yönelik hikâyeleri ve üçüncü ülkeleri çatışmaya dahil etme umutları suya düşmüştür.

Azerbaycan ordusunun başarısı nedeniyle statükonun olmadığı ve temas hattının ortadan kaldırıldığı gerçeği zaten herkes tarafından kabul edilmektedir. 1990'lardan beri zafer takıntısı olan Ermenistan, müzakere sürecini etkin bir şekilde engellemeye çalışmıştır. Böylece geçici durumdan uzak sonuçlar çıkararak, sözde rejimin bağımsız bir devlet olacağına, dünya ve Azerbaycan'ın bunu kabul etmek zorunda kalacağına inanmaktaydı. Muzaffer Azerbaycan ordusu bu hayalleri Ermeniler için bir kâbusa çevirmiştir. Artık herhangi bir statükodan, temas hattından bahsetmesi

²⁹³İlham Əliyev “France 24” televiziya kanalına müsahibə verib, president.az, <https://president.az/articles/53255>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

²⁹⁴Karabağ zaferinin stratejisi ve arka planı, indyturk.com, <https://www.indyturk.com/node/270996/t%3%bcrki%cc%87yeden-sesler/karaba%4%9f-zaferinin-stratejisi-ve-arka-plan%4%b1>, Erişim Tarihi: 16.08.2021.

imkânsız olmuştur.

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in konuşmasında bir diğer ilginç nokta ise seslendirdiği "5+2 formatı" olmuştur. Plan daha önce taraflara Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov tarafından sunulmuştur.²⁹⁵ Ancak bu planın büyük bir kısmını Azerbaycan gerçekleştirmiş bulunmaktaydı. İlçe merkezleri de dahil olmak üzere dört ilçenin çoğu ve eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin bir parçası olan Hadrut yerleşimi Azerbaycan tarafından savaş sırasında kurtarılmıştır. Böylece "5+2 formülünü" bir uzlaşma seçeneği olarak önermek anlamını yitirmekte ve Azerbaycan'ın bunu kabul etmesi mümkün olmamaktaydı. Zaten Azerbaycan ordusunun askeri operasyonlarıyla, büyük askeri ve mali kaynaklar pahasına kurtardığı bölgeleri, Ermenistan'ın çatışmaya barışçıl bir çözüm bulmak için attığı bir taviz adımı olarak değerlendirmek gülünç olurdu. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in konuşmalarında da belirtildiği gibi, "Azerbaycan ihtilafı ancak ülkenin toprak bütünlüğü içinde çözmeyi kabul edilebilir görmekte, barışçıl veya güç kullanma yoluyla sağlama hakkını saklı tutmaktadır".²⁹⁶

Vladimir Putin'in konuşmasında dikkat çeken bir diğer detay ise Dağlık Karabağ'a herhangi bir statü verilmesinden değil, Dağlık Karabağ'da belirli bir rejimin uygulanmasından bahsetmesiydi. Çok önemli bir nokta olan bu durum aynı zamanda Azerbaycan'ın çıkarıdır. Uzun müzakereler sürecinde Azerbaycan tarafı, insani ilkelere göre hareket ederek, Ermenilere Dağlık Karabağ'da dünya pratiğinde kabul edilen en yüksek özerklik statüsünü, ihtilafın barışçıl çözümü için bir taviz olarak vermeye hazır olduğunu her zaman ifade etmiştir. Ancak Ermeni tarafı, yapıcı olmayan ve aşırı bir tavır almayı her zaman reddetmiştir.²⁹⁷

Bu retlerin ardından, çatışmaya Azerbaycan'ın çıkarları dahilinde askeri bir çözüm bulunması, Dağlık Karabağ'ın herhangi bir statüsünü engellemektedir. Çatışma öncesi özerklikten memnun olmayan Ermeniler, bölgede on binlerce insanın kan dökülmesine yol açan bir çatışma başlatmış ve saldırganlık politikası izlemiştir. Bu nedenle, ayrılıkçıların herhangi bir statüye ahlaki hakları yoktur.

²⁹⁵ "Putin'in vurğuladığı diğer mesele 7 rayonun 5+2 prensipi ile qaytarılmasıdır", reyting.az, <https://reyting.az/siyaset/43541-politoloq-putinin-vurulad-digr-msl-7-rayonun-52-prinsipi-il-qaytarlmasdr.html>, Erişim Tarihi: 16.08.2021.

²⁹⁶ İlham Əliyev ADA universitetində "cənubi qafqaz: inkişaf və əməkdaşlıq" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edib, president.az, <https://president.az/az/articles/view/55909/print>, Erişim Tarihi: 16.08.2021.

²⁹⁷ II fəsil Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq təşkilatların müzakirəsində, files.preslib.az, <https://files.preslib.az/site/karabakh/gl2.pdf>, Erişim Tarihi: 16.08.2021.

3.5. Savaşın Diplomatik Yönü

Rusya'nın harekete geçmesi için sadece kimin saldırıya uğradığı değil, kimin saldırı yaptığı da önemlidir. İkinci Karabağ savaşında Rusya'nın Ermenistan'a yardım etmek için birtakım nedenleri bulunmaktadır. Ancak Azerbaycan'ın kendi topraklarında savaşması nedeniyle Rusya olaylara pek fazla müdahale edememiştir.²⁹⁸

Birçoğu, Rusya'nın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda CSTO içindeki resmi müttefiki Ermenistan'a yardım etmek için neden beklemekte olduğunu ve neden acele etmediğini merak etmekteydi. Sorunun sadece savaşın kendi topraklarında değil, Ermenistan'ın kontrol ettiği, ancak hiçbir şekilde resmileştirmediği topraklarda gerçekleşmesi olduğu açıktı ve Ermeni tarafı sırf bu yüzden Azerbaycan'ı Ermenistan'a doğru saldırtmak için teşviklerde bulunmuştur. Sırf müttefik olduğu Rusya'nın yardımını alabilmek için defalarca kez sivil halkı hedef alan Ermenistan, Rusya'dan beklediği karşılığı alamayınca savaş meydanında Azerbaycan ordusu ile teke tek kalmıştır. İlham Aliyev defalarca "*Ermenistan'ın bu adımları bizi kışkırtmak içindir sanıyorlar ki biz de onlara aynı şekilde cevap vereceğiz ama yanılıyorlar biz cevabımızı savaş meydanında vereceğiz*" şeklinde açıklamada bulunmasının nedeni de buradan kaynaklanmaktadır.²⁹⁹

Gürcistan, Ukrayna ve Moldova gibi ülkelerin onlara arklarını dönmesine rağmen, diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinin aksine, Azerbaycan hiçbir zaman Rusya'ya düşman olmamış ve hiçbir zaman Rus karşıtı söylemlerde bulunmamıştır. Çünkü Azerbaycan için dış politikada nabzı sabit tutmak, bölgede her an yaranabilecek karışıklığı önlemek içindir. Azerbaycan, Rusya ile açık bir şekilde ilişkilerini kesmediği gibi, Rusya'dan kurtuluşunu da ana hedef veya bu yöndeki başarılarını da ana başarısı olarak göstermemiştir. Bu durum da Azerbaycan'ın dış politikasına verdiği önemi göstermektedir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan Rusya'ya çok yardım etmiştir. Sırf Azerbaycan petrolünün gücüne kazanılan bu zafer için Rusya'nın Azerbaycan'a bir nevi vefa borcu vardır. Azerbaycan devletinin yeniden kurulması ve bağımsızlığını

²⁹⁸ Armenia-Azerbaijan War: Military Dimensions of the Conflict, [russiamatters.org, https://www.russiamatters.org/analysis/armenia-azerbaijan-war-military-dimensions-conflict](https://www.russiamatters.org/analysis/armenia-azerbaijan-war-military-dimensions-conflict), Erişim Tarihi: 10.09.2021.

²⁹⁹ İlham Əliyev xalqa müraciət edib, [president.az., https://president.az/articles/43334](https://president.az/articles/43334), Erişim Tarihi: 15.09.2021.

ilan etmesinin ardından bu ilişkiler soğumaya başlamıştır. Fakat Azerbaycan'da bağımsızlığının ardından Bakü'deki Lenin'in heykellerini yıkmış, Sovyet liderlerinin adını taşıyan sokakların adını değiştirmiş, ancak bu heykeller açık bir şekilde yok edilmemiştir.

Azerbaycan, Sovyet sonrası alanda Moskova ile ilişkilerin kopmayacağını, ancak zayıflayacağını ve bu nedenle Batı'ya daha yakın olması gerektiğini göz önünde bulundurarak, başından beri farklı bir dış politika izlemiştir. Özellikle Bakü'nün Yeltsin hükümetinin Ermenilere sempati duyduğunu düşünürsek Birinci Karabağ Savaşı'nı Azerbaycan'ın Ermenilere karşı değil, Rusya'ya karşı kaybettiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Azerbaycan, Putin ile tartışmadan ve Moskova ile iyi ilişkiler sürdürmeden Rusya'dan ayrı bir dış politika izleme konusunda Sovyet sonrası bölgede her zaman örnek bir politika izlemiştir. Bu örnek, Rusya'nın kendisi için de önemlidir. Moskova ile iyi ilişkiler mutlaka itaat veya entegrasyon projelerine katılım pahasına satın alınamaz ve Moskova dışındaki varlığı, rakipleriyle tartışma veya açık bir yakınlaşma yoluyla kazanılamaz.

Ermenistan Rusya'nın müttefikidir, fakat Azerbaycan da Rusya'nın düşmanı değildir. Bu gerçek ise bu çatışma sürecindeki ana zorluklardan biridir. Azerbaycan'ın arkasında duran Türkiye de Rusya'nın düşmanı değildir. Fakat çelişiklere ve periyodik karşılıklı saldırılara rağmen Türkiye ile bir ortaklık sağlanması durumunda, Rusya'nın Suriye'de kalmasına ve ağır kayıplara uğramadan Libya'da iş yapmasına imkân verecektir. Rusya için bu ortaklığı önemli kılan faktör, bölgesel çatışmaların ABD'nin katılımı olmadan çözülebileceği bir durum yaratmasıdır.

Rusya için bölgedeki diğer devletlerin güçlenmesine izin vermektense ABD'yi bölgesel çatışmaların dışına çıkarmak daha önemlidir. Aslında aynı fırsat, Batı'nın müdahalesi olmadan bölgede faaliyet göstermek isteyen Türkiye için de önemlidir. Bu nedenle, Rusya'nın önemli gördüğü çatışmalara katılımı konusunda uzlaşmışlardır. Putin ve Erdoğan, dünya meselelerinde rollerini genişletmek isteyen ülkelerden gelen Batı baskısına karşı ortak bir muhalefetle birleşmiş olacaklardır. Bu ise Batı karşıtı platform, Ermenistan için büyük umutlar beslediği genel Hıristiyan platformundan daha önemlidir.

Putin ve diğer benzer düşünen insanlar Hıristiyan değerlerinden bahsetmekteydiler, ancak onların muhafazakârlıkları dini değil tamamen sosyaldir.

Liberal veya Batı yanlısı Hıristiyanların muhafazakâr, Batı karşıtı Müslümanlardan çok uzak oldukları açıktır. Ancak Erdoğan onlara Konstantinopolis Patriği Bartholomeos ve Rum Ortodoks Amerikalıların dini liderinden daha yakındır.³⁰⁰

Öte yandan yaklaşık 200 yıllık bir süreçte Ermenileri himaye eden Rusya için bu sorunun güncel kalması ve hiçbir şekilde çözüme ulaşmaması jeopolitik çıkarları yönünde çok önemlidir. Ayrıca yıllardır silahlandığı Ermenistan'ın başarısızlığı Rusya'nı haliyle hayal kırıklığına uğratmış, Azerbaycan'ın bir anda askeri-diplomatik başarısını hesap edemediği için artık bölgede eskisi kadar söz ve hüküm sahibi olamayacağını anlamıştır. Bu nedenle tarafları bir an önce durdurmaya yönelik bildiri konusunda anlaşmalarına çaba sarf etmiştir. Aslında bu bildirin imzalanması Dağlık Karabağ sorununun tamamen çözülmemesi için yapılmış aynı zamanda Ermenistan'ı ağır bir yenilgiden kurtarmak için Rusya tarafından düşünülmüştür. Bildirinin bir an önce imzalanması için gayret eden Rusya, Azerbaycan'ın bildirin maddeleri konusunda ileri sürdüğü isteklerini reddedememiş ve Ermenistan'a baskı göstererek apar topar anlaşmaya varmışlardır. Ermenistan tarafının ise anlaşmaktan başka bir seçimi olmamıştır. Bununla da Rusya bölgede yaranan yeni durumla ilgili yeni kararlar almaya ve mevcut durumu yeniden değerlendirmeye başlamıştır.

3.6. Rusya'nın Olaylara Müdahalesini Kısıtlayan Nedenler

17 Kasım'da beklenmedik bir şekilde medyanın Dağlık Karabağ'daki durumla ilgili sorularını yanıtlayan Vladimir Putin, Rusya'nın 44 günlük Karabağ savaşında jeopolitik olarak planlarının bozulduğunu kabul ettiği hissedilmekteydi.

Putin'in 10 Kasım'da savaşın son bulması için acil ve açık müdahalesinin doğrudan nedeni, Erivan'da derinleşen siyasi krizdir.³⁰¹ Bilindiği gibi 16 Kasım gecesi Ermenistan Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan aslında erken milletvekili seçimleri çağrısında bulunmuştur. Böyle bir seçim, parlamentonun yapısında köklü bir değişikliğe, mevcut hükümetin çökmesine ve görevdeki Başbakan Nikol Paşinyan'ın istifasına yol açabilecek güçtedir. Aslında son iki buçuk yılda Nikol Paşinyan'ın Turuncu Devrim sonucunda Nisan-Mayıs 2018'de iktidara gelmesinden bu yana,

³⁰⁰ Adıgözəl Məmmədov, *Siyasi liderlərin psixoloji portretləri*, (Mono Qrup Nəşriyyatı, Bakı, 2019), s.39-50.

³⁰¹ "44 günlük müharibə Ermənistanın ağır böhranın bütün əlamətlərini üzə çıxardı", azforum.com, <https://azerforum.com/az/44-gunluk-muharibe-ermenistanin-agir-bohranin-butun-elametlerini-uzecixardi>, Erişim Tarihi: 16.08.2021.

Putin'in sürekli olarak ulaşmak istediği hedefi de budur.³⁰²

Ancak neredeyse bu hedefe ulaşmaya az kalmışken, Putin Nikol Paşinyan'a iyi bir ders verip kendine bağlı duruma sokarsa, bu süreçte Ermenistan'ın kıyaslanamayacak kadar büyük bir felakete sürükleneceğini anlamıştır.³⁰³

Putin medyadan gelen soruları yanıtlarken, belki de Ermenistan başbakanına manevi destek vermek için adını çok az kişinin duyduğu bir kelime kullanmıştır. Paşinyan'ın Ermeni halkına karşı “dürüst bir tavır sergilediğini” ve Ermeni hükümetinde olası değişikliklere karşı kararlı olduğunu söylemiştir.³⁰⁴

Peki, Putin hiç sevmediği Paşinyan'ı neden savundu? Bunun nedeni, İkinci Karabağ Savaşı sırasında sadece Ermenistan'a değil, Rusya'ya da verilen son derece ağır darbe sonucunda Paşinyan'ın bir anda Putin'in bir rakibi olma durumundan zorunlu müttefiki olma durumuna dönüşmesidir. Bu darbe Kremlin için daha acı oldu, çünkü Türkiye'nin görünür desteğiyle vurulmasına rağmen doğrudan Azerbaycan tarafından vurulmuştur.

İlham Aliyev defalarca Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü meselesinin çözümünde kendisini diplomatik yollarla sınırlamadığını ve askeri güç kullanmaya hazır olduğunu defalarca dile getirmiştir.

Çeşitli uluslararası arenalarda barış görüşmelerinden başka bir alternatifin olmadığı söylenen sözler artık sadece lafta kalmıştır. Tabii ki bu gerçek Putin için alışılmadık bir durum değildi. Rusya kendisi de zaman zaman Çeçenistan, Gürcistan, Ukrayna, Suriye ve Libya'da askeri araçları kapsamlı bir şekilde kullanarak, askeri yöntemlerle bu sonuçları elde etmeye çalışmıştır. Fakat aradaki fark, zor kullanarak hareket eden devletlerin yanı sıra bir de diğer devletler tarafından güç kullanımına maruz kalan devletler vardır. Putin, Türkiye ve Azerbaycan'ın askeri potansiyelini o kadar küçümsemiş ve göz ardı etmiştir ki, buna etkili bir şekilde karşı koyamamıştır. Azerbaycan'ın 27 Eylül'de açık askeri operasyonlar başlatmasına hiçbir şekilde karşı çıkamamıştır. Putin, Azerbaycan'ın Ermenistan üzerindeki hakimliği çok açıkken bile askeri operasyonları durduramamıştır. Bu durum, 19-20 Ekim'de Aliyev ile Paşinyan

³⁰²Ermenistan'da erken seçim tartışmaları, m.bianet.org, <https://m.bianet.org/bianet/dunya/234667-ermenistan-da-erken-secim-tartismalari>, Erişim Tarihi: 17.08.2021.

³⁰³Putin realda Ermenistanda kimi destekleyir?, ordu.az, <https://ordu.az/ru/news/179345/putin-realda-ermenistanda-kimi-destekleyir-%E2%80%93-ekspert-baxisi>, Erişim Tarihi: 17.08.2021.

³⁰⁴Путин заявил, что в его отношениях с Пашиным нет никаких особенностей, interfax.ru, <https://www.interfax.ru/russia/737573>, Erişim Tarihi: 21.09.2021.

arasında yapılan görüşmelerde vurgulanmıştır.³⁰⁵

9 Kasım'da askeri operasyonlar ateşkesle sonlandırılmıştır. Askeri operasyonlar ancak 9 Kasım'da, Azerbaycan birlikleri Şuşa'yı kurtarıp Stepanakert için bir tehdit haline geldiğinde ve Ermenistan tam teslimiyet ilan edip Azerbaycan'ın tüm şartlarını kabul ettiğinde durdurulmuştur.

Putin'in bu savaşta kontrolünden çıkan ve müdahale edemediği durumlar:

İlk olarak, askeri operasyonların başlamasını engelleyememiştir. İkinci olarak, savaşı durdurmak istediğinde tarafları durduramamış, üçüncü olarak ise askeri operasyonlar sonunda "Putin'in müdahalesi" nedeniyle değil, müttefikinin teslim olması nedeniyle durdurulmuştur.³⁰⁶

Ayrıca Ermenistan'ı tek başına bırakmış olarak görünen Rusya, askeri-teknik iş birliği de dahil olmak üzere hem çok taraflı hem de ikili taahhütler çerçevesinde yükümlülüklerini tam olarak yerine getirmiştir. Bu nedenle Ermeni liderliği defalarca Rusya'ya minnettarlığını ifade etmiş ve Rusya'nın yükümlülüklerine uygun olarak bu alandaki tüm yükümlülüklerini yerine getirdiğini vurgulamıştır.

Savaşın sonuçları, hem Azerbaycan'ın Ermenistan'dan daha güçlü olduğu hem de Türkiye'nin Azerbaycan'a yaptığı yardımın Rusya'nın Ermenistan'a yaptığı yardımdan daha etkili olduğunu göstermiştir. Azerbaycan'ın en önemli müttefiki olan Türkiye, Ermenistan'ın en önemli müttefiki ve destekleyicisi olan Rusya'dan daha güçlüdür.

Bir diğer detay ise Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili görüşmelerin formatında dramatik bir değişiklik olmasıdır. Rusya, 25 yılı aşkın bir süredir Fransa ve ABD ile Dağlık Karabağ'daki Minsk Grubu'nun üç eş başkanından biri olarak, 1 Ekim'de Putin, Emmanuel Macron ve Donald Trump ile Karabağ konusunda üçlü bir bildiri imzalamıştı.³⁰⁷ Kırk gün sonra ise İlham Aliyev ve Nikol Paşinyan ile üçlü bir bildiri imzalamıştır. Putin bir anda, küçük ülkelere iradesini yazdıran üç büyük gücün yetkili temsilcisi olmaktan, Aliyev'in dikte ettiği metnin düzelticisi haline gelmiştir.

İlginç bir detay ise Putin'in, 9 Kasım'da imzalanan üçlü bir bildiriye Karabağ'ın statüsünden, hatta mevcut statükonun korunmasından hiç söz edilmemesidir. Putin'in

³⁰⁵Пашинян и Алиев заявили о готовности провести переговоры в Москве Подробнее на РБК, rbc.ru, <https://www.rbc.ru/politics/19/10/2020/5f8d9d4d9a7947a6af22d89e>, Erişim Tarihi: 21.09.2021.

³⁰⁶Son Dakika! Karabağ'da Azerbaycan zaferi! Ermenistan teslim oldu, haberturk.com, <https://www.haberturk.com/son-dakika-ermenistan-teslim-oldu-2864692>, Erişim Tarihi: 22.09.2021.

³⁰⁷ Putin, Tramp və Makron birgə bəyanat verdilər - Qarabağla bağlı - yenilənib, bakupost.az, <https://www.bakupost.az/tramp-putin-ve-makron-birge-beyanat-verecekler-qarabagla-bagli>, Erişim Tarihi: 22.09.2021.

aksine Aliyev, Karabağ sorununun tamamen çözüldüğünü ve Karabağ'ın artık statüsünün olmadığını belirtmiştir.³⁰⁸

İlginç olan diğer bir detay, tarafların 9 Kasım'da yaptığı üçlü açıklamanın beşinci maddesidir. Maddede, ateşkesi izlemek için bir Rus-Türk barışı koruma merkezinin kurulmasından bahsedilmektedir. Bu madde bölgede büyük yeniliklere ve değişikliklere neden olmuştur. Artık Azerbaycan kendi müttefik devletini bu meseleye ortak ederek eşitliği sağlamıştır.³⁰⁹

Buradaki asıl mesele, Rus hükümetinin, bir zamanlar Rus imparatorluğunun veya SSCB'nin bir parçası olan topraklarda Türk birliklerinin konuşlandırılmasını hiçbir zaman kabul etmemiş olmasıdır. Bugün Türk askerleri aynı zamanda bir NATO üyesi olan ülkenin ordusudur. Tabii ki bu, eski Rus imparatorluğu veya SSCB topraklarında hiçbir zaman yabancı birlikler olmadığı anlamına gelmemektedir. Örneğin, Birleşik Krallık, Kanada ve Almanya'dan NATO birlikleri 2017'den beri Baltık ülkelerinde bulunmaktadır. Ama şimdi Putin'in açıklamalarına rağmen, Baltık'ta dönüşümlü olarak bulunan İngiliz, Kanadalı ve Alman birliklerinin aksine, Türk birlikleri Azerbaycan'da kalıcı olarak kalabilmekte ve Putin buna itiraz edememektedir. Aynı zamanda Putin hem Türk birliklerinin yetkisini hem de onların (Türk tarafının) Ermeni tarafını kontrol etmek için kullanacağı teknik araçları kabul etmiştir.

Rusya'nın kontrolünden çıkan başka bir mesele ise Azerbaycan'ın tamamen yeni uluslararası statüsünün dramatik bir şekilde tanınmasıdır. Bu statü “mutlak egemenlik” terimiyle tanımlanabilir: “*Azerbaycan bağımsız, egemen bir devlettir. Azerbaycan, müttefiklerini uygun gördüğü şekilde seçme hakkına sahiptir.*”³¹⁰

Azerbaycan kendisinin, tüm dünya toplumu kabul gördüğü topraklarını geri almıştır ve dolayısıyla, kendisine bu konuda açıkça yardım eden müttefik seçme hakkı bulunmaktadır.

Bağımsızlık, egemenlik, yabancı müttefik seçimi açısından Putin'in Gürcistan, Ukrayna, Moldova, Beyaz Rusya ve hatta Baltık devletlerinin böyle bir uluslararası statü kazanmasına izin vermediği bilinmektedir. Ama Azerbaycan'a mecbur şekilde

³⁰⁸ Dağlık Karabağ: Aliyev ve Paşinyan, ateşkes sonrası ilk kez bir araya geldi, bbc.com, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55614394>, Erişim Tarihi: 22.09.2021.

³⁰⁹ İlham Əliyev xalqə müraciət edib, president.az, <https://president.az/articles/45924>, Erişim Tarihi: 22.09.2021.

³¹⁰ Putin: Türkiye'yi uluslararası hukukun ihlal edilmesi konusunda suçlamak zor | Dağlık Karabağ savaşı, tr.euronews.com, <https://tr.euronews.com/2020/11/18/putin-turkiye-yi-uluslararası-hukukun-ihlal-ediilmesi-konusunda-suçlamak-zor-daglik-karabag->, Erişim Tarihi: 22.09.2021.

yeşil ışık yakmıştır.

Son olarak ise önemli bir husus olarak, Erdoğan'ın Türkiye'nin tamamen yeni uluslararası statüsünü tanımasıdır. Rus ordusu artık Türk askerleriyle birlikte Ermeni tarafının ateşkese uymasını izleyecek ve Türkiye'yi uluslararası hukuku ihlal etmekle suçlamak artık zor olacaktır.

Barışı koruma misyonuna gelince hem Azerbaycan hem de Türkiye, Türkiye'nin barışı koruma operasyonlarına katılma olasılığını konuşmuşlardır. Azerbaycan'ın talebi üzerine Türkiye'nin ateşkese uyumu izleme sürecine katılması konusunda mutabık kalmıştır.

Türk-Rus ilişkilerinin asırlık ve bazen de dramatik geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. Diplomasi sanatı bir uzlaşma bulmaktır. Başka bir ifadeyle, Rusya ile uzun bir dramatik ilişkiler geçmişine sahip olan, görüşleri her zaman Rusya'nın görüşleri ile örtüşmeyen ve liderliğinin konumu bazen Putin'in liderlik konumuna taban tabana zıt olan Türkiye, artık Putin'i Türkiye'ye saygı duymaya zorlayan bir konuma gelmiştir.

3.7. Üçlü Bildiri İmzalandıktan Sonra Rusya'mın Açıklamaları

Ekim ayında Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'i mültecilerin Şuşa'ya dönmesi şartıyla Karabağ'daki askeri operasyonları askıya almaya ikna ettiğini, ancak Ermenistan'ın buna karşı çıktığını söylemiştir. İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ile 19-20 Ekim tarihlerinde bir dizi telefon görüşmesi yaptığını söylemiştir. Putin'e göre, Erivan beklenmedik bir şekilde “onlar için kabul edilemez” yanıtını vermiştir. V. Putin, “Paşinyan bana bunu doğrudan Ermenistan ve Karabağ'ın çıkarlarına yönelik bir tehdit olarak gördüğünü söyledi”³¹¹ demiştir. Putin, savaşın sona ermesinden önce Karabağ'daki durumun kritik olduğunu ve zaman yetersizliği nedeniyle AGİT Minsk Grubu içinde müzakere etmenin imkânsız olduğunu da sözlerine eklemiştir. Aynı zamanda, Ermenistan'ın 10 Kasım'da Karabağ anlaşmasını imzalamayı reddetmesinin Ermenistan için bir intihar olacağını söylemiştir. Putin;

“Azerbaycan silahlı kuvvetleri Şuşa'yı kontrolü altına aldı ve Paşinyan'ın da haklı olarak söylediği gibi, durum Ermeni tarafı için kritiktir. Stepanakert'i ele geçirmek ve

³¹¹ Vladimir Putin Dağlıq Qarabağdaki vəziyyətlə bağlı nə danışib? müsahibədən çıxarışlar!, mikroskopmedia.com, <https://mikroskopmedia.com/2020/11/18/vladimir-putin-dagliq-qarabagdaki-veziyyetle-bagli-ne-danisib-musahibeden-cixarislar/>, Erişim Tarihi: 10.08.2021.

ilerlemek gerçekçiydi. Bu durumda, Ermeni tarafının çıkarları için savaşı durdurmak en doğru adımdı”³¹²
ifadeleriyle vurgulamıştır.

Bu nedenle Paşinyan'a yönelik ihanet suçlamaları temelsizdir. Putin'e göre mevcut durumda Ermeni hükümetinin 10 Kasım'da imzalanan anlaşmadan çekilmesi intihar niteliğindedir. Putin, Karabağ'daki Rus askeri sayısının yeterli olduğundan bahsetmiştir. Sayıda artış ise ancak tarafların rızası ile mümkündür.

Rusya Devlet Başkanı Dağlık Karabağ'ın nihai statüsünün henüz çözülmediğini ve Moskova'nın statükoyu koruduğunu vurgulamıştır. Putin;

“Bundan sonra ne olursa buna gelecekte karar verilecektir: ya bu süreçte gelecekteki liderler ya da gelecekteki katılımcılar. Ama benim görüşüme göre, normal bir yaşam için koşullar yaratılırsa, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin yeniden düzelmesi için adım atılırsa, Karabağ'ın statüsü ile ilgili yeni koşullar yaranacaktır.”³¹³
dedi.

Putin, uluslararası toplumun Karabağ'ı her zaman Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olarak tanıdığını hatırlatmıştır. Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü bu konuya müdahale edememiştir. Çünkü *“örgüt üyesi olan Ermenistan'ı kimse işgal etmiyordu ve bu nedenler bize bu savaşlarda doğrudan yer alma hakkı vermedi”³¹⁴* demiştir. Azerbaycan'ın uluslararası hukuka göre savaş sırasında topraklarını, Karabağ'ı ve yedi çevre bölgesini iade ettiğini ve uluslararası toplumun Azerbaycan topraklarını tanıdığını vurgulamıştır.

Türkiye'nin anlaşmaya katılımına da değinen Putin, Azerbaycan'ın müttefiklerini seçme hakkına sahip olduğunu ve kimsenin bunu yasaklayamayacağını söylemiştir. Rus ve Türk birliklerinin barışı koruma harekâtının gidişatını ortaklaşa izleyeceği İzleme Merkezi ise Azerbaycan'ın gerekli gördüğü yerde kurulacağını söylemiştir. Aynı zamanda Putin, Ermenilerin Türklere karşı olumsuz tutumu nedeniyle Türk ordusunun barışı koruma harekâtına pek katılamayacağına inandığını sözlerine eklemiştir.³¹⁵

³¹²Putin: Ermenistan'ın anlaşmaya uymaması intihar olur, ntv.com.tr, <https://www.ntv.com.tr/dunya/putinermenistanin-anlasmaya-uyumamasini-intihar-olur,low11auvfkedjq0xyqhloa>, Erişim Tarihi: 25.09.2021.

³¹³Putin: Ermenistan'ın anlaşmaya uymaması intihar olur, ortadoguhaber.com, <https://www.ortadoguhaber.com/haberler/putin-ermenistan-in-anlasmaya-uyumamasini-intihar-olur>, Erişim Tarihi: 25.09.2021.

³¹⁴ Dağlık Karabağ: Putin Türk askerinin bölgede sahada olmasının Ermenileri tahrik edeceğini söyledi, bbc.com, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54983124>, Erişim Tarihi: 26.09.2021.

³¹⁵ Putin'den Türkiye'nin Dağlık Karabağ'daki rolüne dair açıklama, dw.com,

3.8. Rusya'nın Ermenistan'a Silah Desteyi

12 Ağustos'ta Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Vladimir Putin'i aramıştır. İki ülke liderleri, ikili ilişkilerden, Ermeni askeri birliklerinin 12 Temmuz'da Tovuz yönünde gerçekleştirdiği askeri provokasyona kadar birçok konuyu görüşmüştür.

Telefon görüşmesinin asıl amacı: Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan-Azerbaycan sınırındaki askeri çatışmanın hemen ardından Kazakistan, Türkmenistan ve İran hava sahasını kullanarak Rusya'dan Ermenistan'a taşınan askeri kargo hacminin 400 tonu aştığını vurgulamıştır. Bu konunun açıklığa kavuşturulması gerektiğini söylemiştir.³¹⁶

3.8.1. Ermenistan'a Silah Sevkiyatı

Rusya'nın uzun yıllardır Ermenistan'a silah tedarik ettiği, daha doğrusu bunları çoğu zaman ücretsiz olarak teslim ettiği ve bazen de iç piyasa fiyatından sattığı iyi bilinmektedir. Ermeni askeri birliklerinin Tovuz yönünde askeri provokasyon arifesinde, Rusya'dan yeni bir silah sevkiyatı Ermenistan'a nakledilmiştir ve büyük olasılıkla kışkırtıcı bir saldırı ile dikkatleri bu gerçeği örtmek için yapmışlardır. Ancak bu sevkiyat ilerleyen günlerde de devam etmiştir.

17 Temmuz- 4 Ağustos arasındaki dönemde 7 uçuş gerçekleştirilmiştir. 17 Temmuz'da Tovuz istikametindeki çatışmalar sırasında Rus Il-76 uçaklarının iki seferi icra edilmiştir. Diğer uçuşlar 18, 20, 27, 29 Temmuz ve 4 Ağustos'ta günde bir kez gerçekleştirilmiştir.

IL-76'lar, Rostov-Minvod-Aktau-Türkmenbaşı-Novsher-Rasht-Mehri-Erivan güzergâhı üzerinden Ermenistan'a askeri kargo getirmiştir.³¹⁷ Buradaki ana nokta, Rusya'dan Ermenistan'a en yakın mesafe Gürcistan üzerinden olmasına rağmen, uçuşun 2.000 kilometre fazla uzaktan yapılmasıdır. Görünüşe göre Tiflis yetkilisi Bakü ile ilkeli ilişkilerine zarar gelmesin diye Rus uçaklarının uçuşuna izin vermemiştir.³¹⁸

<https://www.dw.com/tr/putinden-t%C3%BCrkiyenin-da%C4%9Fl%C4%B1k-karaba%C4%9Fdaki-rol%C3%BCne-dair-a%C3%A7%C4%B1klama/a-55642727>, Erişim Tarihi: 25.09.2021.

³¹⁶ Prezident İlham Əliyev Vladimir Putinə telefonla zəng edib, apa.az, <https://apa.az/az/xeber/xarici-siyaset/prezident-ilham-liyev-vladimir-putin-telefonla-zng-edib-600804>, Erişim Tarihi: 25.09.2021.

³¹⁷ Ermənistana Rusiya və Serbiyadan silah ixrac edilib, celilabad-ih.gov.az, <http://celilabad-ih.gov.az/news/544.html>, Erişim Tarihi: 25.09.2021.

³¹⁸ “Rusya, Ermenistan’ı gizlice silahlandırıyor”, timeturk.com, <https://www.timeturk.com/rusya-ermenistan-i-gizlice-silahlandiriyor/haber-1596759>, Erişim Tarihi: 27.09.2021.

Bu nedenle Rus uçakları Kazakistan, Türkmenistan ve İran hava sahasını kullanmak zorunda kalmıştır. Raporlara göre Rusya, Ermenistan'a yaklaşık 280 ton silah teslim etmiştir. Kargoda, gerçek savaş koşullarında kullanılan Krasukha, Avtobaza, Sky-M, tekrarlayıcılar vb. yeni askeri-elektronik teknolojilere dayalı modern radyo-elektronik savaş araçları da dahildir.³¹⁹

Uzun rota seçimindeki en önemli detaylardan biri de Rusya'nın bu silahları Ermenistan'a gizlice teslim etmesidir. Moskova kendini savunmak için yapmış olduğu açıklamada, Moskova ve Erivan arasında askeri iş birliği bulunmaktadır. Rusya kendini savunmak için *“bölgedeki askeri dengeyi korumak için hem Azerbaycan'a hem de Ermenistan'a satış yapıyoruz”*³²⁰ ifadelerini kullanmıştır. Gerçekler ise kuzey komşusunun işgalci Ermenistan'ı Azerbaycan'a karşı gizlice silahlandığını doğrulamaktadır.³²¹

Aslında bu süreç yeni değil, 1990'ların ortalarından beri yürütülmektedir. Bu durum, Tümgeneral Lev Rohli'nin 2 Nisan 1997'de Devlet Duması'nın kapalı oturumunda söylediği sözlerinde gerçeği doğrulamıştır. Rus general, tesiste üretilen yeni silahların Ermenistan'a gönderildiğini ancak bu kargoların resmî belgelerde hurda olarak kayıtlı olduğunu söylemiştir. Ayrıca Rusya'nın Ermenistan'a verilen silahlar nedeniyle 1 milyar dolar kaybettiğini sözlerine eklemiştir. Bu açıklama Ermenistan'a tonlarca silahın ücretsiz olarak sağlandığını yansıtmaktadır.³²²

Gerçekler şu ki ve Dağlık Karabağ sorununun çözüm sürecini üstlenen geçiren AGİT Minsk Grubu'nun eş başkanı olan Rusya, bu adımlarla saldırgan ülkeye gizli destek vermekteydi.

Rusya'nın Ermenistan'ın silahlanması, çatışmada ve işgalin devamında statükonun korunmasına hizmet etmektedir. Fakat Ermenistan bu kadar desteğe rağmen Azerbaycan karşısında çaresizdi ve her sefer saldırdığı Azerbaycan ordusu onlara peş peşe ağır darbeler vermekteydi. Bu nedenle, Ermenistan'ın silah gücünü daha da artırmak için onlara ücretsiz olarak silah sağlanmaktaydı.

Öte yandan Rusya'nın Ermenistan'ı istikrarlı bir şekilde silahlandırması, AGİT

³¹⁹Rusya Ermenistan'a neden silah gönderiyor?, aa.com.tr, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/rusya-ermenistana-neden-silah-gonderiyor/1967531>, Erişim Tarihi: 25.09.2021.

³²⁰ Ateşkes değil silah molası, yenisafak.com, <https://www.yenisafak.com/dunya/ateskes-degil-silah-molasi-rusya-iran-ve-fransadan-ermenistana-yogun-silah-sevkiyati-3570688>, Erişim Tarihi: 27.09.2021.

³²¹ Ateşkes değil silah molası, yenisafak.com, <https://www.yenisafak.com/dunya/ateskes-degil-silah-molasi-rusya-iran-ve-fransadan-ermenistana-yogun-silah-sevkiyati-3570688>, Erişim Tarihi: 27.09.2021.

³²² Ermenilerin Gerçek Yüzü: Açgözlü ya da Sinsi Köle?, newtimes.az, <http://newtimes.az/tr/views/801>, Erişim Tarihi: 27.09.2021.

Minsk Grubu eş başkanı statüsü, yükümlülükleri ve 10 Temmuz 2009'da ABD, Rusya ve Fransız cumhurbaşkanlarının G8 zirvesinde imzalanan Dağlık Karabağ sorununun çözümü ile bağlantılıdır.³²³ Bu ise 26 Haziran 2010 Kanada'nın Muscok şehrinde, AGİT Minsk Grubu eş başkanları ABD, Rusya ve Fransa Cumhurbaşkanları tarafından kabul edilen ortak bildiriye yansıtılan statükonun kabulü ilkesiyle çelişmektedir.

Bu durumda AGİT Minsk Grubu'nun faaliyeti imkânsız görünmekteydi. Arabuluculuk misyonu yıllardır yükümlülüklerini yerine getiremediği için eş başkanlık yapan ülkeler tek taraflı tavır alarak işgalciyi desteklemekteydi.³²⁴

3.8.2. Savaş Sırasında Gizli Silahlandırma

30 Eylül'de, savaşın başlamasından üç gün sonra, İran'ın Enzeli limanından çok sayıda Rus Kamaz kamyonlarının Ermenistan'a gönderildiği bildirilmiştir. Ayrıca yüzlerce Rus askeri aracının Ermenistan'a gönderilmek üzere İran'ın Novşehr limanındaki Nurdüz gümrük kontrol noktasından ayrıldığına dair haberler de bulunmaktadır. Haberlerin ardından askeri kamyonlarda silah bulunduğunu gösteren çok sayıda video ve resim yayılmaya başlamıştır.³²⁵

Aynı zamanda Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın talebi üzerine Ermenistan ile sınır komşusu olan Gürcistan ve İran'ın Ermenistan'a hava sahasını kapattığını belirtmek gerekir. Fakat Karabağ'daki Vatanseverlik Savaşı sırasında İran, Ermenistan'a kara yoluyla kesintisiz askeri lojistik destek sağlamıştır. Buna karşılık olarak Güney Azerbaycan'ın birçok şehrinde defalarca protestolar düzenlemiştir. Bu protestolar sırasında Tahran güvenlik güçleri 100'den fazla Güney Azerbaycanlıyı vahşice dövmüş ve tutuklamıştır.³²⁶

Ermenistan'ın yenilgisinden sonra ise artık birçok İranlı yetkili açıkça Ermenistan'a daha fazla destek teklifinde bulunmuştur.³²⁷

³²³ Dağlık Karabağ'da çözüm girişimleri: AGİT Minsk Grubu'nun müzakere çıkmazı, aljazeera.com.tr, <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/daglik-karabagda-cozum-girisimleri-agit-minsk-grubunun-muzakere-cikmazi>, Erişim Tarihi: 27.09.2021.

³²⁴ Minsk Qrupu öz funksiyalarını yerinə yetirə bilmir, dashkesen-ih.gov.az, <http://dashkesen-ih.gov.az/news/801.html>, Erişim Tarihi: 27.09.2021.

³²⁵ İrandan Ermenistana silah daşıyan TIR-lar yandırıldı - Video, axar.az, <https://axar.az/news/gundem/502899.html>, Erişim Tarihi: 28.09.2021.

³²⁶ "Sherg.az": Rusiya "Kamaz"ları yola çıxıb - "İrandan Ermənistana silah daşımır", aznews.az, <https://www.aznews.az/news/project/270250.html>, Erişim Tarihi: 28.09.2021.

³²⁷ Ermenistan'a Destek Veren İran'dan Dağlık Karabağ Sorunu İçin "Sözde Arabuluculuk" Teklifi, tamgaturk.com, <https://www.tamgaturk.com/haber/ermenistana-destek-veren-irandan-daglik-karabag-sorunu-icin-sozde-arabuluculuk-teklifi-18247.html>, Erişim Tarihi: 28.09.2021.

27 Eylül 2020’de savaş başlamadan önce İlham Aliyev Gürcistan ve güney komşusu İran’ın Cumhurbaşkanlarını arayarak savaş sırasında Ermenistan’a yardım etmemelerini ve sınırlarının kapatılmasını istemiş, her iki ülkenin liderleri olumlu olarak karşılayıp teklife uyacaklarını bildirişlerdir. Fakat İran tarafı verdiği sözü tutmamış ve gizli silahlandırmaya ortaklık yapmıştır. Zaferden sonra yaptığı bir konuşmada Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Tahran’ın resmi Bakü’nün talebini dikkate alarak bu ulaşım için transit geçişini kapattığını vurgulamıştır. İlham Aliyev; *“bizde İran’ın Ermenilere yardım ettiği bilgisi var ve Azerbaycan’ın gerçekleri öğrenmeye hakkı var. Bu nedenle Tahran açıklama yapmalıdır”*³²⁸ şeklinde açıklama yapmıştır. İran ise İlham Aliyev’in açıklamalarını reddetmiştir.

3.8.3. Savaş Sonrası Devam Eden Silahlandırma

Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Armen Grigoryan bir televizyon röportajında şunları söylemiştir;

*“Kasım 2020’den itibaren cephaneliğimizi modernize etmek ve yenilemek için Rusya’dan silah alacağız ve bu süreç kesintisiz devam ediyor. Ermeni hükümeti orduyu tamamen modernize etmeyi planlıyor ve bu görev en kısa sürede çözülecek.”*³²⁹

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev CNN Türk’e verdiği röportajda Rusya’nın Ermenistan’ı yeniden silahlandırması hakkında konuşmuştur. İlham Aliyev:

*“Bizim beklentimiz Rusya’nın Ermenistan’ı silahlandırmamasıdır. Bu konuyu Rusya’nın dikkatine sunduk. Bu bizi endişelendiriyor. Savaş bitti. Yani Ermeni halkı düştükleri bu durumla razı olmuştur. Ermenistan’daki son parlamento seçimlerinin de gösterdiği gibi, Ermeni liderliği de yenilgiyi kabul etti. Yenilen liderliğin bir kez daha halktan oy alması tarihte eşi benzeri görülmemiş bir olaydır. Bu durumda elbette Ermenistan’ı silahlandırmanın bir anlamı yok.”*³³⁰

şeklinde açıklamada bulunmuştur.

Ermenistan, bu silahların nelerden oluştuğu henüz bilinmemekle birlikte geçen yıl Kasım ayından bu yana Rusya’dan yoğun bir şekilde modern silah satın aldığını doğrulamıştır. Unutulmamalıdır ki, askeri operasyonların sona ermesinden sonra, Ermeni ve Rus askeri liderliği arasında yoğun temaslar devam etmiştir. Ermenistan

³²⁸İran İlham Əliyevin dediklərini “qəti təkzib edib”, bbc.com, <https://www.bbc.com/azeri/region-58895149>, Erişim Tarihi: 28.09.2021.

³²⁹ Ermənistan 2020-ci ilin noyabrından Rusiyadan silah alır, az.shafaqna.com, <https://az.shafaqna.com/az/46176/erm%c9%99nistan-2020-ci-il-noyabrdan-rusiyadan-silah-alir/>, Erişim Tarihi: 29.09.2021.

³³⁰ Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev CNN Türk televizyon kanalına bir röportaj verdi, agos.com.tr, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/26054/aliyev-muzakereler-sonuclsuz-kalinca-savasi-baslattik>, Erişim Tarihi: 29.09.2021.

Savunma Bakanı Arshak Karapetyan Moskova'ya yaptığı bir ziyarette Rusya Savunma Bakanı Sergey Şoygu'ya bir hançer takdim ederek, “*Silah tedarikinin şimdiden başladığı düşünülebilir*” demiştir.³³¹

Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Maria Zakharova, Azerbaycan'ın Ermenistan'ın silahlanma konusundaki haklı endişesini yorumlayarak, yabancı ülkelere silah tedarikinin “Rusya'nın egemenlik hakkı” olduğunu ve Moskova'nın bölgede bir güç dengesini koruması gerektiğini söylemiştir.

Başka bir ifadeyle, Rusya'nın Ermenistan'ı yeniden silahlandırmadaki amacı mevcut durumda güç dengesini yeniden kurmaktır. Bu yeni bir şey değil ve Rusya yıllar önce Ermenistan'a silah tedarikinin bölgedeki güç dengesini korumayı amaçladığını söylemiştir.³³² Moskova'nın politikası Azerbaycan ile Ermenistan arasında askeri bir denge sağlamaya yöneliktir. Sonuç olarak Azerbaycan topraklarını kurtarmak için askeri operasyonlar başlatma riskini almamıştır. Kısaca Rusya'nın Ermenistan'ı silahlandırma politikası Karabağ'daki statükoyu korumayı amaçlamaktadır.

Ancak 27 Eylül 2020'de başlayan ve 44 gün süren savaş bu politikayı tamamen alt üst etmiştir. Savaş alanında en modern ve yüksek hassasiyetli silahlarla donanmış Azerbaycan, 5. nesil Rus silahlarıyla donanmış ve modası geçmiş taktiklerle savaşan Ermenistan ordusu karşı karşıya gelmiş ve iki ordu arasında askeri bir denge söz konusu olmadığı ortaya çıkmıştır. Neticede Rusya'nın yıllardır Ermenistan'a tedarik ettiği silahların bir kısmı askeri ganimet olarak ele geçirilmiş, çoğu da Azerbaycan ordusu tarafından imha edilmiştir.

Savaşın bitiminden hemen sonra, Azerbaycan ordusunu daha da geliştirmek ve modernize etmek için geniş çaplı reformlara başlamıştır. Ordunun cephaneliğini en yeni silah sistemleriyle güçlendirmek için yeni sözleşmeler imzalanmıştır. Özellikle İsrail askeri-sanayi şirketleri ile yüz milyonlarca dolar değerinde yeni sözleşmeler imzalanmıştır.³³³

³³¹ Şoyqunun Karapetyana bağışladığı qılınc - Moskvanın ermənilərə ordu qurmağa pulu varmı?, musavat.com, https://musavat.com/news/soyqunun-karapetyana-bagisladigi-qilinc-moskvanin-ermenilere-ordu-qurmaga-pulu-varmi_821670.html, Erişim Tarihi: 29.09.2021.

³³² Yerevanda təsdiqlədilər: “Rusiya ötən ilin noyabrından Ermənistana müasir silahlar göndərir”, konkret.az, <https://konkret.az/yerevanda-tesdiqlediler-rusiya-oten-ilin-noyabrindan-ermenistana-muasir-silahlar-gonderir/>, Erişim Tarihi: 29.09.2021.

³³³ Azərbycan İsraildən 2 milyardlıq silah alacaq - "İsrail Hayom", azvision.az, <https://azvision.az/news/268894/--azerbaycan-israilden-2-milyardliq-silah-alacaq--israel-hayom--.html>, Erişim Tarihi: 29.09.2021.

3.9. Ermenistan'ın Rusya ile Yakınlaşma Çabaları

Ermenistan'ı Batıya yakınlaştırmaya çaba gösteren Nikol Paşinyan 44 günlük yaşanan İkinci Karabağ savaşı döneminde Batıdan somut bir yardım alamadığı için yeniden müttefiki Rusya'dan yardım istemeye mecbur kalmıştır. Rusya ise bu durumu fırsat olarak değerlendirerek Ermenistan hükümetini cezalandırarak kendine tabi duruma getirmiştir. Azerbaycan'ın savaş meydanında kazandığı zaferi ve olayların kontrolden çıkması ise hem Ermenistan hem de Rusya için beklenmedik hareket olmuştur. Rusya'nın açıktan olmasa da çeşitli yollarla Ermenistan'a strateji-taktik desteği verdiği bilinmektedir. Kısaca 44 günlük savaş döneminde Ermenistan Rusya'nın gönlünü yeniden alabilmek için Rusya devleti ile yakınlaşmak için çokça çaba sarf etmiştir. Ermenistan'ın Rusya ile bu yakınlaşma çabalarının bazıları ise basına yansımıştır.

Savaşlar başlar başlamaz 27 Eylül 2020 tarihinde Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'i aramıştır. Görüşmeler Ermeniler tarafından başlatılmıştır. Paşinyan ve Putin, Dağlık Karabağ'daki durumun tırmanmasını tartışmıştır. Rusya, büyük çaplı askeri çatışmaların yeniden başlaması konusunda ciddi endişeleri olduğunu dile getirmiştir. Çatışmanın daha da tırmanmaması için gerekli tüm çabanın gösterilmesi ve en önemlisi çatışmaların durdurulması gerektiği kaydedilmiştir.³³⁴

5 Ekim 2020 tarihinde basın karşısında görüşme yapan Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in çekim sırasında telefonlarının susmadığı görüntüleri dikkat çekmiştir. Bu çekimler Russia-1 TV kanalında yayınlanmıştır. Görüntüler, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın, Vladimir Putin'in Rus hükümeti üyeleriyle yaptığı görüşme sırasında Kremlin'e yaptığı aralıksız çağrılarını göstermektedir.³³⁵ “Moskova, Kremlin, Putin” programı, Paşinyan'ın Başkan Vladimir Putin'in toplantıya katılımı sırasında kendisini birkaç kez aradığını bildirmiştir. Perde arkasında Vladimir Salavyov, diğer ülkelerin liderlerinin sürekli olarak Vladimir Putin'e Dağlık Karabağ sorununu çözmesi için çağrıda bulunduğunu söylemiştir. Görüntülerde Vladimir Putin'in aramalara cevap vermediği görülmektedir. Cumhurbaşkanının basın servisine

³³⁴ Paşinyan Putinə zəng vurdu, sputnik.az, <https://sputnik.az/20200927/pashinyan-putine-zeng-vurdu-425044605.html>, Erişim Tarihi: 15.10.2021.

³³⁵Paşinyan zəng edir, Putin cavab vermir, modern.az, <https://modern.az/az/news/258777/pasinyan-zeng-edir-putin-cavab-vermir-video>, Erişim Tarihi: 15.10.2021.

göre, arayan kişi Paşinyan'dır. Putin Paşinyan'ın telefonlarını cevaplamayınca ardından Fransa Cumhurbaşkanı Macron Putin'i iki kez aramıştır. Bundan sonra, Rusya Devlet Başkanı'nın yardımcısı ona bir mektup vermiştir. Vladimir Putin ise toplantının sonuna kadar Paşinyan'ın çağrılarına cevap vermemiştir.

31 Ekim 2020 tarihinde Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan yine Rusya'dan yardım istemiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı'ndan Ermenistan Başbakanı N. Paşinyan'ın Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'e yaptığı çağrıyla ilgili olarak açıklama gelmiştir. Açıklamada askeri çatışma doğrudan Ermenistan topraklarına yayılırsa, Rusya Erivan'a gerekli tüm yardımı sağlayacaktır. Ayrıca açıklamada şu ifadeler yer almaktadır:

“Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı Nikol Paşinyan'ın Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin'e, Rusya Federasyonu'nun Cumhuriyet'e sağlayabileceği yardımın türünü ve miktarını belirlemek için istişarelerin başlatılması talebine yanıt olarak, Ermenistan, Rusya dahil, İttifak'ın Federasyon ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında 29 Ağustos 1997 tarihli Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Antlaşması kapsamındaki yükümlülüklerine bağlılığımızı yineliyoruz.”

Bu anlaşmanın bir dizi maddesi, tarafların topraklarında bir silahlı saldırı tehdidi veya saldırı eylemi durumunda belirli eylemler sağlamaktadır. Rusya Dışişleri Bakanlığı'nca anlaşmaya göre, askeri çatışma doğrudan Ermenistan topraklarına yayılırsa, Rusya Erivan'a gerekli tüm yardımı sağlayacaktır.³³⁶ Açıklamadan görüldüğü üzere Rusya doğrudan tarafsız olarak tutum sergilememektedir. Fakat savaş döneminde Ermenistan-Rusya arasında yaşanan yoğun telefon trafiklerinin Ermenistan'ın Rusya'ya yakınlaşma çabalarında bir sonuca ulaştığı söylenebilir. Şöyle ki 1-2 Kasım 2020 tarihinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ile gerçekleştirdiği telefon görüşmelerinde, Dağlık Karabağ'daki durumun değerlendirildiğini belirtmiştir.

Rusya'nın açıklamalarında;

“1-2 Kasım 2020 tarihinde, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in sırasıyla Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ve Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev arasında telefon görüşmeleri gerçekleşmiştir. Görüşmelerde Dağlık Karabağ çatışmasına çözüm bulunması konusu etraflıca değerlendirildi”³³⁷
ifadesine yer verilmiştir.

³³⁶Rusya Ermenistana kömək göstərməkdən yənə imtina edib, aztv.az, <http://www.aztv.az/az/news/10110/null>, Erişim Tarihi: 15.10.2021.

³³⁷Putin, Aliyev ve Paşinyan ile Karabağ'ı görüştü, tr.sputniknews.com, <https://tr.sputniknews.com/20201102/putin-aliyev-ve-pasinyan-ile-karabagi-gorustu-1043141006.html>, Erişim Tarihi: 15.10.2021.

Ermenistan'ın ağır kayıplar vermesi sonucu ülke dahilinde sorunlar arttıkça hükümetin istifa etmesini isteyen Ermeni halkı ayaklanmalara başlamıştır. Bu dönemde ise Rusya, Ermenistan hükümetinin direnişlerini ve Rusya'dan destek istemesini değerlendirerek Ermenistan hükümetini desteklemiştir. Ermenistan'daki dahili durumla ilgili Nikol Paşinyan ile Vladimir Putin arasında görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelerde Ermenistan'daki mevcut durum ele alınmıştır. Vladimir Putin, Ermenistan'da asayişin korunmasına ve durumun kanunlar çerçevesinde çözülmesine desteğini dile getirmiştir. Rusya Devlet Başkanı, tüm tarafları itidalli olmaya çağırmıştır. Uzmanlara göre, Vladimir Putin ile görüşmeleri sırasında Nikol Paşinyan, ülkedeki durumu istikrara kavuşturmak ve darbeyi önlemek için ondan yardım istemiştir. Görünen o ki Rusya, sorunlu müttefikleriyle tüm köprüleri yakmaya niyetli değildir.³³⁸

3.10. Rusya'nın Ateşkes Girişimleri

3.10.1. Birinci Girişim

Rusya tarafının inisiyatifi ile 9-10 Ekim 2020 tarihlerinde Moskova'da yapılan toplantı sonucunda Rusya Federasyonu, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlarının yaptığı açıklama kabul edilmiştir.

Belgeye göre, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in çağrısına yanıt olarak ve Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın vardıkları anlaşmalar uyarınca taraflar aşağıdaki adımların atılması konusunda anlaşmışlardır:³³⁹

“1. Savaş esirleri ile diğer tutuklu ve cesetlerin insani amaçlarla, Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin insani amaçlarla aracılık ettiği ve kriterlerine uygun olarak, 10 Ekim 2020 saat 12.00'den itibaren ateşkes ilan edilecektir;

2. Ateşkesin belirli parametreleri ayrıca kararlaştırılacaktır;

3. Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti, AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanlarının arabuluculuğu aracılığıyla, anlaşmazlığın temel çözüm ilkeleri temelinde, sorunun hızlı ve barışçıl şekilde çözülmesi için esaslı müzakerelere başlayacaklar;

4. Taraflar, müzakere formatının dokunulmazlığını bir kez daha teyit ederler.”³⁴⁰

³³⁸Paşinyan Putinden kömək istəyib, musavat.com, <https://musavat.com/news/pasinyan-putinden-komek-isteyib-irevanda-movcud-veziyyet-video-782056.html>, Erişim Tarihi: 15.10.2021.

³³⁹Azərbaycan və Ermənistan Dağlıq Qarabağda humanitar məqsədlərlə atəşkəs barədə razılığa gəlirlər, aztv.az, <http://www.aztv.az/az/news/9542/azerbaycan-ve-ermenistan-dagliq-qarabagda-humanitar-meqsedlerle-ateskes-barede-raziliga-gelibler>, Erişim Tarihi: 10.10.2021.

³⁴⁰ Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs sazişi qüvvəyə mindi, bbc.com, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54435668>, Erişim Tarihi: 10.10.2021.

3.10.2. İkinci Girişim

Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları ile telefonda görüşmüştür. Karabağ'daki son durum, 17 Ekim'de yapılan bir telefon görüşmesinde ele alınmıştır. Lavrov, hem Ermenistan Dışişleri Bakanı Zohrab Mnatsakanyan hem de Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov'u Moskova anlaşmasına uymaya çağırmıştır. Rusya Dışişleri Bakanı, insani amaçlar için Moskova ateşkes anlaşmalarına sıkı sıkıya bağlı kalmanın önemini vurgulamıştır.

Bunun ardından Azerbaycan ve Ermenistan, 18 Ekim'de yerel saatle 00.00'da geçici insani ateşkes konusunda anlaşmışlardır. Karar, AGİT Minsk Grubu eş başkanlarını temsilen ABD, Fransa ve Rusya cumhurbaşkanlarının 1 Ekim tarihli açıklaması, AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının 5 Ekim tarihli açıklaması ve 10 Ekim'de Moskova'da imzalanan açıklama uyarınca alınmıştır.³⁴¹

3.10.3. Üçüncü Girişim

19-20 Ekim tarihlerinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin hem Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev hem de Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ile bir dizi telefon görüşmeleri yapmıştır. Görüşmelerin ardından Azerbaycan silahlı kuvvetleri Karabağ'ın güney kesiminin kontrolünü kazanmış ve Putin, İlham Aliyev'i askeri operasyonların durdurulabileceğine ikna etmiştir. Aynı zamanda Aliyev, Şuşa da dahil olmak üzere mültecilerin geri dönüşünü şart olarak öne sürmüştür. Bu şartı ise Ermeni tarafı için kabul etmemiş ve Putin'e bunu Ermenistan ve Karabağ'ın çıkarlarına doğrudan bir tehdit olarak gördüklerini söylemişlerdir. Fakat Azerbaycan ordusu Şuşa'nın kontrolünü ele alarak Ermeni tarafını kritik bir durumla karşı karşıya koyduktan sonra Ermeni tarafının birkaç saat içinde Hankendi'ni kaybetmesi zaten mümkündü ve bu koşullarda, düşmanlığın derhal durdurulması Ermeni tarafının çıkarlarını desteklemektedir.

Ermeni tarafının cephede ağır yenilgisinden sonra teslim olmaktan başka çaresi kalmadı ve Rusya'nın girişimi ile 10 Kasım 2020'de üç ülkenin devlet başkanları ateşkes bildirisi imzalamışlardır.³⁴²

³⁴¹ Azərbaycan və Ermənistan arasında yenidən humanitar atəşkəs elan edildi, arqument.az, <https://arqument.az/az/azerbaycan-ve-ermenistan-arasinda-yeniden-humanitar-ateskes-elan-edildi/>, Erişim Tarihi: 10.10.2021.

³⁴² Rusiya Prezidentinin Dağlıq Qarabağla bağlı fikirləri Azərbaycanda müzakirələrə yol açıb, amerikaninsesi.org, <https://www.amerikaninsesi.org/a/rusiya-prezidentinin-da%0c4%9fl%0c4%b1q->

3.11. Barış Gücü

10 Kasım'da üçlü bildiri imzalandıktan hemen sonra 11 Kasım'da Rusya Savunma Bakanlığı, Karabağ ve Laçın koridorunda barışı koruma güçlerinin konuşlandırılmasının bir haritasını yayınlamıştır. Rus basınına göre, askeri misyon Dağlık Karabağ'ın iki bölgesinde şartlı kuzey ve güney adı altında konuşlandırılacaktır. Ayrıca Laçın koridoru için ise ayrı bir harita hazırlanmıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı, Ermenistan Başbakanı ve Rusya Devlet Başkanı tarafından imzalanan ortak açıklamanın 3. paragrafına göre Dağlık Karabağ ve Laçın koridoru boyunca temas hattının 1.960 Rus askerinden oluştuğunu ve aynı zamanda 90 zırhlı araç, 380 araç ve özel teçhizat, barış gücü birliği tarafından bölgede konuşlandırılmıştır.

Barış gücü kuvvetleri Dağlık Karabağ'daki temas hattı boyunca Hankendi'de ve Laçın'da kendi gözlem noktalarını kurmuştur. İlk olarak Rus barış güçleri ICRC'ye her iki tarafta ölen askerlerin cesetlerini bulma ve değiştirme konusunda yardım etmeye başlamıştır. Ardından ise bölgedeki mayınları temizlemeye başlamışlardır. Ardından Rusya ve Türkiye Savunma Bakanları Ağdam şehrinde ortak bir gözlem merkezi kurmak için anlaşmışlardır. Önemli bir husus ise Rusya, Türk askerinin Dağlık Karabağ bölgesinde barış gücünü sağlamayacağını belirtmesidir. Türkiye ile Rusya arasında Türk-Rus Ortak Merkezi kurulmasına ilişkin anlaşma 11 Kasım'da imzalanmasına rağmen, detaylar üzerinde devam eden tartışmalar nedeniyle herhangi bir işlem yapılmamıştır. Merkezle ilgili müzakereler 1 Aralık'ta sona ermiştir.

Merkezin kuruluş süreci, iki ülkenin (Rusya ve Türkiye) savunma bakan yardımcılarının anlaşmayı imzalamasının ardından başlamıştır. Aynı tarihlerde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, ateşkes anlaşmasının 5. maddesinin Türkiye'nin Rusya ile birlikte “barışı koruma merkezine” katılımını içerdiğini açıklamıştır. Ankara'dan da benzer açıklamalar gelmiştir. Ancak açıklamada, görüşmelerin devam ettiği ve Türk birliklerinin bölgeye nasıl katılacağı konusunda bilgi verilmemiştir. Moskova, görüşmelerde “Türk askerlerinin sahada olmadığını” vurgulamıştır. Açıklamanın 5. maddesinde “ tarafların anlaşmanın uygulanması üzerindeki denetimin etkinliğini artırmak amacıyla ateşkesi izlemek üzere bir uzlaşma merkezi kurulacağı” ifade edilmiştir.

qaraba%C4%9Fla-ba%C4%9Fl%C4%B1-fikir%C9%99ri-m%C3%BCzakir%C9%99l%C9%99r%C9%99-yol-a%C3%A7%C4%B1b/5667161.html, Erişim Tarihi: 10.10.2021.

Millî Savunma Bakanlığı'ndan 1 Aralık 2020'de yapılan açıklamada; *“Türk-Rus Ortak Merkezi kurulması ve görev esaslarına ilişkin teknik detaylar ile ilgili görüşmeler tamamlanmış ve mutabakat zaptı imzalanmıştır, merkezi mümkün olan en kısa sürede etkinleştirin.”* ifadeleri yer almaktadır. Bir gün sonra konuşan Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar; *“Orada ortak gözlem merkezi kurulmasının önünde yazılı bir engel yok. Şu anda zemin yapılıyor. Arkadaşlarımız çok yakında orada çalışmaya başlayacak ve ateşkesin kalıcı olması için çalışacaklar.”* şeklinde açıklamada bulunmuştur. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 9 ve 10 Aralık 2020 tarihlerinde Bakü'yü de ziyaret etmiş ve Azerbaycanlı yetkililerin ziyareti, merkezin planlanan kullanıma verilmesi tarihine denk gelmiştir. Türkiye tarafı bu adımla Azerbaycan'ı desteklediğini açık bir şekilde sergilemiştir. 16 Aralık 2020'de Türk Kara Kuvvetlerine bağlı Özel Mayın Arama ve Temizleme askeri ekipleri bölgeye gelmiş ve çalışmalara başlamıştır. 29 Aralık 2020'de ise Türk Barış Gücü Ekibi (35 subay) Rusya ile ortak merkezlerde göreve başlamak için bölgeye gönderilmiştir. 30 Aralık 2020'de ise Ağdam şehrinde Türk-Rus ortak gözlem merkezi açılmıştır. Açılışta Rusya ve Türkiye Savunma Bakanları Yardımcıları ve aynı zamanda Azerbaycan Savunma Bakanı Zakir Hasanov'da yer almıştır. Yapılan açılışın ardından ise Rusya ve Türkiye askerleri çalışmalara başlamıştır. Ortak gözlem bölgesinin korunması ise Azerbaycan tarafından sağlanmaktadır. Bölgede Türk ve Rus askeri subay sayısı ise toplamda 60 kişidir.

16 Kasım 2021'de ateşkesin ihlalinden sonra 21 Kasım'da Rusya'nın Cumhurbaşkanı Vladimir Putin Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ile telefon görüşmesi yapmış, görüşme zamanı Karabağ ile ilgili durumu müzakere etmiştir. 11 Aralık 2021'de Rusya Devlet Başkanı V. Putin, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ile Moskova'da üçlü görüşme yapmıştır. Görüşmede tarafların uzlaşması ve bölgedeki sabitliyi korumak adına yeni bir bildiri imzalanmıştır.³⁴³

3.11.1. Rusya-Azerbaycan Arasında Oluşan Çelişkiler

Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında 10 Kasım 2020'de imzalanan üçlü

³⁴³ Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı, Moskva görüşü: Azərbaycanın növbəti uğuru, apa.az, <https://apa.az/az/xeber/siyasi/moskva-gorusu-azbaycanin-novbti-uguru-colorredthlilcolor-623879>, Erişim Tarihi: 25.11.2021.

açıklamaya dayanarak, Karabağ ve Laçın koridorunda Rusya Federasyonu'na bağlı bir barış gücü birliği konuşlandırılmıştır. Açıklamada, görev süresinin yanı sıra yalnızca ellerindeki barış gücü ve askeri teçhizatın sayısı listelenmiştir. Fakat bu belgede barışı koruma görevlilerinin faaliyetlerini tanımlayan ve düzenleyen herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Başka bir ifadeyle, barışı koruma görevlilerinin yasal statüsü ve yetkileri konusunda belirsizlik bulunmaktadır.

Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın 29 Temmuz 2021'deki hükümet toplantısında Azerbaycan'ın barış gücü görevine ilişkin bir belge imzalamadığını açıklaması, ardından Rusya-Azerbaycan ilişkilerindeki anlaşmazlıklar ve çelişkiler konusunda yeniden gündeme gelmiştir.

3.11.2.Azerbaycan'ın Şartları

Karabağ'da barışı koruma harekâtı 10 Kasım 2020 Bildirgesi ile başlasa da barış güçlerinin yetkilerini belirleyen belge üzerinde henüz tam net bir mutabakata varılamamıştır.³⁴⁴ Çünkü açıklamanın sadece üç maddesi barış güçlerine atıfta bulunmaktadır: 3. madde, Dağlık Karabağ ve Laçın koridorunda temas hattı boyunca 1.960 barışı koruma birliğinin konuşlandırılmasını ve emrindeki askeri, araç ve özel teçhizatın sayısını açıklamaktadır. 4. madde, Ermeni silahlı kuvvetlerinin geri çekilmesine ve onların topraklarında kalma sürelerine paralel olarak barış gücü askerlerinin konuşlandırılmasını şart koşarken, 6. madde ise, Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında iletişimi sağlayan Laçın koridoru üzerinde yeni bir güzergahın inşasından sonra Rus barışı koruma birliğinin bu güzergahı korumak için gelecekteki hareketini ele almaktadır. Açıklamada ek ayrıntı bulunmamaktadır. Bu nedenle hem Ermenistan hem de Rusya'nın resmî açıklamalarının yanı sıra açık kaynaklara göre Karabağ'daki barış güçlerinin statüsüne ilişkin ayrı bir belgenin hazırlandığı, ancak Azerbaycan'ın bu belgeyi imzalamadığı düşünülmekteydi. 11 Ocak 2021'de Moskova'da düzenlenen üçlü toplantının açık bölümünde Başkan Putin, taraflara Dağlık Karabağ ihtilaf bölgesindeki Rus barışı koruma birliğinin durumunu netleştirmelerini teklif etmiştir. Fakat toplantının ardından, bölgedeki ulaşım ve iletişim bağlantılarının restorasyonuna ilişkin bir sonraki üçlü açıklama kabul edilmiş, ancak barış gücü konusunda anlaşmaya varılamamıştır. Aynı gün, etkili bir Rus yayını

³⁴⁴ İlham Əliyev xalqa müraciət edib, president.az, <https://president.az/articles/45924>, Erişim Tarihi: 10.11.2021

olan Nezavisimaya Gazeta, Ermenistan'ın barış gücünün statüsüne ilişkin bir muhtıra imzalamış olmasına rağmen, Bakü'nün özel koşulları yerine getirilmeden imzalamayacağını bildirmiştir. Gazeteye göre, Azerbaycan tarafı, bu bölgeyi Ermenistan'a bağlayan yol (Laçın koridoru), Dağlık Karabağ'ın yönetimine katılma hakkı ve Dağlık Karabağ ordusunun serbest bırakılması da dahil olmak üzere Karabağ'ın ulaşım iletişimini kontrol etme hakkını talep etmekteydi. Ermenistan'ın eski Vatikan Büyükelçisi Michael Minasyan da 10 Kasım'da yapılan açıklamanın yanı sıra barış gücü görevine ilişkin bir belgenin masada olduğunu, Rusya ve Ermenistan'ın imzalamasına rağmen Azerbaycan'ın reddederek üç şart ileri sürdüğünü söylemiştir.³⁴⁵

- “1. Karabağ'da Ermeni silahlı grupları olmamalıdır;*
- 2. Ermeni yetkililerin Karabağ'a yapacağı ziyaretler Azerbaycan tarafı ile mutabık kalınmalıdır;*
- 3. Karabağ özyönetim organları Bakü ve barış gücü askerlerinin rızasıyla atanmalıdır.”³⁴⁶*

Karabağ'daki barış gücü askerlerinin yasal statüsünü düzenleyen belgenin metni henüz bilinmemekle birlikte, Rus devletinin hazırlıklarında bu alandaki önceki deneyimlerini temel alması muhtemeldir. Transdinyester, Güney Osetya ve Abhazya'da barışı koruma görevlileri güvenlik, kolluk kuvvetleri, idari ve insani alanlarda çok çeşitli hak ve sorumluluklara sahiptir ve hatta askeri operasyonlar yürütme hakkı bile verilmiştir. Deneyimler göstermiştir ki, böylesine geniş kapsamlı bir yetki, Rusya'nın bu toprakları fiilen ele geçirmesi ile sonuçlanmakta ve merkezi hükümetin çatışma bölgesinde egemenliği garanti etmesini engellemektedir. Karabağ'daki barışı koruma harekâtı için 5+5 yıl süre sınırı getirilmiştir. Fakat bununla birlikte, karşılaştırma için, Rusya'nın Sovyet sonrası alandaki barışı koruma operasyonlarının hiçbiri, barış güçlerinin çatışma bölgesinden çekilmesiyle sonuçlanmamış ve Rusya bu alanda barışı koruma operasyonları yürüten ülkelerin taleplerini kabul etmemiştir. Bu nedenlerle Azerbaycan, barışı koruma güçlerinin görev alanına ilişkin bir belgeyi imzalamaktan çekinmektedir.

Bir diğer sorun da Ermenistan'ın Azerbaycan'daki barışı koruma harekâtına ilişkin belgeye katılmasıdır. Bu nedenle Azerbaycan kendi şartlarını belirlemiş ve Moskova'ya barış gücü görevlendirmesini sadece Rusya ile ikili bazda

³⁴⁵ İlham Əliyev: Qarabağ münaqişəsi keçmişdə qaldı. Paşinyan: Qarabağ münaqişəsi həll olunmayıb, bbc.com, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55546657>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

³⁴⁶Qarabağdakı sülhməramlıların legitimlik problemi, bakuresearchinstitute.org, <https://bakuresearchinstitute.org/az/the-karabakh-peacekeepers-legitimacy-problem/>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

imzalayabileceğini bildirmiştir.

3.11.3. Barış Gücü İlan Edildikten Sonra Bölgede Ateşkesin İhlali

10 Kasım 2020'de imzalanan bildirin ardından Ermeni silahlı kuvvetleri bölgeyi terk etmemiş, bunun yerine bölgede Azerbaycanlı sivillere ve askerlere karşı savaş mevzileri oluşturmuş, terör ve sabotaj eylemleri gerçekleştirmiştir. Böylece 26 Kasım 2020 tarihinde Hocavend bölgesine bağlı Kurtarılmış Sur köyünde görev yapan Savunma Bakanlığının personellerine Ermenileri guruplarının ani saldırısı sonucu 3 asker şehit olmuş, 2 asker de yaralanmıştır. 8 Aralık'ta bölgenin Hadrut yerleşimi yakınlarında haberleşme tesisleri ve iletim ekipmanlarının kurulumu sırasında bir asker şehit olmuş ve bir Azercell iletişim şirketinin çalışanı ağır yaralanmıştır.³⁴⁷

Azerbaycan Savunma Bakanlığına göre 12 Aralık 2020'de Ermeni tarafı, Azerbaycan'ın kurtarılmış topraklarında ateşkesin ihlali eşliğinde provokasyon eylemleri gerçekleştirmiştir. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri tarafından yeterli müdahale önlemleri alınmıştır.³⁴⁸

27 Aralık 2020 tarihinde saat 15.30 sıralarında Azerbaycan'ın Hocavend ilçesine bağlı Ağdam Akaku köyü istikametinde Ermeni silahlı kuvvetlerinin kalıntılarından oluşan 6 kişilik bir Ermeni silahlı grubu, Azerbaycan ordusunun birimlerine saldırı düzenlemiştir. Sonuç olarak, bir asker şehit olmuş, bir asker de yaralanmıştır. Azerbaycan kuvvetleri tarafından alınan tedbirler sonucunda yasadışı Ermeni askeri grubunun altı üyesi de öldürülmüştür.³⁴⁹

24-26 Mayıs 2021 tarihleri arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin Gegharkunik bölgesinden, Kelbecer ve Gedebeş bölgelerinde bulunan Azerbaycan ordusu mevzilerine aralıklı olarak ateş açılmıştır. Aynı zamanda Ermeni tarafı Şuşa kenti çevresindeki Azerbaycan karakollarına doğru otomatik silahlarla ateş açmıştır.³⁵⁰

27 Mayıs 2021'de Ermenistan-Azerbaycan devlet sınırının Kelbecer bölgesinde, Ermeni silahlı kuvvetlerinin keşif ve sabotaj gurupları saat 03.00'te Azerbaycan devlet

³⁴⁷ Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyi və Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin məlumatı, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyi-ve-dovlet-tehlukesizliyi-xidmetinin-melumati-34074.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

³⁴⁸ Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyinin məlumatı, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyinin-melumati-34068.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

³⁴⁹ Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyinin məlumatı, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyinin-melumati-34274.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

³⁵⁰ Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyinin məlumatı, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyinin-melumati-36024.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

sınırını geçerek topraklar içinde mayın ve diğer provokatif eylemler gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bir grup 9 askerden, diğeri ise 15 askerden oluşmaktaydı. Her iki keşif ve sabotaj gruplarının hareketi Azerbaycan kuvvetleri tarafından kontrol altına alınmıştır. Sonuç olarak, Ermeni birliklerinin ilk keşif ve sabotaj grubundan 1 subay, diğlerinden 2 asker olmak üzere 4 subay, silahsızlandırılarak toplam 6 kişi gözaltına alınmıştır. Diğ Ermeni askerleri hemen bölgeyi terk ederek geri çekilmişlerdir.³⁵¹

31 Mayıs 2021 tarihinde Ermeni Silahlı Kuvvetlerine ait Griffon- 12 insansız hava aracı (İHA) tespit edilerek, Azerbaycan tarafından Ermenistan-Azerbaycan devlet sınırının Kelbecer bölgesi istikametinde özel cihazlarla indirilerek ele geçirilmiştir.³⁵²

11, 24 ve 27 Haziran 2021 saat 13.45'ten itibaren, Kelbecer ve Tovuz bölgesi istikametinde bulunan Azerbaycan ordusu mevzileri, Vardenis bölgesinin Yukarı Şorca yerleşimi topraklarında Ermeni silahlı kuvvetlerinin mevzilerinden düzenli olarak ateş altına alınmıştır. Ateşkesin ihlali sonucunda herhangi bir kayıp yaşanmamıştır³⁵³

6 Temmuz 2021 saat 20.50 sıralarında, Rus barış güçlerinin geçici olarak konuşlandığı Azerbaycan topraklarında yasadışı Ermeni silahlı grupları, Ağdam bölgesinin Aliağalı köyü istikametinde bulunan Azerbaycan ordusu birliklerine ateş açmıştır. Açılan ateş sonucu yol iyileştirme çalışmalarında görev alan bir asker yaralanmıştır. Azerbaycan Savunma Bakanlığı, Rus Barış Gücü Komutanlığı ile Türk-Rus Ortak İzleme Merkezi'ne olayın araştırılması için haber vermiştir.³⁵⁴ Ayrıca Temmuz ayının 7, 9, 14, 19, 23, 25, 26, 28 tarihlerinde Ermenistan Silahlı Kuvvetleri sınır boyu gerginliği artırarak Azerbaycan'ın sınır bölgeleri Şuşa, Tovuz, Kelbecer ve Nahçıvan'a çeşitli silahlardan ateşler açarak ateşkesi ihlal etmiş, olay sonucunda Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin bir personeli şehit olup, üç askeri ise yaralanmıştır. Ermeni tarafının bu tür provokasyonlarla iki ülkenin devlet sınırındaki durumu daha da

³⁵¹ Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyi: Ermənistan silahlı qüvvələrinin kəşfiyyat-diversiya qrupları dövlət sərhədimizi keçib və ərazilərimizdə minalama işlərini aparmağa cəhd göstərib, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyi-ermenistan-silahli-quvvelerinin-kesfiyyat-diversiya-gruplari-dovlet-serhedimizi-kecib-ve-erazilerimizde-36058.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

³⁵² Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Ermənistan silahlı qüvvələrinə məxsus PUA ələ keçirilib, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahli-quvvelerine-mexsus-pua-ele-kecirilib-36141.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

³⁵³ Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Ermənistan silahlı qüvvələri Kəlbəcər istiqamətində mövqələrimizi atəşə tutub, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahli-quvveleri-kelbecer-istiqametinde-movqelerimizi-atese-tutub-36296.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

³⁵⁴ Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Azərbaycan Ordusunun hərbi qulluqçusu yaralanıb, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-ordusunun-herbi-qulluqcusu-yaralanib-36705.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

kötüleştirme niyetleri imzalanan üçlü bildiriye tamamen aykırıdır.

2-26 Eylül 2021 tarihleri arasında ise Ermenistan tarafı her gün ateşkes rejimini bozarak özellikle Nahçıvan ve Azərbaycan'ın diğer sınır bölgeleri istikametinde ateşler açmıştır. Kasım ayında ise 13-14 Kasım 2021 tarihlerinde sınır bölgesinde keşif ve terör eylemi yapan Ermeni kuvvetlerinin provokasyonları neticesinde Azərbaycan Silahlı Kuvvetlerinin bir askeri şehit olmuştur. Azərbaycan'ın karşılığı neticesinde Ermenistan'a ait bir İnsansız Hava Aracı etkisiz hale getirilerek ele geçirilmiştir. Ayrıca Azərbaycan Savunma Bakanlığı Ermenistan'ın bu saldırılarının araştırılması için bölgede yerleşen barış gücü birliklerine talepte bulunmuştur.

9 Kasım 2021'de Ermeni tarafı, Ermenistan-Azərbaycan sınırındaki Laçın bölgesinde bir kez daha provokasyon yapmaya çalışmıştır. 9 Kasım günü öğle saatlerinde yaklaşık 60 Ermeni Silahlı Kuvvetleri personeli iki askeri kamyonla Laçın bölgesindeki Karagöl Gölü yönüne hareket ederek Azərbaycan ordusu mevzilerine giden yola yerleşmiştir. Ermeni tarafı, kasıtlı bir askeri çatışma yaratmak için, metal yapılardan yapılmış sepetler kullanarak, sınırın bu bölgesinde Azərbaycan ordusunun mevzileri arasındaki yolu kapatarak bölgeyi güçlendirmeye çalışmıştır. Alınan tedbirler sonucunda yaklaşık 60 Ermeni askeri kuşatılmış, tüm eylemleri kısıtlanmış ve sabah saatlerinde Rus tarafının talebini dikkate alan Azərbaycan ordusu geri dönmelerine izin vermiştir.³⁵⁵

Azərbaycan Savunma Bakanlığı'na göre 14 Kasım 2021 sabahından itibaren Ermeni Silahlı Kuvvetlerine ait bir grup personel ve teçhizatın Laçın bölgesi sınırı yönünde toplandığını ve provokasyon hazırlıklarını gözlemlenmiştir. Ermenilerin daha fazla provokasyon yapmalarını önlemek için Azərbaycan ordusunun birlikleri bu yönde acil önlemler almıştır. Harekât şartlarına uygun olarak Azərbaycan ordusuna ait birimler tarafından önceden belirlenmiş bir plan dahilinde gerekli faaliyetler gerçekleştirilmiş ve sonuç olarak, karşı tarafın askerleri bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır.³⁵⁶

Ermeni silahlı kuvvetlerinin provokasyonları 15-16 Kasım 2021 tarihleri arasında da yoğun bir şekilde devam etmiştir. Büyük çaplı provokasyonlar yaparak

³⁵⁵Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Ermənistan tərəfi hərbi qarşıdurma yaratmaq məqsədilə dövlət sərhədində növbəti təxribata cəhd edib, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-terefi-herbi-qarsidurma-yaratmaq-meqsedile-dovlet-serhedinde-novbeti-texribata-cehd-edib-38343.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

³⁵⁶Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Dövlət sərhədinin Laçın rayonu istiqamətində ermənilər növbəti təxribata cəhd göstərib, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/dovlet-serhedinin-lacin-rayonu-istiqametinde-ermeniler-novbeti-texribata-cehd-gosterib-38385.html>, Erişim Tarihi: 18.11.2021.

kısa vadeli bir avantaj elde etmek isteyen Ermeni askeri birliklerinin saldırısı, operasyonel ve taktik açısından tamamen başarısız olmuştur. 16 Kasım 2021 tarihinde Ermeni askeri birlikleri, Azerbaycan sınırındaki durumu daha da kötüleştirmek için Laçın bölgesindeki Azerbaycan birliklerine çeşitli kalibrelerde havan ve toplar ateşlemiştir. Ermeni tarafının provokasyonlarını önlemek için Azerbaycan ordusu birlikleri tarafından yeterli önlemler alınmaya başlamış ve karşılıklı çatışma meydana gelmiştir.³⁵⁷ Saldırıda bulunan Ermeni tarafı çok sayıda kayıplar vererek geri çekilmeye mecbur kalmıştır. Çatışmada Azerbaycan tarafından 7 asker şehit düşmüş 10 asker ise yaralanmıştır.³⁵⁸ Ermenistan Savunma Bakanlığı, bir askerin öldürüldüğünü, 13'ünün esir alındığını ve 24 askerin akıbetinin bilinmediğini söylemiştir.

Bakanlık, Ermenistan'ın iki muharebe pozisyonunu kaybettiğini kaydetmiştir. Ayrıca Ermeni kaynakları, 24 askerin cesedinin savaş alanında kaldığını söylemiştir. Aynı gün, Azerbaycan Savunma Bakanlığı Uluslararası Askeri İşbirliği Dairesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde akredite olan yabancı askeri ataşelere ve ülkedeki uluslararası kuruluşların temsilcilerine bir brifing vermiştir. Brifing katılımcılarına, Ermeni tarafının devlet sınırında yaptığı provokasyonlar ve mevcut durum hakkında detaylı bilgi verilmiştir.³⁵⁹

Rusya Federasyonu Savunma Bakanı ordu generali Sergey Şoygu, Azerbaycan-Ermenistan sınırındaki durumla ilgili olarak Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanı Albay General Zakir Hasanov'u aramıştır. Ordu generali Shoigu, askeri operasyonları durdurmak ve durumu istikrara kavuşturmak için çaba göstermeye hazır olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁰

Aynı gün Türkiye Milli Savunma Bakanı Sayın Hulusi Akar ile Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanı Albay General Zakir Hasanov arasında bir telefon

³⁵⁷Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Ermənistan tərəfi dövlət sərhədində artilleriya qurğularından istifadə edir, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-terefi-dovlet-serhedinde-artilleriya-qurgularindan-istifade-edir-38407.html> , Erişim Tarihi: 18.11.2021.

³⁵⁸Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Döyüşlərdə Azərbaycan Ordusunun hərbi qulluqçuları şəhid olub, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/doyuslerde-azerbaycan-ordusunun-herbi-qulluqculari-sehid-olub-38430.html> , Erişim Tarihi: 18.11.2021.

³⁵⁹Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Ölkəmizdəki xarici hərbi ataşələr və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri dövlət sərhədindəki vəziyyət barədə məlumatlandırılıb, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/olkemizdeki-xarici-herbi-attaseler-ve-beynelxalq-teskilatlarin-numayendeleri-dovlet-serhedindeki-veziyyet-barede-melumat-38420.html> , Erişim Tarihi: 18.11.2021.

³⁶⁰Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Rusiyanın Müdafiə naziri Azərbaycanın Müdafiə nazirinə zəng edib, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/rusiyanin-mudafie-naziri-azerbaycanin-mudafie-nazirine-zeng-edib-38423.html> , Erişim Tarihi: 18.11.2021.

görüşmesi gerçekleşmiştir. Hulusi Akar ise Türkiye'nin her zaman olduğu gibi bugün de Azerbaycan'ın yanında olduğunu söylemiştir.³⁶¹

3.12. Rus Basınında Azerbaycan-Ermenistan Savaşı

Rus medyasının çoğu (Rusya 24, Rusya 1, Dojd, Russia Today, RBK kanalları, WarGonzo projesi) çatışma konusunda taraflı bir tutum sergilemiştir. Sputnik'in Ermeni bürosu, Ermeni propagandası için ise gerçek bir araç olarak kullanılmıştır. Böylece materyallerinde “Karabağ Cumhuriyeti”, “Karabağ Cumhurbaşkanı”, “Karabağ Cumhuriyeti'nin Başkenti” gibi ifadeleri, sözde “Dağlık Karabağ”ın gerçek bir habercisiymiş gibi kullanmıştır.

Karabağ bölgesindeki gerginlikler Eylül ayının ilk günlerinden itibaren Rus internet sitelerinde (Gazeta.ru, Lenta.ru) ve TACC, Interfax ve Ria Novosti haber ajanslarında bildirilmekteydi. Haberlerde, çatışma sırasında Azerbaycan'ın güç üstünlüğü, cephe hattı dışındaki bölgeleri bombalaması ve sivillere verdiği zarar, Türkiye'nin Azerbaycan'a kapsamlı yardımı ve Suriye paralı askerlerinin savaşa katılımı vurgulanmıştır.

Rusya'nın en büyük devlet haber ajansı TACC, Dağlık Karabağ ihtilafıyla ilgili yayınlarına hâkim olmuştur. Böylece 27 Eylül- 1 Kasım tarihleri arasında Ermenistan'dan 40, Azerbaycan'dan 28, genel içerikli 31 makale alınarak yayınlanmış, 3-10 Kasım tarihlerinde Ermenistan'ın durumuyla ilgili 32 haber, Azerbaycan'ın konumuyla ilgili 3 haber ve genel açıklamaların olduğu 8 haber yayınlanmıştır.

44 günlük Dağlık Karabağ savaşının medyada yer almasının analizi, birçok yabancı medya kuruluşunun Ermeni asıllı gazetecilerin egemenliğinde olduğunu ve yazılarının çatışmaya karşı önyargılı olduğunu göstermiştir. Ermeni lobisinin gelişmiş ülkelerde ve özellikle Rus medyası üzerindeki etkisi de çok güçlü olduğu için tek taraflı yayınlar ve yorumlamalar yapılmıştır. Onlar bazı medyaları kendi istedikleri şekilde içerik aktararak yalan haberler yapsalar bile, günümüzde her bir yalan kısa bir süre sonra ortaya çıkmıştır. Karabağ'ın kadim bir tarihi vardır ve günümüzde ait olduğu gerçek sahiplerine yeniden kavuşmuştur.

³⁶¹ Azərbaýcan Müdafiə Nazirliyi, Türkiyə Milli Müdafiə naziri ilə Azərbaýcan Müdafiə naziri arasında telefon danışığı olub, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/turkiye-milli-mudafie-naziri-ile-azerbaycan-mudafie-naziri-arasinda-telefon-danisigi-olub-38427.html>, Erişim Tarihi: 18.11.2021.

3.13. Savaşı Sonrası Dönemde Rusya'nın Azerbaycan'ın Egemenlik Hakkına Yönelik İhlalleri

Rusya'nın arabulucusuyla 10 Kasım'da imzalanan Üçlü Bildiri'nin ardından Rus Barış Gücü Azerbaycan topraklarına girdi ve bu olayın kısa sürede gerçekleşmesi bu bölge ile ilgili birçok sorular oluşturmaya başlamıştır. Özellikle Rus Barış Gücü'nün elinde olan yetkilerle bölgede eşitliği ne derecede sağlayacağı ve Rusya'nın bu gücü Azerbaycan topraklarında nasıl bir söz sahipliği oluşturabileceğine aynı zamanda da bölgede Ruslarla beraber Türk heyeti de görev yapacak mı? Yapacaksa beraber görev yapacakları gözlem heyetinin Karabağ'da nasıl bir görev yapısı oluşturacaktı.³⁶² Barışın imzalandığı ilk tarihlerde basında Türk Barış Gücü'nün de Ruslarla beraber ortak devriye şeklinde görev yapacakları söylene de ilerleyen sürede bu söylentinin gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkmıştır. Aslında bildirin imzalanmasından önceki ve sonraki tarihlerde de bu konunun gündeme gelmediği açık bir şekilde görülmekteydi.³⁶³ Rus Barış Gücü'nün Karabağ'a yerleştiği dönemden itibaren nerdeyse yapmış olduğu bütün faaliyetleri Azerbaycan'ın egemenlik haklarına müdahale yaratmıştır.

- 1) Üçlü Bildiri imzalandıktan hemen sonra Azerbaycan'da savaşın zafer kutlamaları yapıldığı sürede, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, Savunma Bakanı Sergey Şoygu, FSB Başkanı Aleksandr Bortnikov'un da katılımıyla Dağlık Karabağ'daki insani sorunların çözümüne ilişkin bir video toplantı gerçekleştirilmiştir.³⁶⁴ *"Toplantıda Putin, Dağlık Karabağ'da "Kurumlar Arası İnsanı Müdahale Merkezi'nin kurulmasına dair 13 Kasım'da 705 No'lu Devlet Başkanı Kararnamesinin imzalandığını duyurmuştur."*³⁶⁵ Bu kararname Rusya'nın

³⁶² Ali Asker, "İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Azerbaycan'ın Egemenlik Hakkına Yönelik İhlaller", İçinde: *Karabağ- Dünü, Bugünü, Yarını*, Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.323-334, s.323.

³⁶³ Bkz: Ali Asker, Mutabakatın Muhayyel Unsuru: "Türk Barış Gücü", turpav.org, <https://www.turpav.org/milli-politikalar-enstitusu/dis-politika/mutabakatın-muhayyel-unsuru-turk-baris-gucu-.html>, Erişim Tarihi: 19.11.2021.

³⁶⁴ Video konferansın metni: Сoвeщaниe пo рeшeнию гумaнитapных вoпpocов в рaйoнe Нaгopнoгo Кaрaбaxa, kremlin.ru, <http://www.kremlin.ru/catalog/persons/100/events/64409>, 13.11.2020. Ayrıca, Putin: Dağlık Karabağ'la ilgili kurumlar arası insani müdahale merkezi kuruldu, tr.sputniknews.com, <https://tr.sputniknews.com/20201113/putin-daglik-karabagla-iligili-kurumlar-arasi-insani-mudahale-merkezi-kuruldu-1043220004.html>, Erişim Tarihi:13.11.2020.

³⁶⁵ Указ Президентa Рoссийской Федерaции от 13.11.2020 № 705 "О Межведoмственнoм центре гумaнитapнoгo рeaгиpовaния", publicion.pravo.gov.ru, <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202011130030>, Erişim Tarihi: 13.11.2020.

bölgeyle ilgili yeni politikalarını yasal dayanaklara bağlayarak Azerbaycan'ın bölgedeki egemen haklarına kolayca müdahale edebilmesine olanak sağlamaktadır.

“Dört maddeden ibaret kararnamenin 1. maddesinde “Kurumlar Arası İnsani Müdahale Merkezi'nin tesis edilmesi hükmü yer almaktadır. 2. maddenin a) bendinde Merkez'in görevleri şu şekilde sıralanmıştır:

- *Dağlık Karabağ bölgesini terk etmiş vatandaşların daimî ikamet yerlerine geri dönmelerine yardım etmek,*
- *Dağlık Karabağ bölgesinde sivil altyapının onarılması ve bölge nüfusu için normal yaşam şartlarının oluşturulması konularında Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin devlet kurumlarına yardım etmek.*
- *Dağlık Karabağ'ın askerî harekattan zarar gören ilçelerinin sakinlerine insani yardım yardım konusunda Rusya'nın devlet organları ve sivil toplum örgütlerinin koordinasyonunu sağlamak.*
- *Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin devlet organlarına uluslararası insani yardım kuruluşlarıyla karşılıklı işbirliğinin tesis etmelerinde yardımcı olmak.*

İlgili maddenin b) bendine göre

- *Kurumlar Arası İnsani Müdahale Merkezi bünyesine Rusya Federasyonu Sivil Savunma, Olağanüstü Durumlar ve Doğal Afetlerin Sonuçlarını Giderme Çalışmaları Bakanlığı, Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı, Rusya Federasyonu Federal Güvenlik Birimi temsilcileri, ayrıca, ilgili diğer federal yürütme organları temsilcileri dahildirler*

Kararnamenin 3. maddesine göre Kurumlar Arası İnsani Müdahale Merkezi'nin tesisi ve faaliyetlerine ilişkin kurumsal ve diğer konularda Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı görevlendirilmiştir. Kararname, imzalandığı günden itibaren yürürlüğe girmiştir.”³⁶⁶

2) Rus Barış Güçleri Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan Laçın koridorunun giriş ve çıkışlarının denetimini ele alarak savaş sırasında Karabağ'ı olabildiğince terk etmiş Ermenileri yeniden bölgeye nakletmeye yönelik çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaların hangi sebeplerden dolayı yapıldığına baktığımızda ise Rusya'nın Azerbaycan toprakları üzerinde kendi egemenliğini üstün tutarak bölgeyle ilgili yeni stratejik planlar uygulamak için harekete geçtiği açık bir şekilde yansımaktadır.

3) 5 Ocak 2021'de Ermenistan Dışişleri Bakanı Ara Ayvazyan, Hankendi'ne yasadışı seferde bulunmuştur. Bu olay ortaya çıktığında Azerbaycan tarafının sert tepkileriyle karşılanmıştır.³⁶⁷ Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bu konuyla ilgili açıklamasında:

“Hiçbir yabancı oraya bizim iznimiz olmadan giremez. Kızıl Haç dışında, hiçbir uluslararası örgüt oraya gidemez. Ermenistan Dışişleri Bakanı, sen kim oluyorsun da oraya gidiyorsun. Uyarıyoruz. Eğer buna benzer adım tekrar edilirse bizim cevabımız

³⁶⁶ Ali Asker, s.323.

³⁶⁷ Moskva görüşü - əməkdaşlığa doğru, report.az, <https://report.az/analitika/ermenistan-yene-kenarda-qala-biler/>, Erişim Tarihi: 01.04.2022.

çok sert olacak. İlk kez hemen Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla uyarımızı yaptık. Sonraki uyarılar başka türlü olacak. Onların ayağı oradan kesilmelidir. Otursunlar kendi ülkelerinde.”³⁶⁸

ifadelerini kullanmıştır.

Bölgede Barış Gücü Altında Laçın koridorunun denetiminden sorumlu olan Rusya'nın kendi yetkilerini bu şekilde kullanması bölgede Karabağ'a kimlerin hangi amaçlarla giriş çıkış yapabileceğine tek başına karar vermesi Azerbaycan tarafının bölgeyle ilgili bütün haklarını ihlal etmektedir.

- 4) Karabağ'da konumlanan Rus Barış Gücü'nü kendi ihtiyaçlarını karşılanması için taşıma işlemlerini hem Ermenistan hem de Azerbaycan üzerinden gerçekleştirmektedir. Üçlü Bildiri'de ise bu şekilde herhangi bir madde bulunmamaktadır. Rusların ihtiyaçlarını karşılamak için Ermenistan'dan Karabağ'a yaptığı taşımalarda Azerbaycan tarafının herhangi bir gümrük, sınır denetimi ve gözetim faaliyetlerinin söz konusu olmadığı için Azerbaycan tarafı bu konuyla ilgili çelişkilerin yarandığını dile getirmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 6 Ocak 2021'de yaptığı bir açıklamada Rusya'nın bu adımının Üçlü Bildiri'de öngörülen hükümler dışına çıktığına, yapılan faaliyetlerde Üçlü Bildiri'nin temel alınması gerektiğine, keza bu belge dışında herhangi bir başka belge imzalanmadığına vurguda bulunmuştur.³⁶⁹ Aliyev konuşmasında:

“10 Kasım'da imzalanmış Bildiri 'de öngörülmemesine rağmen onlar orada insani yardım faaliyetlerine iştirak etmektedirler. Biz bunu görmezden geliyoruz. Neden? Çünkü anlıyoruz ki orada insanlar yaşıyor. Halihazırda kış mevsimidir, havalar soğuktur. Bu kışta, orada yaşayan Ermeniler için sorun yaşanmaması için belli çalışmaların yapılması lazım. O yüzden biz fırsat verdik. Şimdi yüklerin büyük bir kısmı oraya Azerbaycan'dan gidiyor. Biz bu fırsatı verdik. [Yükler] Berde'ye kadar demir yoluyla nakledilir. Ardından Araçlarla Dağlık Karabağ'a taşınır. Elbette biz buna müsaade etmeyebilirdik.”³⁷⁰

Rusya'nın bölgede bu şekilde kontrolsüzce faaliyetler yapması Azerbaycan tarafından bölgeyle ilgili kaygılar yarattığı söyleyebiliriz.

- 5) Azerbaycan'ın zafer kazanarak Karabağ'da statükoyu kırarak sözde Dağlık Karabağ statüsünü kaldırmıştır. Yani bu bölge artık sadece Karabağ olarak adlandırılmaktadır. Fakat Rusya resmî kurumları, özellikle Savunma

³⁶⁸ İlham Əliyev Rusiya sülhməramlılarının hərəkətlərinə “niyə göz yumduğunu” açıqlayıb, [bbc.com, https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55574910](https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55574910), Erişim Tarihi: 01.04.2022.

³⁶⁹ Ali Asker, s.323.

³⁷⁰ İlham Əliyev Rusiya sülhməramlılarının hərəkətlərinə “niyə göz yumduğunu” açıqlayıb, [bbc.com, https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55574910](https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55574910), Erişim Tarihi: 07.01.2021.

Bakanlığı haber bültenlerinde Barış Gücü'nün faaliyetlerinden bahsederken, sıkça Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü küçümseyen ve doğrudan hedef alan: “Dağlık Karabağ çatışma bölgesi”, “Dağlık Karabağ silahlı birlikleri” vb. ifadeler kullanılmaktadır³⁷¹ 13 Ağustos 2021'de Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığının Karabağ bölgesinde askeri sitelerin kışla ve konutlarına ilişkin hizmet konusunda ilan edilmiş kapalı ihalesinde “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti” ifadesi yer almıştır. İhale açılmasına ilişkin dilekçe ise Devlet İhale Kurumuna, Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı tarafından sunulmuştur. İhale ilanında Dağlık Karabağ Cumhuriyeti kelimesinin yer alması Azerbaycan kamuoyu ve basınında ciddi tepkiler doğurmuştur. Azerbaycan kamuoyundan hâkim olan görüşe göre Rusya'nın bu tutumu kasıtlıdır ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne yönelik siyasetin bir yansımasıdır.³⁷² Bahsi geçen ilan Rusya Devlet İhale Kurumunun internet sayfasında üç hafta boyunca yayımda kalmıştır.³⁷³ 4 Eylül 2021 tarihinde Azerbaycan Dışişleri Bakanlığında yayımlanan açıklamada, konunun diplomatik kanallarla Rusya'ya derhal iletildiği, konuyla ilgili Rusya'dan yapılan açıklamada ise söz konusu ifadenin bir teknik hata olduğu, bu hatayı ortadan kaldırmak için gereken adımların atılacağını vurgulanmıştır.³⁷⁴

- 6) Bir başka ihlal ise Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı tarafından yayımlanan habere göre Rus Barış Gücü tarafından Dağlık Karabağ'ın tüm ilçelerinden gelen orta öğrenim düzeyindeki öğrencilere Karabağ'ın Mardekert ilçesinin Tsmakahogh köyünde (Azerbaycan'ın resmi toponimleri Ermenice verilmiştir) “Genç Savaşçı” adlı kurs talimleri yapılmıştır. Tatbikata 13-18 yaşlı öğrenciler alınmıştır.³⁷⁵ Rusya'nın resmî kurumları

³⁷¹ Возмутительная ошибка или вопиющая провокация? Минобороны РФ объявляет тендер на работы в несуществующей «НКР», 1news.az, <https://1news.az/news/20210903050418122-Vozmutitelnaya-oshibka-ili-vopiyushcaya-provokatsiya-Minoborony-Rossii-obyavlyayet-tender-na-raboty-v-nesushchestvuyushchei-Respublike-Nagornyi-Karabakh>, Erişim Tarihi: 03.09.2021.

³⁷² Rusiyada Qarabağın “respublika” adlandırıldığı qalmaqallı tender ləğv edilib, turan.az, https://www.turan.az/ext/news/2021/9/free/politics_news/az/7412.htm, Erişim Tarihi: 04.09.2021.

³⁷³ Rusiya Müdafiə Nazirliyi “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nı tanıyır?, turan.az, https://www.turan.az/ext/news/2021/9/free/politics_news/az/7399.htm, Erişim Tarihi: 03.09.2021.

³⁷⁴ Leyla Abdullayeva: 'Azərbaycan etirazını diplomatik kanallarla Rusiyaya çatdırıb, azadlıq.org, <https://www.azadliq.org/a/azerbaycan-rusiya-etiraz/31443623.html>, Erişim Tarihi: 04.09.2021.

³⁷⁵ Российские миротворцы провели курс «молодого бойца» с основами выживания в горах для детей Нагорного Карабаха, function.mil.ru, https://function.mil.ru/news_page/country/more.htm?id=12377082@egNews, Erişim Tarihi: 14.08.2021.

tarafından yapılan haberlerde bölgedeki toponimler Azerbaycan'ın belirlediği idari yapılanmanın aksine, Ermeni bölücülerinin belirlediği şekilde kullanılmaktadır.³⁷⁶

Üçlü Bildiri imzalandığı ilk günden bu yana Rusya ve Ermenistan tarafından ihlal edilmeye başlanmıştır. Üçlü Bildiri 'ye göre Rusya'nın görev yapacağı bölgelerde Ermeni silahlı birliklerinin faaliyetine müsaade edilmeyecek, Ermenistan silahlı güçleri Azerbaycan dışına çıkarılacaktı. 4. maddede yer alan açık hükme göre "4. Rus Barış Gücü birliği, Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin çekilmesine paralel olarak konuşlandırılacaktır." Fakat bu hükmün ilk günden ihlal edildiği görülmektedir. Nitekim Rusya, önceden hazırlıklarını yaptığı Barış Gücü naklini anında gerçekleştirmiş, buna karşılık Ermenistan Silahlı Kuvvetleri, belirli bölgeden uzun zaman diliminde çekilirken Rusya'nın görev bölgelerinde kalmaya devam etmiş ve etmektedir. Rusya'nın halihazırda yaptığı çalışmalar, Barış Gücü'nün kalıcı hale getirmeye yöneliktir. Şimdiki şartlarda Barış Gücü'nün giderleri için yıllık 35-50 milyon dolarlık bir bütçe gerektirmektedir. Rusya Savunma Bakanı S. Şoygu, 2020 yılının aralık ayında, her birisinde 330 askerin yaşayabileceği 32 blok-modül sitelerin kurulacağını açıklamıştır. Bu açıklamadan hareketle, Rusya'nın bölgede 10 bin 560 asker bulunduracağı sonucuna varabiliriz.³⁷⁷

³⁷⁶ Ali Asker, s.323.

³⁷⁷ Мира Гасанова, Россия признала Нагорный Карабах?, zerkalo.az, <https://zerkalo.az/rossiya-priznala-nagornyj-karabah/>, Erişim Tarihi: 04.09.2021.

SONUÇ

İkinci Karabağ Savaşı Azerbaycan'ın askeri-politik tarihine şanlı sayfasını yazmıştır. Yıllar önce Ermeni silahlı kuvvetleri, Dağlık Karabağ'a getirilen paralı terör çetelerinin ve hamilerin askeri kuvvetlerinin yardımıyla, 1988-1994 yılları arasında Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesini ve 7 çevre bölgesini işgal etmişlerdir. Fakat Azerbaycan ordusu uzun süren ve netice vermeyen uzun ateşkes döneminin ardından, Ermenistan'ın 6 yıl yaptığı savaş sonucunda işgal ettiği toprakların büyük bir bölümünü 44 günde işgalden kurtarmış, Ermeni silahlı kuvvetlerinin “yenilmezlik efsanesini” yıkmıştır.

Tarihe bakacak olursak, Azerbaycan halkının geçen otuz yılda bağımsızlık mücadelesi sonucunda Azerbaycan devleti kurulmuş, çağdaş bir devlete gelmiş, birçok trajedi ve kanlı olay yaşamış, kayıplar vermiştir. 20. yüzyılın sonu ise Azerbaycan tarihinin en zor dönemlerinden biriydi. Ülke, iç ve dış düşmanların elinde parçalanıyordu. O zamanki dönemde hem Rusya hem de yıllardır kuşattığı Ermenistan için Azerbaycan'ı parçalara bölmek için tam isabetli zamandı. Ermeniler Azerbaycan'ın bu zayıf anını kullanarak Karabağ'da insanları silah zoruyla evlerinden yurtlarından kovarak çıkardılar. Katliamlar yapıldı, insanları vahşice katlettiler. Yıllarca bu bölgede Azerbaycan'a ait tarihi yerleri yakıp yıktılar. Bu bölgeyi kendi bölgeleriymiş gibi göstermek için sahte tarih uydurmuşlardır. Bu olaylara şahit olan birçok kurum, örgüt ve ülkeler yıllarca bu sorunu görmezden gelmişlerdir. Ermeniler İkinci Karabağ savaşında da yine sivil halkı hedef almıştır. Savaş meydanında verdiği kayıplara cevap olarak günahsız sivil halkı hedef alması onların gerçek yüzlerini yeniden ortaya koymuştur. Savaşa üçüncü devletleri dahil edebilmek için defalarca Ermenistan kendi bölgesinden füzeler fırlatmış ve Azerbaycan'ı buna karşılık vermesi için tahrik etmiştir. Fakat Azerbaycan Devleti'nin olaylara olan hakimliği ve soğukkanlılığı sayesinde bu oyuna gelmemişlerdir. Sivillere karşı yapılan her saldırının ardından, İlham Aliyev'in, “*cevabımızı savaş meydanında vereceğiz*” sözleri de buna işaretir. Aslında Azerbaycan'ın yapmış olduğu 44 günlük Zafer Savaşı onlar için adaletin tesciliydi. Rusya ve İran'ı savaşa dahil edemeyen Ermenistan savaş meydanında Azerbaycan ordusuna karşı koyamayınca, yok oluşun eşiğinde teslim olmaktan başka bir şey yapamamıştır.

Azerbaycan yıllardır Ermenistan'ın işgal politikası “geçici ateşkes” tesis edilerek durdurulmasına rağmen, ülkede iç istikrar sağlanmış, devlet güçlendirilmiş,

askeri sanayi kurulmuş, siyasi, ekonomik, hukuki ve başka alanlarda büyük reformlar yapılmış, küresel projelere imza atmıştır. Azerbaycan giderek dünya toplumunun bir parçası haline gelerek seçilmeye ve söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu adımlar Azerbaycan'ı zafere götüren ve bölgede adaleti, istikrarı yeniden sağlayıp, söz sahibi olacak konuma getirmiştir.

Azerbaycan'ın her alanda güçlenmesine rağmen, Ermenistan'ı korumak, çatışmayı dondurmak ve Ermenistan'ın işgal politikasının yarattığı statükoyu kabul etmek için Batı ve Rus diplomasisinin oluşturduğu AGİT Minsk Grubu, 28 yıldır “mekik diplomasisi” kullanmaktadır. Bu kurumlar ise soruna askeri bir çözüm yapılmasına hiçbir zaman izin vermemiştir. Sadece buna izin vermemekle kalmamış, BM Güvenlik Konseyi ve Genel Kurul tarafından kabul edilen 5 kararın yanı sıra AGİT'in kendisi tarafından alınan kararlar kâğıt üzerinde kalmıştır. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü mücadelesi diplomatik ve siyasi düzeyde gerçekleştiği için bu mücadele sabır, kararlılık ve irade gerektiriyordu.

Bu süreçte, modern uluslararası standartlarda, modern silah ve muharebe teçhizatıyla donanmış, güçlü ve iyi organize edilmiş bir Azerbaycan ordusu oluşturulmuş ve NATO tarzı bir ordu inşa edilmiştir. Nisan 2016 savaşları da ordunun ne kadar güçlü olduğunu göstermiştir. Yıllardır Dağlık Karabağ konusunda Ermeni-Azerbaycan ihtilafı sırasında Azerbaycan diplomasi ve askeri alanda neredeyse tek başına kalmış ve ülkenin etrafında oluşturulan sahte bilgi ablukası Azerbaycan gerçeklerinin dünyaya duyulmasını engellenmiştir. Azerbaycan'ın haklarının tek savunucusu olarak Türkiye'nin uluslararası konumu ise bugünkü kadar güçlü değildir.

30 yıllık süreçte Azerbaycan, “petrol ve iletişim” diplomasisi sonucunda, Avrupa enerji tedarikçisi haline geldi, uluslararası ve bölgesel kuruluşlardaki konumunu güçlendirdi, birçok ülkelerle sıcak ilişkiler kurmuştur. Azerbaycan zamanla İslam dünyası ve “denge politikası” izlemiştir. Aynı zamanda yüzlerce uluslararası etkinliğe ev sahipliği yaparak, diplomatik ve siyasi alandaki başarılarını elde ederek bu vesile ile üst düzey bir ulusal ordunun oluşturulması gibi faaliyetlerinin ağırlık merkezinin askeri düzeye taşınması için koşullar ve fırsatlar yaratmıştır. Aynı zamanda bu ateşkes süresinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev defalarca, uluslararası hukuk normlarına bağlılığını göstermiş ve diplomatik müzakereler yoluyla anlaşmazlığın barışçıl bir şekilde çözülmesini istemiştir.

Ermenistan'da iç kargaşa yaratarak iktidarı kolaylıkla ele geçiren yeni Ermeni

Başbakan Nikol Paşinyan'ın attığı ilk adımlardan biri, Dağlık Karabağ sorununun çözümü için Madrid Prensiplerinden vazgeçmek olmuştur. Çatışmayı çözümlenerek değil, yeni topraklar işgal ederek statükoyu sürdürmeye karar veren N. Paşinyan hükümeti, İkinci Karabağ Savaşı'nın ana nedenini yaratmış ve olaylar kısa sürede savaşa neden olmuştur.

Bu süreçte Rusya, Azerbaycan'ın Karabağ'ı 44 günlük zafer hareketine müdahale etmiş, Azerbaycan ordusunun Hankendi'ne girmesini engellemiş ve Ermenileri tamamen çöküşten kurtarmıştır. Bu müdahalenin nedeni ise Rusya, Ermenilerin Karabağ'ın dağlık bölgesinde kalmasını istemesidir. Çünkü bu durum bölgede soruna net bir çözümün oluşmasını engellemektedir. Rusya'ya göre Ermenilerin Karabağ'da statü şeklinde bulunması Azerbaycan üzerindeki en önemli baskı aracıdır ve Rusya, Karabağ'daki Ermenilerin varlığından yararlanarak ordusunu Azerbaycan'a getirmiştir. Dağlık Karabağ bölgesinin Azerbaycan'ın içinde yara kalması Rusya için o kadar önemlidir ki, Ermenistan bu bölgeyi Azerbaycan'a vermek istese de Rusya bu kararı kabul etmeyecektir. Aslında bu taktik sayesinde Rusya, Karabağ'ın Dağlık bölgesi vasıtasıyla Azerbaycan'ı, Azerbaycan vasıtası ile Kafkas'ı, Kafkas vasıtası ile de Türkiye ve İran'ı kontrolde tutmaktadır. Bu durum da Rusya'nın emperyalist, sömürgeci ve işgalci devlet tavırları sergilediğini açıkça göstermektedir.

Rusya, Kafkasya'yı kendi toprağı olarak görmekte, SSCB'nin çöküşünü kabullenememekte ve bu nedenle SSCB'yi tek bir biçimde, yani farklı isim altında yeniden inşa etmeye çalışmaktadır. Rusya, Güney Kafkasya devletlerinin bağımsızlığını sözde tanısa da düşünce ve eylemlerinde ise bu tartışılır konu haline gelmektedir. Bu nedenle Rusya, Kafkas halklarının bağımsızlık, özgürlük, insan hakları değerlerine ve özelemlerine şiddetle karşı çıkmakta, onların ulusal ve dini kimliklerini tanımasını, milli iradenin özgür ve adil bir şekilde gerçekleşmesini istememektedir. Böylece bağımsızlık ve özgürlük arzusu, ulusal ve dini kimlik bilinci, Kafkasya halklarını ve devletlerini Rusya'ya yabancılaştırmakta, onları bağımsız tebaa haline getirmekte ve bunun sonucunda Rusya'nın emperyalist çıkarlarını zedelemektedir. Rusya'nın bu devletleri yönetmek, onlara bağımlı kılmak, maddi kaynaklarını sömürmek için kullandığı birçok araç vardır. Bunlardan biri, bu devletler içinde etnik ve bölgesel zeminlerde çatışma yatakları oluşturmak ve bu şekilde düşmanlık, nefret ve kin beslemektir. Rusya, bu yöntemlerle sömürdüğü halkları bölüp güçlerini elinden alır, onları birbirine düşman olarak kabul ettirir ve bunun sonucunda

olayları yönetici rolünü üstlenir, görünüşte kurtarıcı olur ve bu yolla onların kontrolünü eline alır. SSCB'ye katılan ülkelere bakarsak hepsinin birbirine toprak iddiası olduğunu görürüz. 19. yüzyılda Ermenilerin Azerbaycan'ın tarihi toprakları olan Karabağ'ın dağlık bölgesine yerleştirilmelerinin ve daha sonra statü verilmesinin nedeni, Rusya'nın Azerbaycan'ı kendine bağlı hale getirme politikasının ayrılmaz bir parçasıdır. Azerbaycan topraklarında Ermenistan adında bir devletin kurulması da Rusya'nın sömürge politikasının bir sonucudur.

Azerbaycan yaptığı başarılı dış politika sayesinde kendisi de dahil olmak üzere Kafkas halklarını kendine tabi tutmaya çalışan Rusya'nın planlarını altüst etmiştir. Bölgede ve Karabağ'da söz sahipliğini ele almıştır. Üçlü bildiri imzalandıktan sonra ise Rusya bu bölgeyle ilgili yeni planlar yapmaya mecbur kaldığı için zaman zaman bölgede yerleştiği Barış Gücü vasıtasıyla başına buyruk eylemler yaparak Azerbaycan'ın egemenlik haklarını ihlal etmektedir. Azerbaycan tarafının ise bu yönde geliştirilecek politikaların temelinde, Türkiye ve Azerbaycan askeri iş birliğini geliştirmek, Türk ordusunun Azerbaycan'da varlığını temin etmek, Rusya tarafından cesaret aşılana Ermeni saldırganlığını bertaraf etmektir.

KAYNAKÇA

Kitap ve Kitap Bölümleri

- Abbasov Ramil, "Aprel döyüşləri - böyük zəfərin başlanğıcı", Müdafiə Nazirliyi Mənəvi-Psixoloji Hazırlıq və İctimaiyyətlə Əlaqələr İdarəsi, 2016
- Acer Yücel, "Ermenistan'ın Askeri Faaliyyətləri və Nitelikləri", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.271-298.
- Aliyev İgrar, *Dağlık Qarabağ*, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 1989.
- Asker Ali, "İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler və Azərbaycan'ın Egemenlik Hakkına Yönelik İhlaller", İçinde: *Karabağ- Dünü, Bugünü, Yarını*, Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.323-334.
- Aslanlı Araz, "Tarihsel Bakış", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.117-140.
- Aslanlı Araz, "Karabağ Sorunun Genel Nedenleri", *Karabağ- Dünü, Bugünü, Yarını*, Editör: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.313-322.
- Ataman Muhittin, Pirinççi Ferhat, *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, Lider Nəşriyyatı, Bakı, 2004.
- Bayraktar Bora, "Karabağ'ın İşgali və Türk Siyasetinin Dönüşümü (1988-1991)", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.325-348.
- Çakmak Haydar, *Düнден Bugüne Karabağ Sorunu*, Yenisey Yayınevi, Ankara, 2021.
- Derouen And Heo, *Civil Wars Of The World*, ABC-CLIO, 1. Baskı, 2007.
- Əhmədov Elçin, *Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: etnik təmizləmə, soyqırımı, terror, işğal*, Elmin İnkişafı Fondu Nəşriyyatı, Bakı, 2015.
- Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi*, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Bakı, 2005.
- Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi*, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası, Bakı, 2020.

- Əroğul Əlisahib, *Azərbaycan Erməni Daşnak Terrorunun Xronologiyası*, Təknur Nəşriyyatı, Bakı, 2009.
- Hacıyev Qasım, Əbdüləzimov Əyyub, *Qarabağ tarixi*, Ərgünəş Nəşriyyatı, Bakı, 2014.
- Həsənli Cəmil, *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920)*, Azərnəşr Nəşriyyatı, Bakı, 1993.
- Həsənli Cəmil, *Azərbaycan xalq cümhuriyyəti (1918-1920)*, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı, 1998.
- Həsənli Cəmil, *Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918- 1920)*, “GARISMA” MMC Nəşriyyatı, Bakı, 2009.
- Həsənli Cəmil, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)*, Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2012.
- Hüseynov Vasif, "Uluslararası Tepki", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.229-244.
- Hüseynov Yunis, *Qarabağ tarixi mənbələrdə*, Şuşa Nəşriyyatı, Bakı, 2012.
- İşvar Ömer Göksel, "Rus Çarlığının Yıkılma Sürecinde Karabağ", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.77-97.
- Köçərli Tofiq, *Qarabağ: yalan və həqiqət*, İrşad Nəşriyyatı, Bakı, 1998.
- Mahmudov Yaqub, Şükürov Kərim, *Olaylar*, Bakı Nəşriyyatı, Bakı, 2010.
- Mahmudov Yaqub, Şükürov Kərim, *Qarabağ – real tarix, faktlar, sənədlər*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2005.
- Məmmədov Adıgözəl, *Siyasi liderlərin psixoloji portretləri*, Mono Qrup” NPM Nəşriyyatı, Bakı, 2019.
- Məmmədova Həvva, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi: 1918-1920*, Nağıl EVİ Nəşriyyatı, Bakı 2006.
- Nağı Akif, *Qarabağ müharibəsi. (Qısa tarix)*, MBM-R Nəşriyyatı, Bakı, 2009
- Özdal Barış, “AGİ(K)T Kuruluş Süreci”, *Karabağ- Dünü, Bugünü, Yarını*, Editör: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.135-163.

Pirinççi Ferhat, Güler Mehmet Çağatay, "Bardağı Taşırın Damla: Tovuz Saldırısı ve İkinci Karabağ Savaşı", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.205-228.

Qazıyev Yusif, *Erməni məsələsi*, Nurlar NPM Nəşriyyatı, Bakı, 2009.

Qeybullayev Qeybulla, *Qarabağ, etnik və siyasi tarixə dair*, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 1990.

Sadıgov Ramin, "1994 Ateşkes Anlaşması'ndan Sonra Meydana Gelen İlk Kapsamlı Çatışmanın 4 Günlük Seyri", *Karabağ- Dünü, Bugünü, Yarını*, Editör: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.233-253.

Sarıkaya Yalçın, Aslanlı Araz,"Ateşkese Giden Yol: Rusya ve AGİK", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.141-166.

Şefiyev Ferid, Vasif Hüseyinov,"Tovuz Çatışmaları: Daha Büyük Bir Savaşın Habercisi, İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.169-181.

Veliyev Cavid, "Putin'le Değişen Rus Politikası", İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu*, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, ss.301-324.

Yeşilot Okan, Gürışık Köksal Bihter, *Karabağ- Dünü, Bugünü, Yarını*, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2021

Yılmaz Sait, "AGİT, AB ve Minsk Grubunun Dağlık-Karabağ Politikası", *Dünden Bugüne Karabağ Sorunu*, Editör: Haydar Çakmak, Yenisey Yayınevi, Ankara, 2021, ss.161-177.

Шавров Н.Н, (*Новая Угроза Русском Делу В Закавказье, 1911 г.*), Санкт-Петербург,1911.

TEZ:

Bayramoğlu Büşra, (T.C. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kafkasya'da Büyük Güçlerin Enerji Rekabeti: Gürcistan Örneği (2002-2016) Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Kafkasya Çalışmaları Programı Ankara) 2019.

Karımova Nazakat, Rusya'nın Kafkasya Politikası ve Azerbaycan ile İlişkileri, (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Hatice

Rumeysa Dursun, Sakarya) 2019.

Mardanov Samir, (T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Toplulukları Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikası Yüksek Lisans Tezi Tez Danışmanı Prof. Dr. Mustafa Aydın, Ankara) 2006.

MAKALELER:

Asker Ali, Özpınar Gizem Zeynep, "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt:10, Sayı: 1, 2021, ss.83-106.

Asker Ali, Şeyban Sedanur, "Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021, ss.34-50.

Caferov Nazim, Aslanlı Araz, "Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 53, 2016.

Chalabizada Günel, "Ermenistan'ın İkinci Karabağ Savaşı Sırasında Gerçekleştirdiği Uluslararası Silahlı Çatışmalar Hukuku İhlalleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 128, Sayı: 252, 2021, ss.133-152.

Neciyev Elçin, "Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 39, 2011.

Özdaşlı Esmâ, "İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021, ss.51-83.

Özsoy Berah, "Kafkasya'da Dondurulamayan İhtilaf: Tovuz Çatışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, Blog No: 2020 / 18

Reha Yılmaz, "Kafkasya'da Çözülemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2022, ss.71-90.

Sadıgov Ramin, 1918-1920 Yıllarında Karabağ'da Ermeni İsyanları: Azerbaycan Hükümeti'nin Toprak Bütünlüğünü Sağlamak İçin İsyancılara Karşı Mücadelesi", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021.

Tuncel Turgut Kerem, "Azerbaycan-Ermenistan Hattında Düşmeyen Gerilim: Temmuz 2020 Tovuz Çatışması Sonrasında Gelinek Nokta," *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, Analiz No: 2020 / 34.

Tuncel Turgut Kerem, "Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında 12 Temmuz 2020'de Patlak Veren Çatışma ve Karabağ İhtilafı Hakkında Değerlendirmeler", *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, Analiz No: 2020 / 27.

Tuncel Turgut Kerem, "Karabağ'da Yaşanan '4 Gün Savaşı'nın Kısa Bir Değerlendirmesi, *Avrasya İncelemeler Merkezi Dergisi*, No: 2016 / 21.

GAZETE:

"Respublika" Qəzeti, 14–15 Yanvar 1990.

Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi, Xalqqəzeti. 23 may 2021, No: 105, s.5.

Sadıqlı Flora, *Azərbaycan ekologiyası*, Qəzet və Jurnal Məqalələri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Yeni Azərbaycan Gazetesi, 22.10.2021, №193, S.7.

İNTERNET:

"44 günlük müharibə Ermənistanın ağır böhranın bütün əlamətlərini üzə çıxardı", azforum.com, <https://azerforum.com/az/44-gunluk-muharibe-ermenistanin-agir-bohranin-butun-elametlerini-uze-cixardi>, Erişim Tarihi: 16.08.2021.

"Azərbaycan Ermənistan bölgələrinin qaz təchizatını da sıradan çıxardı", virtualaz.org, <https://virtualaz.org/uzbeuz/165500>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

"Ermənistan ordusu ağır itkilər verdi", virtualaz.org, <https://virtualaz.org/aktual/165372>, Erişim Tarihi:12.01.2021.

"Ermənistan silahlı qüvvələrinin xain hücumu nəticəsində Azərbaycan ordusunun general-mayoru Həşimov Polad qəhrəmancasına şəhid olub", sputnik.az, <https://sputnik.az/20200714/azrbaycan-ordusunun-general-hid-oldu-424431339.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

"Ermənistana məxsus pua vuruldu", virtualaz.org, <https://virtualaz.org/aktual/165498>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

"İlham Əliyev Rusiyadan Ermənistana daşınan 400 ton silaha görə putinə zəng vurdu", virtualaz.org, <https://virtualaz.org/uzbeuz/167174>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

"Mn: Ermənilər Azərbaycana Məxsus heç bir tankı vurmayıb", report.az, <https://report.az/qarabag/ermeniler-azerbaycana-mexsus-hec-bir-tanki-vurmayib/>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

- "Müdafiə Nazirliyi bir daha Erməni dezinformasiyaları haqda", virtualaz.org, <https://virtualaz.org/aktual/165632>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.
- "Putinin vurğuladığı digər məsələ 7 rayonun 5+2 prinsipi ilə qaytarılmasıdır", reyting.az, <https://reyting.az/siyaset/43541-politoloq-putinin-vurulad-digr-msl-7-rayonun-52-prinsipi-il-qaytarlmasdr.html>, Erişim Tarihi: 16.08.2021.
- "Sherg.az": Rusiya "Kamaz"ları yola çıxıb - "İrandan Ermənistana silah daşınır", aznews.az, <https://www.aznews.az/news/project/270250.html>, Erişim Tarihi: 28.09.2021.
- "Suriyadan qalxan rusiya hərbi-nəqliyyat təyyarəsi yerevana nə gətirdi? ", virtualaz.org, <https://virtualaz.org/aktual/168225>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.
- "Азербайджанские ВС 120 раз нарушили режим прекращения огня - Минобороны Армении". Sputnik.az, <https://m.ru.armeniasputnik.am/politics/20200717/23772478/azerbaydzhanskie-vs-120-raz-narushili-rezhim-prekrascheniya-ognya---minoborony-armenii.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.
- "Ночь на Армяно-Азербайджанской границе прошла спокойно: свежие Новости с фронта", m.ru.armeniasputnik.am, <https://m.ru.armeniasputnik.am/politics/20200719/23803496/noch-na-armyano-azerbaydzhanskoy-granitse-proshla-spokoyno-svezhie-novosti-s-fronta.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.
- "Экс-глава Армении заявил, что власти сделали войну в Карабахе неизбежной", ria.ru, <https://ria.ru/20201204/armeniya-1587765396.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.
- "Bu, Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımdır" -prezidentin köməkçisi, ordu.az, <https://ordu.az/az/news/174017/bu,-azerbaycan-xalqina-qarsi-soyqirimdir-prezidentin-komekcisi>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.
- "Ermənistan atəşkəsin birinci günü 5 rayona 229 mərmiatıb", qafqazinfo.az, <https://qafqazinfo.az/news/detail/ermenistan-ateskesin-birinci-gunu-5-rayona-229-mermi-atib-302378>, Erişim Tarihi: 19.10.2020.
- "History of Karabagh", karabagh.org, <https://karabakh.org/karabakh-history/history-of-karabakh/>, Erişim Tarihi: 01.05.2021.
- "Lələtəpə"yə hücum: Cəbrayıl doğru irəliləyən Azərbaycan qoşunlarını mühasirəyə almaq cəhdi, virtualaz.org, <https://virtualaz.org/aktual/181955>, Erişim Tarihi: 14.04.2021.
- "Rusya, Ermenistan'ı gizlice silahlandırıyor", timeturk.com, <https://www.timeturk.com/rusya-ermenistan-i-gizlice-silahlandiriyor/haber-1596759>, Erişim Tarihi: 27.09.2021.

- “Şuşada Azərbaycan bayrağı dalğalanır!” ,qafqazinfo.az, <https://qafqazinfo.az/news/detail/susada-azerbaycan-bayragi-dalgalanir-prezident-304748> , Erişim Tarihi: 08.11.2020.
- “Şuşanın azad olunmasına görə” Azərbaycan Respublikasının medalı haqqında əsasnamə, <https://president.az/articles/48274>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.
- “Xüsusi təyinatlılar dörd qrupa bölündülər və Şuşaya doğru fərqli istiqamətlərdən irəliləməyə başladılar...”, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201108100025/https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan/azerbaijan-says-it-has-taken-karabakhs-second-largest-city-armenia-denies-it-iduskbn27o0bf>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.
- «Не могут нащупать баланс»: как события в киргизии повлияют на соседей, gazeta.ru, https://www.gazeta.ru/politics/2020/10/07_a_13310977.shtml, Erişim Tarihi: 20.08.2021.
- 7civilian Death Toll In Armenian Attacks Reaches 91, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201028173547/https://www.azernews.az/aggression/171582.html>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- AB: Dağlık Karabağ sorunu sadece AGİT Minsk Grubu'nun çabalarıyla çözülebilir, aa.com.tr, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/ab-daglik-karabag-sorunu-sadece-agit-minsk-grubunun-cabalarıyla-cozulebilir/1998445>, Erişim Tarihi: 10.11.2020.
- Abbasov Ramil, ”Aprel döyüşləri -böyük zəfərin başlanğıcı”, Müdafiə Nazirliyi məənəvi-psixoloji hazırlıq və ictimaiyyətlə əlaqələr idarəsi, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/pre/21662.html>, Erişim Tarihi: 20.02.2021.
- Almaniya XİN döyüşləri dayandırmağa çağırdı, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201004151753/https://ordu.az/az/news/172174/almaniya-xin-doyusleri-dayandirmaga-cagirdi>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.
- Amerikalı sabiq həmsədr: “Ermənistan Azərbaycanın suveren ərazisinə soxulub və işğaledib”, ordu.az, <https://ordu.az/az/news/172508/amerikalı-sabiq-hemsedr--ermenistan-azerbaycanın-suveren-erazisine-soxulub-ve-ısgal-edib>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.
- Angriff Auf Stadt In Aserbaidshan, sueddeutsche.de, <https://www.sueddeutsche.de/politik/bergkarabach-konflikt-angriff-auf-stadt-in-aserbaidshan-1.5097262>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- Armenia Azerbaijan: Reports Of Fresh Shelling Dent Ceasefire Hopes, Bbc.com, <https://www.bbc.com/news/world-europe-54488386>, Erişim Tarihi: 10.10.2020.

- Armenia, Azerbaijan exchange troops' bodies after ceasefire, aljazeera.com, <https://www.aljazeera.com/news/2020/11/17/armenia-azerbaijan-exchange-troops-bodies-as-part-of-peace-deal>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.
- Armenia/Azerbaijan: First Confirmed Use Of Cluster Munitions By Armenia 'Cruel And Reckless', Amnesty.org, <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2020/10/armenia-azerbaijan-first-confirmed-use-of-cluster-munitions-by-armenia-cruel-and-reckless/>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- Armenia/Azerbaijan: First Confirmed Use Of Cluster Munitions By Armenia 'Cruel And Reckless', Amnesty.org, <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2020/10/armenia-azerbaijan-first-confirmed-use-of-cluster-munitions-by-armenia-cruel-and-reckless/>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- Armenia: Cluster Munitions Kill Civilians In Azerbaijan, hrw.org, <https://www.hrw.org/news/2020/10/30/armenia-cluster-munitions-kill-civilians-azerbaijan>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- Armenia-Azerbaijan War: Military Dimensions of the Conflict, russiamatters.org, <https://www.russiamatters.org/analysis/armenia-azerbaijan-war-military-dimensions-conflict>, Erişim Tarihi: 10.09.2021.
- Armenian armed forces are subjecting to fire our human settlements, apa.az, <https://apa.az/en/xeber/frontline-news/mod:-armenian-armed-forces-are-subjecting-to-fire-our-human-settlements-332278>, Erişim Tarihi: 07.10.2020.
- Ateşkes değil silah molası, yenisafak.com, <https://www.yenisafak.com/dunya/ateskes-degil-silah-molasi-rusya-iran-ve-fransadan-ermenistana-yogun-silah-sevkiyati-3570688>, Erişim Tarihi: 27.09.2021.
- Ateşkes değil silah molası, yenisafak.com, <https://www.yenisafak.com/dunya/ateskes-degil-silah-molasi-rusya-iran-ve-fransadan-ermenistana-yogun-silah-sevkiyati-3570688>, Erişim Tarihi: 27.09.2021.
- ATƏT-in Minsk Konfransının həlli ilə məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ regionunda münaqişə 25.01.2005 1416 sayılı Qətnamə Məruzə, idp.gov.az, <http://idp.gov.az/az/law/88/parent/15>, Erişim Tarihi: 03.02.2021
- Atət-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin bəyanatı, az.usembassy.gov, <https://az.usembassy.gov/az/at%99t-minsk-qrupunun-h%99ms%99dr%99rinin-b%99yanati/>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.
- Aviqdor Liberman: "haqq-ədalət Azərbaycanın tərəfindədir", report.az, <https://report.az/qarabag/aviqdor-liberman-haqq-edalet-azerbaycan-terefindedir/>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

- Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq təşkilatı (ATƏT), anl.az,
<http://anl.az/el/emb/qarabaq/beynelxalq-senedler/atet.pdf>, Erişim Tarihi:
03.02.2021.
- Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq təşkilatı (ATƏT), anl.az,
<http://anl.az/el/emb/qarabaq/beynelxalq-senedler/atet.pdf>, Erişim Tarihi:
03.02.2021.
- Ayaz Mütəllibov devrilib, yoxsa özü istefa verib?, musavat.com,
https://musavat.com/news/ayaz-mutellibov-devrilib-yoxsa-ozu-istefa-verib_596940.html, Erişim Tarihi: 15.01.2021.
- Ayrıca, Putin: Dağlık Karabağ'la ilgili kurumlar arası insani müdahale merkezi kuruldu, tr.sputniknews.com, <https://tr.sputniknews.com/20201113/putin-daglik-karabagla-igili-kurumlar-arasi-insani-mudahale-merkezi-kuruldu-1043220004.html>, Erişim Tarihi:13.11.2020.
- Azerbaijan And Armenia Accuse Each Other Of Breaking Ceasefire, Edition.cnn.com,
<https://edition.cnn.com/2020/10/10/europe/azerbaijan-armenia-ceasefire-intl/index.html>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.
- Azerbaijan Says 14 People Killed By Shelling In Barda: Ria, web.archive.com,
<https://web.archive.org/web/20201031230756/https://uk.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan-karabakh/azerbaijan-says-14-people-killed-by-shelling-in-barda-ria-iduskbn27d1ir>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- Azerbaijan Says 19 Killed, 60 Wounded In Armenia Missile Attack On Its Barda District Read More A, economictimes.xn--ndiatimes-upb.com,
<https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/azerbaijan-says-19-killed-60-wounded-in-armenia-missile-attack-on-its-barda-district/articleshow/78912279.cms?from=mdr>, Erişim Tarihi: 17.08.2021.
- Azerbaijan Says 21 Dead In Armenia Missile Attack, news.cgtn.com,
<https://news.cgtn.com/news/2020-10-28/azerbaijan-says-14-people-killed-by-shelling-in-barda-ria-uxbvd7gmfu/index.html>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- Azerbaijan says it has taken Karabakh's second-largest city, Armenia denies it, web.archive.org,
<https://web.archive.org/web/20201108100025/https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan/azerbaijan-says-it-has-taken-karabakhs-second-largest-city-armenia-denies-it-iduskbn27o0bf>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.
- Azerbaijan, Armenia Report Shelling Of Cities Despite Truce, Apnews.com,
<https://apnews.com/article/russia-azerbaijan-archive-armenia-army-a517562831a5aa3995c6652f610c934a>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.
- Azerbaijan's Beylagan, Barda and Tartar came under fire from Armenia, apa.az,

<https://apa.az/en/xeber/frontline-news/azerbaijan%27s-beylagan-barda-and-tartar-came-under-fire-from-armenia-332103>, Erişim Tarihi: 05.10.2020.

Azerbaijan's Ganja under fire once again by Armenian troops, en.trend.az, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3312771.html>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Azerbaijani Ministry's special commission assessing damage caused to Ganja by Armenia's missile striken. trend.az, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3315529.html>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Azərbaycan BMT-nin və təhlükəsizlik şurası üzvlərinin üzərindəki ləkəni təmizləyir, <https://apa.az/az/xeber/siyasi/azrbaycan-bmt-nin-v-thluksizlik-surasi-uzvrlinin-uzrindki-lkni-tmizlyir-colorredthlcolor-611495>, Erişim Tarihi: 15.08.2021.

Azərbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev CNN Türk televiziya kanalına bir rəportaj verdi, agos.com.tr, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/26054/aliyev-muzakereler-sonucsuz-kalinca-savasi-baslattik>, Erişim Tarihi: 29.09.2021.

Azərbaycan Cümhurbaşkanlığı, ABŞ Dövlət Departamenti cəbhədəki gərginliklə əlaqədar bəyanat yayıb, https://apa.az/az/dagliq_qarabag/ABS-Dovlt-Departamenti-cbhdki-grginlikl-laqdar-byanat-yayib-607328, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

Azərbaycan Cümhurbaşkanlığı, Moskva görüşü: Azərbaycanın növbəti uğuru, apa.az, <https://apa.az/az/xeber/siyasi/moskva-gorusu-azrbaycanin-novbti-uguru-colorredthlcolor-623879>, Erişim Tarihi: 25.11.2021.

Azərbaycan ərazisi Ermənistandan raket atəşinə tutulub, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-erazisi-ermenistandan-raket-atesine-tutulub-video-32656.html>, Erişim Tarihi: 05.10.2020.

Azərbaycan İsraildən 2 milyardlıq silah alacaq - "İsrail Hayom", azvision.az, <https://azvision.az/news/268894/--azerbaycan-israilden-2-milyardliq-silah-alacaq--israel-hayom--.html>, Erişim Tarihi: 29.09.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi cəbhədə son vəziyyətlə bağlı açıqlamayayıb, apa.az, <https://apa.az/az/xeber/herbi/azerbaycan-mudafi-nazirliyi-cbhd-son-vziyytl-bagli-aciqlama-yayib-607172>, Erişim Tarihi: 27.09.2020.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Azərbaycan Ordusunun hərbi qulluqçusu yaralanıb, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-ordusunun-herbi-qulluqcusu-yaralanib-36705.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Dövlət sərhədinin Laçın rayonu istiqamətində ermənilər növbəti təxribata cəhd göstərib, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/dovlet-serhedinin-lacin-rayonu-istiqametinde-ermeniler-novbeti-texribata-cehd-gosterib-38385.html>, Erişim Tarihi:

18.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Döyüşlərdə Azərbaycan Ordusunun hərbi qulluqçuları şəhid olub mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/doyuslerde-azerbaycan-ordusunun-herbi-qulluqculari-sehid-olub-38430.html>, Erişim Tarihi: 18.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Ermənistan silahlı qüvvələri Kəlbəcər istiqamətində mövqələrimizi atəşə tutub, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahli-quvveleri-kelbecer-istiqametinde-movqelerimizi-atese-tutub-36296.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Ermənistan silahlı qüvvələrinə məxsus PUA ələ keçirilib, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahli-quvvelerine-mexsus-pua-ele-kecirilib-36141.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Ermənistan tərəfi dövlət sərhədində artilleriya qurğularından istifadə edir, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-terefi-dovlet-serhedinde-artilleriya-qurgularından-istifade-edir-38407.html>, Erişim Tarihi: 18.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Ermənistan tərəfi hərbi qarşidurma yaratmaq məqsədilə dövlət sərhədində növbəti təxribata cəhd edib, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-terefi-herbi-qarsidurma-yaratmaq-meqsedile-dovlet-serhedinde-novbeti-texribata-cehd-edib-38343.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyi və Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin məlumatı, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyi-ve-dovlet-tehlukesizliyi-xidmetinin-melumati-34074.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyi: Ermənistan silahlı qüvvələrinin kəşfiyyat-diversiya qrupları dövlət sərhədimizi keçib və ərazilərimizdə minalama işlərini aparmağa cəhd göstərib, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyi-ermenistan-silahli-quvvelerinin-kesfiyyat-diversiya-gruplari-dovlet-serhedimizi-kecib-ve-erazilerimizd-36058.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyinin məlumatı, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyinin-melumati-34068.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyinin məlumatı, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyinin-melumati-34274.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyinin məlumatı, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyinin-melumati-36024.html>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Ölkəmizdəki xarici hərbi attaşelər və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri dövlət sərhədindəki vəziyyət barədə məlumatlandırılıb, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/olkemizdeki-xarici-herbi-attaseler-ve-beynelxalq-teskilatlarin-numayendeleri-dovlet-serhedindeki-veziyyet-barede-melumat-38420.html>, Erişim Tarihi: 18.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Qarabağın tarixi,

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Rusiyanın Müdafiə naziri Azərbaycanın Müdafiə nazirinə zəng edib, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/rusiyanin-mudafie-naziri-azerbaycanin-mudafie-nazirine-zeng-edib-38423.html>, Erişim Tarihi: 18.11.2021.

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi, Türkiyə Milli Müdafiə naziri ilə Azərbaycan Müdafiə naziri arasında telefon danışığı olub, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/turkiye-milli-mudafie-naziri-ile-azerbaycan-mudafie-naziri-arasinda-telefon-danisiqi-olub-38427.html>, Erişim Tarihi: 18.11.2021.

Azərbaycan ordusu BM güvenlik konseyi'nin 874 no'lu kararını sahada hayata geçirdi, defenceturk.net, <https://www.defenceturk.net/azerbaycan-ordusu-bm-guvenlik-konseyinin-874-nolu-kararini-sahada-hayata-gecirdi>, Erişim Tarihi: 15.08.2021.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları, müsahibələri və bəyanatları, <https://files.preslib.az/site/ialiyev/2004.pdf>, Erişim Tarihi: 25.01.2021.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-respublikasi-prezidentinin-serencami-32381.html>, Erişim Tarihi: 28.09.2020.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası Baş Nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin bəyanatı, president.az, <https://president.az/az/articles/view/50070>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat Xidməti İdarəsinin məlumatı, mfa.gov.az, <https://mfa.gov.az/az/news/no35720-azerbaycan-respublikasinin-xarici-isler-nazirliyinin-metbuat-xidmeti-idaresinin-melumati>, Erişim Tarihi: 17.10.2020.

Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs sazişi qüvvəyə mindi, bbc.com,

<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54435668>, Erişim Tarihi: 10.10.2021.

Azərbaycan və Ermənistan arasında yenidən humanitar atəşkəs elan edildi, arqument.az, <https://arqument.az/az/azerbaycan-ve-ermenistan-arasnda-yeniden-humanitar-ateskes-elan-edildi/>, Erişim Tarihi: 10.10.2021.

Azərbaycan və Ermənistan Dağlıq Qarabağda humanitar məqsədlərlə atəşkəs barədə razılığa gəliblər, aztv.az, <http://www.aztv.az/az/news/9542/azerbaycan-ve-ermenistan-dagliq-qarabagda-humanitar-meqsedlerle-ateskes-barede-raziliga-gelibler>, Erişim Tarihi: 10.10.2021.

Azərbaycan və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, azerbaijan.az, <https://azerbaijan.az/related-information/195>, Erişim Tarihi: 01.02.2021.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, "Ermənistan silahlı qüvvələrinin bölmələri Tovuz istiqamətində təxribat törədib", mod.gov.az <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahli-quvvelerinin-bolmeleri-tovuz-istiqametinde-texribat-toredib-31439.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, aprel döyüşləri şanlı tariximizdir, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/pre/22260.html>, Erişim Tarihi: 01.03.2021.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, Elmar Məmmədyanov: bu gün Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində hesablaşılan güclü ölkədir, madrid.mfa.gov.az, <https://madrid.mfa.gov.az/az/news/3076/elmar-memmedyarov-bu-gun-azerbaycan-beynelxalq-munasibetler-sisteminde-hesablasilan-guclu-olkedir>, Erişim Tarihi: 03.02.2021.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın yaşayış məntəqələrini güclü artilleriya atəşinə tutub, <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahli-quvveleri-azerbaycanin-yasayis-menteqelerini-guclu-artilleriya-atesine-tutub-12737.html>, Erişim Tarihi: 03.02.2021.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ateskes-31539.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ateskes-31564.html>, Erişim Tarihi: 12.01.2021.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, Tovuz rayonu istiqamətində şiddətli döyüşlər gedir, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/tovuz-rayonu-istiqametinde-siddetli-doyusler-gedir-31469.html>, Erişim Tarihi: 04.05.2021.

Azərbaycan'da Bir Dizi Patlamalar, Çılgınlıqlar ve Ardından Kan, nytimes.com, <https://www.nytimes.com/2020/10/28/world/europe/azerbaijan-barda-armenia->

- [rockets-karabakh.html](#), Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- Azərbaycana qarşı elan olunmamış müharibə, [supremecourt.gov.az](#),
[http://supremecourt.gov.az/static/view/168](#), Erişim Tarihi: 16.01.2021.
- Azərbaycan-Avropa İttifaqı, [brussels.mfa.gov.az](#),
[https://brussels.mfa.gov.az/az/content/38/azerbaycan-avropa-ittifaqi](#), Erişim
Tarihi: 03.02.2021.
- Azərbaycan-Ermenistan Çatışması və Güney Kafkasya'da Jeopolitik Dengeler,
[insamer.com](#), [https://insamer.com/tr/azerbaycan-ermenistan-catismasi-ve-guney-kafkasyada-jeopolitik-dengeler_3343.html](#), Erişim Tarihi: 10.09.2021.
- Azərbaycanın diplomatik, hərbi uğurları və böyük güclərin ermənipərəst siyasəti,
[newtimes.az](#), [http://newtimes.az/az/processetrends/6883/](#), Erişim Tarihi:
20.08.2021.
- Azərbaycanın mülki əhalisini silahla ələ keçirmiş qanuni hərbi hədəflər
zərərsizləşdirilib, [mod.gov.az](#), [https://mod.gov.az/en/news/legitimate-military-targets-that-have-taken-the-civilian-population-of-azerbaijan-under-the-gunpoint-were-neutralized-32955.html](#), Erişim Tarihi: 01.08.2021.
- Azərbaycanlıların 1988-1989-cu illərdə deportasiyası, [xalqcebhəsi.az](#),
[https://www.xalqcebhəsi.az/news/project/20180.html](#), Erişim Tarihi:
09.01.2021.
- Baş Prokurorluq Bərdə şəhərinin atəşə tutulması ilə bağlı bəyanat yayıb, [azertag.az](#),
[https://azertag.az/xeber/bas_prokurorluq_berde_seherinin_atese_tutulmasi_ile_bagli_beyanat_yayib-1627139](#), Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- Bkz: Ali Asker, Mutabakatın Muhayyel Unsuru: “Türk Barış Gücü”, [turpav.org](#),
[https://www.turpav.org/milli-politikalar-enstitusu/dis-politika/mutabakatin-muhayyel-unsuru-turk-baris-gucu-.html](#), Erişim Tarihi: 19.11.2021.
- BMT baş assambleyasının 76-cı sessiyasının dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində
keçirilən illik ümumi müzakirələri davam edir, [apa.az](#),
[https://apa.az/az/xeber/resmi-xeber/bmt-bas-assambleyasinin-76-ci-sessiyasinin-illik-umumi-muzakirelerinde-prezident-ilham-eliyevin-videoformatda-cixisi-teqdim-olunub-video-662732](#), Erişim Tarihi: 05.05.2021.
- BMT platformasında Qarabağ zəfəri, [azerbaijan-news.az](#), [https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/bmt-platformasinda-qarabag-zeferi-1632602177](#), Erişim
Tarihi: 26.01.2021.
- BMT təhlükəsizlik şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə qətnamələri, [anl.az](#),
[http://anl.az/el/emb/qarabag/beynelxalq-senedler/bmt.pdf](#), Erişim Tarihi:
15.01.2021.

BMT təhlükəsizlik şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə qətnamələri, anl.az, <http://anl.az/el/emb/qarabaq/beynelxalq-senedler/bmt.pdf>, Erişim Tarihi: 17.01.2021.

Both Sides Obligated To ‘Spare And Protect Civilians’ Over Nagorno-Karabakh Fighting Declares Un’s Guterres, News.un.org, <https://news.un.org/en/story/2020/10/1075672>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Boyraz Hacı Mehmet, Oğuz Güngörmez, Karabağ Zaferinin Anatomisi, [karabaqzaferininanatomisi, avrupaarastrirmalarihaci mehmet boyraz, oguzgungormez | seta \(setav.org\)](http://karabaqzaferininanatomisi.avrupaarastrirmalarihaci.mehmet.boyraz.oguzgungormez.seta.setav.org), Erişim Tarihi: 09.04.2022.

Bütün cəbhə boyu qoşunlarımızəks-hücum əməliyyatına başlayıb, mod.gov.az, https://mod.gov.az/az/news/butun-cebhe-boyu-qosunlarimiz-eks-hucum-emeliyyatina-baslayib-32316.html?fbclid=IwAR3zu9udnroffayzs6aohpk4vkfb3xq_bokw9veg1degcuib59vr3gxr4m, Erişim Tarihi: 27.09.2020.

Caferov Nazim, “4 Gün Savaşı” ve Bölgesel Dengeler, dw.com, <https://www.dw.com/tr/4-g-%c3%bcn-sava%c5%9f%c4%b1-ve-b%c3%b6lgesel-dengeler/a-19168839>, Erişim Tarihi: 08.04.2022.

Cumhurbaşkanı Erdoğan Baküde! İlham Aliyev ile Erdoğan ‘büyük zaferi’ kutladı, <https://haberglobal.com.tr/dunya/cumhurbaskani-erdogan-ile-ilham-aliyev-azerbaycan-in-buyuk-zaferini-kutladi-82163>, Erişim Tarihi: 09.04.2022.

Cumhurbaşkanı Erdoğan: Türk milleti tüm imkanlarıyla Azerbaycanlı kardeşlerinin yanındadır, aa.com.tr, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/cumhurbaskani-erdogan-turk-milleti-tum-imkanlariyla-azerbaycanli-kardeslerinin-yanindadir/1987256>, Erişim Tarihi: 09.04.2022.

Cumhurbaşkanı Erdoğan: Türk milleti, Azerbaycanlı kardeşlerinin yanında, www.cumhuriyet.com.tr, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/cumhurbaskani-erdogan-turk-milleti-azerbaycanli-kardeslerinin-yaninda-1769244>, Erişim Tarihi: 01.02.2022.

Çavuşoğlu’ndan Karabağ açıklaması: Artık bu meseleyi kökünden çözmek istiyoruz, <https://www.haberturk.com/cavusoglu-ndan-karabag-aciklamasi-artik-bu-meseleyi-kokunden-cozmek-istiyoruz-2818652>, Erişim Tarihi: 09.04.2022.

Dağlık Karabağ Türk-Rus İlişkilerini Nasıl Etkiler?, amerikaninsesi.com, <https://www.amerikaninsesi.com/a/daglik-karabag-sorunu-turkiye-rusya-iliskilerini-nasil-etkiler/5615170.html>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

Dağlık Karabağ: Aliyev ve Paşinyan, ateşkes sonrası ilk kez bir araya geldi, bbc.com, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55614394>, Erişim Tarihi: 22.09.2021.

- Dağlık Karabağ: Ermenistan Türkiyə'yi çatışmalarda Azərbaycan'a askeri destek verməklə suçladı, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54315251>, Erişim Tarihi: 09.04.2022.
- Dağlık Karabağ: Putin Türkiyə askerinin bölgədə sahada olmasının Ermeniləri təhrik edəcəğini söylədi, [bbc.com, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54983124](https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54983124), Erişim Tarihi: 25.09.2021.
- Dağlık Karabağ: Putin Türkiyə askerinin bölgədə sahada olmasının Ermeniləri təhrik edəcəğini söylədi, [bbc.com, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54983124](https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54983124), Erişim Tarihi: 26.09.2021.
- Dağlık Karabağ'da çözüm girişimleri: AĞİT Minsk Grubu'nun müzakere çıkmazı, [aljazeera.com.tr, http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/daglik-karabagda-cozum-girisimleri-agit-minsk-grubunun-muzakere-cikmazi](http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/daglik-karabagda-cozum-girisimleri-agit-minsk-grubunun-muzakere-cikmazi), Erişim Tarihi: 27.09.2021.
- Dağlıq Qarabağ faciəsi, [xeber.media, https://xeber.media/news/15321859/dagliq-qarabag-faciesi](https://xeber.media/news/15321859/dagliq-qarabag-faciesi), Erişim Tarihi: 17.01.2021.
- Deadly Armenian Missile Strike Hits Azerbaijan's Barda, [trtworld.com, https://www.trtworld.com/asia/deadly-armenian-missile-strike-hits-azerbaijan-s-barda-40974](https://www.trtworld.com/asia/deadly-armenian-missile-strike-hits-azerbaijan-s-barda-40974), Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: Bu sorunun tek bir çözümü var; Ermenistan, Azərbaycan topraklarından çəkilecek, [aa.com.tr, https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/disisleri-bakani-cavusoglu-bu-sorunun-tek-bir-cozumu-var-ermenistan-azerbaycan-topraklarindan-cekilecek/1989363](https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/disisleri-bakani-cavusoglu-bu-sorunun-tek-bir-cozumu-var-ermenistan-azerbaycan-topraklarindan-cekilecek/1989363), Erişim Tarihi: 30.10.2021.
- Dövlət terrorizmi və soyqırımı siyasəti yürüdən Ermənistanın dinc Azərbaycanlılara qarşı cinayətlərinə dünya birliyi 30 ildir göz yumur, [azertag.az, https://azertag.az/xeber/dovlet-terrorizmi-ve-soyqirimi-siyaseti-yuruden-ermenistanin-dinc-azerbaycanlilara-qarsi-cinayetlerine-dunya-birliyi-30-ildir-goz-yumur-1627369](https://azertag.az/xeber/dovlet-terrorizmi-ve-soyqirimi-siyaseti-yuruden-ermenistanin-dinc-azerbaycanlilara-qarsi-cinayetlerine-dunya-birliyi-30-ildir-goz-yumur-1627369), Erişim Tarihi: 17.08.2021.
- Düşmən diplomatik korpusun olduğu bərdəni atəşə tutur, [qafqazinfo.az, https://qafqazinfo.az/news/detail/dusmen-berde-ve-goranboyu-atese-tutub-303603](https://qafqazinfo.az/news/detail/dusmen-berde-ve-goranboyu-atese-tutub-303603), Erişim Tarihi: 29.10.2020.
- Düşmənin vurulmuş tankları - video, [teleqraf.com, https://teleqraf.com/news/gundem/92864.html](https://teleqraf.com/news/gundem/92864.html), Erişim Tarihi: 15.02.2021.
- Džaferović i Izetbegovićpodupiru Azerbajdžan i osuđuju Armeniju, nadaju se trajnomrješenju, [jutarnji.hr, https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/dzaferovic-i-izetbegovic-podupiru-azerbajdzan-i-osuduju-armeniju-nadaju-se-trajnom-rjesenju-15021822](https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/dzaferovic-i-izetbegovic-podupiru-azerbajdzan-i-osuduju-armeniju-nadaju-se-trajnom-rjesenju-15021822), Erişim Tarihi: 29.10.2021.

Əfqanıstan XİN: “Qarabağın işğalına son qoyulmalıdır”, ordu.az, <https://ordu.az/az/news/172348/efqanistan-xin--qarabagin-iskalina-son-qoyulmalidir>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

Ermənilər döyüşdə PKK-çılardan istifadə edir -DTX səsyazısı yaydı, qafqazinfo.az, <https://qafqazinfo.az/news/detail/ermeniler-doyusde-pkk-cilardan-istifade-edir-dtx-sesyazisi-yaydi-300838>, Erişim Tarihi: 06.10.2020.

Ermənilər Gəncədə dinc sakinləri öldürdü, qafqazinfo.az, <https://qafqazinfo.az/news/detail/ermeniler-gencede-dinc-sakinleri-oldurdu-fotolar-yenilenib-301384>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Ermənilərin 5 nəfəri öldürdüyü evdən dəhşətli görüntülər, azvision.az, <https://azvision.az/news/231568/-ermenilerin-5-neferi-oldurduyu-evden-dehsetli-goruntuler--video---.html>, Erişim Tarihi: 29.09.2020.

Ermənilərin Gəncəyə bugün atdığı raket 3 nəfəri yaraladı, qafqazinfo.az, <https://qafqazinfo.az/news/detail/ermenilerin-genceye-bu-gun-atdigi-raket-3-neferi-yaraladi-foto-300674>, Erişim Tarihi: 05.10.2020.

Ermenilerin Gerçek Yüzü: Ağgözlü ya da Sinsi Köle?, newtimes.az, <http://newtimes.az/tr/views/801>, Erişim Tarihi: 27.09.2021.

Ermənistan 2020-ci ilin noyabrından Rusiyadan silah alır, az.shafaqna.com, <https://az.shafaqna.com/az/46176/erm%99nistan-2020-ci-il-noyabrdan-rusiyadan-silah-alir/>, Erişim Tarihi: 29.09.2021.

Ermənistan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi kimi nüfuzlu təsisatın qərarını həyasızcasına manipulyasiya etmək cəhdlərindən utanmır, anl.az, http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2015/iyul/447284.htm, Erişim Tarihi: 17.01.2021.

Ermənistan beynəlxalq hüququn bütün fundamental prinsiplərini pozub, ikisahil.az, <https://ikisahil.az/post/147010-ermenistan-beynelxalq-huququn-butun-fundamental-prinsiplerini-pozub>, Erişim Tarihi: 15.08.2021.

Ermənistan növbəti dəfə razılaşmanı kobud surətdə pozdu, qafqazinfo.az, <https://qafqazinfo.az/news/detail/ermenistan-novbeti-defe-razilasmani-kobud-suretd-pozdu-302261>, Erişim Tarihi: 18.10.2020.

Ermənistan ordusuna məxsus silah-susət anbarı məhv edilib, ordu.az, <https://ordu.az/az/news/172229/ermenistan-ordusuna-mexsus-silah-susat-anbari-mehv-edilib-video>, Erişim Tarihi: 27.09.2020.

Ermenistan Savunma Bakanlığı, "Հայ-ԱրդրեջանականՍահմանինՕպերատիվՎիճակըԱմբողջովԻնՎերահսկվումէ. ԴավիթՏնոյան", <https://armenpress.am/arm/news/1021454.html>, Erişim

Tarihi: 12.01.2021.

Ermənistan silahlı qüvvələri bütün cəbhə boyu geniş miqyaslı təxribat törədib, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahli-quvveleri-butun-cebhe-boyu-genismiyyasli-texribat-toredib-32310.html>, Erişim Tarihi: 27.09.2020.

Ermenistan, Azərbaycan'ın Yerləşim Yerlerine Ateş Açmayacağını Açıkladı, Ria.ru, <https://ria.ru/20201004/karabakh-1578171671.html>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Ermenistan'a Destek Veren İran'dan Dağlık Karabağ Sorunu İçin "Sözde Arabuluculuk" Teklifi, tamgaturk.com, <https://www.tamgaturk.com/haber/ermenistana-destek-veren-irandan-daglik-karabag-sorunu-icin-sozde-arabuluculuk-teklifi-18247.html>, Erişim Tarihi: 28.09.2021.

Ermenistan'da erken seçim tartışmaları, m.bianet.org, <https://m.bianet.org/bianet/dunya/234667-ermenistan-da-erken-secim-tartismalari>, Erişim Tarihi: 17.08.2021.

Ermənistana Rusiya və Serbiyadan silah ixrac edilib, celilabad-ih.gov.az, <http://celilabad-ih.gov.az/news/544.html>, Erişim Tarihi: 25.09.2021.

Ermenistan-Azərbaycan ihtilafı konusunda Kanada ve Birleşik Krallık tarafından, miragenews.com, <https://www.miragenews.com/by-canada-and-united-kingdom-on-armenia-azerbaijan-conflict/>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətində xarici yardım amilli haqqında, 1905.az, <https://1905.az/erm%99nistanin-az%99rbaycana-qarsi-igalciliq-siyas%99tind%99-xarici-yardim-amilli-haqqinda/>, Erişim Tarihi: 09.01.2021.

Ermənistanın birinci ledisi Dağlıq Qarabağda hərbi təlim keçib, bbc.com, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54000674>, Erişim Tarihi: 05.05.2021.

Ermənistanın Naxçıvan təxribatının arxasında nə dayanır?, kafkassam.com, <https://kafkassam.com/erm%99nistanin-naxcivan-t%99xribatinin-arxasinda-n%99-dayanir.html>, Erişim Tarihi: 20.02.2021.

Ermənistanın xahişi ilə Kəlbəcərin boşaldılması üçün əlavə 10 gün vaxt verilib, Ağdam və Laçının boşaldılması üçün verilən vaxt isə qüvvəsində qalır, https://apa.az/az/xeber/dagliq_qarabag/ermnistanin-xahisi-il-klbcrin-bosaldilmasi-ucun-lav-10-gun-vaxt-verilib-agdam-v-lacinin-bosaldilmasi-ucun-veriln-vaxt-is-quvvsind-qalir-615293, Erişim Tarihi: 15.11.2020.

Fransa, Ermenistan ve Azərbaycan'a düşmanlıkları sona erdirme çağrısı yaptı, reuters.com, <https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan>

[france/france-calls-on-armenia-azerbaijan-to-end-hostilities-idUSKBN26IOCE](https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fransiz-senatosu-sozde-daglik-karabag-cumhuriyetini-tanidi/2056128),
Erişim Tarihi: 29.10.2021.

Fransız Senatosu, sözde 'Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'ni tanıdı, aa.com.tr,
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fransiz-senatosu-sozde-daglik-karabag-cumhuriyetini-tanidi/2056128>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

Gəncədə yaralananların 10-u məktəblidir -Təhsil Nazirliyi, teleqraf.com,
<https://teleqraf.com/news/toplum/264601.html>, Erişim Tarihi: 17.08.2021.

General Prosecutor's Office: Death Toll From Armenia's Missile Attack On Azerbaijan's Barda Rises To 21, About 70 People Wounded - Updated - 2, web.archive.org,
<https://web.archive.org/web/20201031092901/https://apa.az/en/frontline-news/general-prosecutors-office-death-toll-from-armenias-missile-attack-on-azerbaijans-barda-rises-to-19-nearly-60-people-injured-colorredupdated-1color-334119>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.

Gürcüstan Prezidenti Azərbaycan və Ermənistanı barışığa çağırır, web.archive.org,
<https://web.archive.org/web/20201004151738/https://ordu.az/az/news/172137/gurcistan-prezidenti-azerbaycan-ve-ermenistani-barisiga-cagirib>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

Hacı Mehmet Boyraz, Oğuz Güngörmez, Karabağ Zaferinin Anatomisi, [karabağzaferininanatomisi, avrupaaraştırmalarıhacı mehmet boyraz, oğuzgüngörmez | seta \(setav.org\)](http://www.setav.org), Erişim Tarihi: 09.04.2022.

Hikmat Hacıyev: Fransa açıqça Ermeni yanlısı bir politika izliyor, ancak yetkisine uygun olarak tarafsız bir taraf olarak hareket etmeli, azertag.az,
<https://azertag.az/en/xeber/1639607>, Erişim Tarihi: 01.04.2022.

Hikmət Hacıyev: "beynəlxalq ictimaiyyət Ermənistanın terrorçu qüvvələri Azərbaycana qarşı istifadə etməsinə adekvat reaksiya verməlidir", ona.az,
<https://ona.az/az/siyaset/hikmet-haciyev-beynelxalq-ictimaiyyet-ermenistanin-terrorcu-quvveleri-azerbaycana-qarsi-istifade-etmesine-adekvat-reaksiya-vermelidir-24123>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

Hikmət Hacıyev: "yaranmış vəziyyətə və hadisələrin gələcək inkişafına görə bütün məsuliyyət tam şəkildə Ermənistanın siyasi-hərbi rəhbərliyinin üzərinə düşür", apa.az,
<https://apa.az/az/xeber/azerbaycan-ordusu/hikmet-haciyev-yaranmis-vziyyet-v-hadislerin-glck-inkisafina-gor-butun-msuliyet-tam-skild-ermnistanin-siyasi-hrbi-rhbriyinin-uzrin-dusur-607165>, Erişim Tarihi: 05.05.2021.

Hikmet Hacıyev: according to ANAMA missiles fired to Ganja is scud/elbrus operative-tactical ballistic missile, apa.az,
<https://apa.az/en/xeber/frontline-news/hikmet-hajiyev-according-to-anama-missiles-fired-to-ganja-is-scud-elbrus-operative-tactical-ballistic-missile>

[scudelbrus-operative-tactical-ballistic-missile-333144](https://www.preslib.az/files/preslib/az/site/karabakh/gl2.pdf), Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Hikmet Hacıyev: according to ANAMA missiles fired to Ganja is scud/ elbrus operative-tactical ballistic missile, <https://apa.az/en/xeber/frontline-news/hikmet-hajiyev-according-to-anama-missiles-fired-to-ganja-is-scudelbrus-operative-tactical-ballistic-missile-333144>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

<https://mod.gov.az/az/qarabagin-tarixi-075/>, Erişim Tarihi: 01.05.2021.

II fəsil Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq təşkilatların müzakirəsində, files.preslib.az, <https://files.preslib.az/site/karabakh/gl2.pdf>, Erişim Tarihi: 16.08.2021.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə ermənistanın azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları, xalqcebhəsi.az, <https://www.xalqcebhəsi.az/news/project/22542.html>, Erişim Tarihi: 08.01.2021.

İlham Əliyev “France 24” televiziya kanalına müsahibə verib, president.az, <https://president.az/articles/53255>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

İlham Əliyev ADA universitetində "cənubi qafqaz: inkişaf və əməkdaşlıq" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edib, president.az, <https://president.az/az/articles/view/55909/print>, Erişim Tarihi: 16.08.2021.

İlham Əliyev BMT baş assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi debatlarında video formatda çıxış edib, president.az, <https://president.az/articles/40937>, Erişim Tarihi: 05.05.2021.

İlham Əliyev Rusiya sülhməramlılarının hərəkətlərinə “niyə göz yumduğunu” açıqlayıb, bbc.com, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55574910>, Erişim Tarihi: 01.04.2022.

İlham Əliyev xalqa müraciət edib, president.az, <https://president.az/articles/45924>, Erişim Tarihi: 10.11.2020.

İlham Əliyev xalqa müraciət edib, president.az, <https://president.az/articles/45924>, Erişim Tarihi: 22.09.2021.

İlham Əliyev xalqa müraciət edib, president.az, <https://president.az/articles/45924>, Erişim Tarihi: 10.11.2021

İlham Əliyev xalqa müraciət edib, president.az,, <https://president.az/articles/43334>, Erişim Tarihi: 15.09.2021.

İlham Əliyev: Qarabağ münaqişəsi keçmişdə qaldı. Paşinyan: Qarabağ münaqişəsi həll

- olunmayıb, bbc.com, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55546657>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.
- İran cəbhədəki vəziyyətə münasibət bildirib, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201004151800/https://ordu.az/az/news/172188/iran-cebhedeki-veziyyete-munasibet-bildirib>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.
- İran Ermenistan'a silah taşıdığı iddialarını reddetti, aa.com.tr, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/iran-ermenistana-silah-tasidigi-iddialarini-reddetti/1989277>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.
- İran İlham Əliyevin dediklərini “qəti təkzib edib”, bbc.com, <https://www.bbc.com/azeri/region-58895149>, Erişim Tarihi: 28.09.2021.
- İrandan Ermənistana silah daşıyan TIR-lar yandırıldı - Video, axar.az, <https://axar.az/news/gundem/502899.html>, Erişim Tarihi: 28.09.2021.
- İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), İslam Konfransı Təşkilatı (İKT), Pərviz Sadayovlu, “yeni Azərbaycan”, 24.06.2014, No: 109, s.8, <http://anl.az/el/emb/qarabaq/beynelxalq-senedler/iet.pdf>, Erişim Tarihi: 01.02.2021.
- İşğaldan azad olunan şəhər, qəsəbə və kəndlərimiz, <https://mod.gov.az/az/news/isgaldan-azad-olunan-seher-qesebe-ve-kendlerimiz-28583.html>, Erişim Tarihi: 01.12.2020.
- İtaliyanın daha 4 bələdiyyəsi Azərbaycana dəstək sənədləri qəbul edib, news.milli.az, <https://news.milli.az/politics/909589.html>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.
- Karabağ Savaşı Eksenində Yeni Kafkasya Jeopolitiği, ankasam.org, <https://www.ankasam.org/karabag-savasi-ekseninde-yeni-kafkasya-jeopolitigi/>, Erişim Tarihi: 10.09.2021.
- Karabağ Savaşı'nın Gürcistan'daki Yansımaları, iramcenter.org, <https://iramcenter.org/karabag-savasinin-gurcistandaki-yansimalari/>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.
- Karabağ zaferinin stratejisi və arka planı, indyturk.com, <https://www.indyturk.com/node/270996/t%3%bcrki%cc%87yeden-sesler/karaba%4%9f-zaferinin-stratejisi-ve-arqa-plan%4%b1>, Erişim Tarihi: 16.08.2021.
- KTMT Qarabağdakı vəziyyətlə bağlı açıqlama yaydı, axar.az, <https://axar.az/news/gundem/502426.html>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.
- La bataille de chouchi, clé du conflit au haut-karabakh, fait rage, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201107092934/https://www.lemonde.fr/internati>

[onal/article/2020/11/07/la-bataille-de-chouchi-cle-du-conflit-au-haut-karabakh-fait-rage_6058893_3210.html](https://www.azadliq.org/a/azerbaycan-rusiya-etiraz/31443623.html), Erişim Tarihi: 05.08.2021.

Leyla Abdullayeva: ‘Azərbaycan etirazını diplomatik kanallarla Rusiyaya çatdırıb, azadliq.org, <https://www.azadliq.org/a/azerbaycan-rusiya-etiraz/31443623.html>, Erişim Tarihi: 04.09.2021.

Macarıstan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir - XİN, modern.az, <https://modern.az/az/news/258278>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

Məlumat, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/az/news/melumat-12866.html>, Erişim Tarihi: 08.02.2022.

Mercenaries In And Around The Nagorno-Karabakh Conflict Zone Must Be Withdrawn – Un Experts, Ohchr.org, <https://www.ohchr.org/en/newsevents/pages/displaynews.aspx?newsid=26494&langid=e>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

Minsk Qrupu öz funksiyalarını yerinə yetirə bilmir, dashkesen-ih.gov.az, <http://dashkesen-ih.gov.az/news/801.html>, Erişim Tarihi: 27.09.2021.

Mn: düşmənin itkiləri arasında suriya və yaxın şərq ölkələrindən olan muzdular da var, report.az, <https://report.az/qarabag/dusmenin-itkileri-arasinda-suriya-ve-yaxin-serqin-muxtelif-olkelerinden-olan-ermeni-esilli-muzdlular-da-var/>, Erişim Tarihi: 28.09.2020

Moskva görüşü - əməkdaşlığa doğru, report.az, <https://report.az/analitika/ermenistan-yene-kenarda-qala-biler/>, Erişim Tarihi: 01.04.2022.

Nagorno-Karabakh Conflict: Major Cities Hit As Heavy Fighting Continues, Bbc.com, <https://www.bbc.com/news/world-europe-54407436>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Nagorno-Karabakh: Armenia, Azerbaijan Trade Accusations As Civilian Areas Hit Despite Truce, France24.com, <https://www.france24.com/en/20201011-armenia-azerbaijan-continue-to-levy-charges-of-civilian-strikes-after-nagorno-karabakh-ceasefire>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Nagorno-Karabakh: Azerbaijan Accuses Armenia Of Rocket Attack, Theguardian.com, <https://www.theguardian.com/world/2020/oct/04/nagorno-karabakh-azerbaijan-accuses-armenia-of-rocket-attack>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Ordumuzun pua-sı Ermənistana məxsus s-300 sistemini məhv edib, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201106114016/https://ordu.az/az/news/172205/ordumuzun-pua-si-ermenistana-mexsus-s-300-sistemini-mehv-edib-ekskluziv->, Erişim Tarihi: 27.09.2020.

- Pakistan XİN: Ermənistan hərbi əməliyyatları dayandırılmalıdır, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201004151809/https://ordu.az/az/news/172221/pakistan-xin--ermenistan-herbi-emeliyyatlari-dayandirmalidir>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.
- Paşinyan Putindən kömək istəyib, musavat.com, https://musavat.com/news/pasinyan-putinden-komek-isteyib-irevanda-movcud-veziyyet-video_782056.html, Erişim Tarihi: 15.10.2021.
- Paşinyan Putinə zəng vurdu, sputnik.az, <https://sputnik.az/20200927/pashinyan-putine-zeng-vurdu-425044605.html>, Erişim Tarihi: 15.10.2021.
- Paşinyan zəng edir, Putin cavab vermir, modern.az, <https://modern.az/az/news/258777/pasinyan-zeng-edir-putin-cavab-vermir-video>, Erişim Tarihi: 15.10.2021.
- Pkk'lı Teröristten Karabağ İtirafı!, Haberturk.com, <https://www.haberturk.com/pkk-dan-ermenistan-itirafi-son-dakika-pkk-li-teroristten-karabag-itirafi-haberler-2885127>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.
- President İlham Aliyev: Zangilan City And 6 Villages Of The District, 18 Villages Of Fuzuli, Jabrayil, And Khojavand Districts Liberated, mod.gov.az, <https://mod.gov.az/en/news/president-ilham-aliyev-zangilan-city-and-6-villages-of-the-district-18-villages-of-fuzuli-jabrayil-and-khojavand-district-33131.html>, Erişim Tarihi: 20.10.2020.
- Prezident İlham Əliyev Vladimir Putinə telefonla zəng edib, apa.az, <https://apa.az/az/xeber/xarici-siyaset/prezident-ilham-aliyev-vladimir-putin-telefonla-zng-edib-600804>, Erişim Tarihi: 25.09.2021.
- Prezidentin köməkçisi Hikmət Hacıyev Bərdəyə gedib, toplum.tv, <https://toplum.tv/siyaset/prezidentin-kmekcisi-hikmet-haciyev-berdeye-gedib>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- Putin Qarabağ münaqişəsi barədə: 'hərənin öz həqiqəti var', demokratik.az, <https://demokratik.az/xeberler/siyaset/25980-putin-qarabag-munaqishesi-barede-herenin-z-heqiqeti-var.html>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.
- Putin realda Ermənistanda kimi dəstəkləyir?, ordu.az, <https://ordu.az/ru/news/179345/putin-realda-ermenistanda-kimi-destekleyir-%E2%80%93-ekspert-baxisi>, Erişim Tarihi: 17.08.2021.
- Putin, Aliyev ve Paşinyan ile Karabağ'ı görüşdü, tr.sputniknews.com, <https://tr.sputniknews.com/20201102/putin-aliyev-ve-pasinyan-ile-karabagi-gorustu-1043141006.html>, Erişim Tarihi: 15.10.2021.
- Putin, Tramp və Makron birgə bəyanat verdilər - Qarabağla bağlı - yenilənib,

bakupost.az, <https://www.bakupost.az/tramp-putin-ve-makron-birge-beyanat-verecekler-qarabagla-bagli>, Erişim Tarihi: 22.09.2021.

Putin: Ermenistan'ın anlaşmaya uymaması intihar olur, ntv.com.tr, <https://www.ntv.com.tr/dunya/putinermenistanin-anlasmaya-uyumamas-intihar-olur,low11auvfkedjq0xyqhloa>, Erişim Tarihi: 25.09.2021.

Putin: Ermenistan'ın anlaşmaya uymaması intihar olur, ortadoguhaber.com, <https://www.ortadoguhaber.com/haberler/putin-ermenistan-in-anlasmaya-uyumamas-intihar-olur>, Erişim Tarihi: 25.09.2021.

Putin: Türkiye'yi uluslararası hukukun ihlal edilmesi konusunda suçlamak zor | Dağlık Karabağ savaşı, tr.euronews.com, <https://tr.euronews.com/2020/11/18/putin-turkiye-yi-uluslararası-hukukun-ihlal-edilmesi-konusunda-suçlamak-zor-dagl-k-karabag->, Erişim Tarihi: 22.09.2021.

Putin'den Ermenistan'a soğuk duş: Rusya'nın Ermenistan'ı koruma yükümlülüğü yok yenisafak.com, <https://www.yenisafak.com/dunya/putinden-ermenistana-soguk-dus-rusyanin-ermenistani-koruma-yukumtulugu-yok-3570025>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

Putin'den Türkiye'nin Dağlık Karabağ'daki rolüne dair açıklama, dw.com, <https://www.dw.com/tr/putinden-turkiyenin-dağlık-karabağdaki-rolüne-dair-açıklama/a-55642727>, Erişim Tarihi: 25.09.2021.

Qarabağda son döyüşlər, sputnik.az, <https://sputnik.az/20160405/404456357.html>, Erişim Tarihi: 20.02.2021.

Qarabağdaki sülhməramlıların legitimlik problemi, bakuresearchinstitute.org, <https://bakuresearchinstitute.org/az/the-karabakh-peacekeepers-legitimacy-problem/>, Erişim Tarihi: 10.11.2021.

Qazaxıstan XİN cəbhədəki vəziyyətlə bağlı bəyanat yayıb, web.archive.org, <https://web.archive.org/web/20201004151819/https://ordu.az/az/news/172230/qazaxistan-xin-cebhedeki-veziyyetle-bagli-beyanat-yayib>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

Renewed Shelling Claims Lives In Nagorno-Karabakh Conflict, web.archive.com, <https://web.archive.org/web/20201028164116/https://www.reuters.com/article/armenia-azerbaijan-int/renewed-shelling-claims-lives-in-nagorno-karabakh-conflict-ıduskbn27d1oe>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.

Rusiya Ermənistana kömək göstərməkdən yenə imtina edib, aztv.az, <http://www.aztv.az/az/news/10110/null>, Erişim Tarihi: 15.10.2021.

Rusiya Müdafiə Nazirliyi “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nı tanıyır? , turan.az,

https://www.turan.az/ext/news/2021/9/free/politics_news/az/7399.htm, Erişim Tarihi: 03.09.2021.

Rusiya Prezidentinin Dağlıq Qarabağla bağlı fikirləri Azərbaycanda müzakirələrə yol açıb, [amerikaninsesi.org, https://www.amerikaninsesi.org/a/rusiya-prezidentinin-da%4%9fl%4%b1q-qaraba%4%9fla-ba%4%9fl%4%b1-fikir%9%99ri-m%3%bczakir%9%99l%9%99r%9%99-yol-a%3%a7%4%b1b/5667161.html](https://www.amerikaninsesi.org/a/rusiya-prezidentinin-da%4%9fl%4%b1q-qaraba%4%9fla-ba%4%9fl%4%b1-fikir%9%99ri-m%3%bczakir%9%99l%9%99r%9%99-yol-a%3%a7%4%b1b/5667161.html), Erişim Tarihi: 10.10.2021.

Rusiyada Qarabağın “respublika” adlandırıldığı qalmaqallı tender ləğv edilib, [turana.az, https://www.turan.az/ext/news/2021/9/free/politics_news/az/7412.htm](https://www.turan.az/ext/news/2021/9/free/politics_news/az/7412.htm), Erişim Tarihi: 04.09.2021.

Rusya Ermenistan'a neden silah gönderiyor?, [aa.com.tr, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/rusya-ermenistana-neden-silah-gonderiyor/1967531](https://www.aa.com.tr/tr/analiz/rusya-ermenistana-neden-silah-gonderiyor/1967531), Erişim Tarihi: 25.09.2021.

Saakaşvili: "Qarabağ Azərbaycandır və bu dəyişməzdir", [ordu.az, https://ordu.az/az/news/172327/saakasvili--qarabag-azerbaycandir-ve-bu-deyismezdir-](https://ordu.az/az/news/172327/saakasvili--qarabag-azerbaycandir-ve-bu-deyismezdir-), Erişim Tarihi: 29.10.2021.

Serb nazirdən etiraf: Ermənistana Serbiyadan silah ixrac edilib, [bbc.com, https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-53491898](https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-53491898), Erişim Tarihi: 29.10.2021.

Son dakika haberi: TBMM Başkanı Mustafa Şentop'tan flaş açıklamalar, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-haberi-tbmm-baskani-mustafa-sentoptan-flas-aciklamalar-41640812>, Erişim Tarihi: 09.04.2022.

Son Dakika! Karabağ'da Azerbaycan zaferi! Ermenistan teslim oldu, [haberturk.com, https://www.haberturk.com/son-dakika-ermenistan-teslim-oldu-2864692](https://www.haberturk.com/son-dakika-ermenistan-teslim-oldu-2864692), Erişim Tarihi: 22.09.2021.

Syrian Rebel Fighters Prepare To Deploy To Azerbaijan In Sign Of Turkey's Ambition, [Syriahr.com, https://www.syriahr.com/en/186036/?_cf_chl_jschl_tk=__pmd_b6uaczmz472_xanp5xdx6vrb5exogiak86ilkjidea.u-1634685181-0-gqntzgznafulcnbszqi9](https://www.syriahr.com/en/186036/?_cf_chl_jschl_tk=__pmd_b6uaczmz472_xanp5xdx6vrb5exogiak86ilkjidea.u-1634685181-0-gqntzgznafulcnbszqi9), Erişim Tarihi: 05.08.2021.

Şoyqunun Karapetyana bağışladığı qılınc - Moskvanın ermənilərə ordu qurmağa pulu varmı?, [musavat.com, https://musavat.com/news/soyqunun-karapetyana-bagisladigi-qilinc-moskvanin-ermenilere-ordu-qurmaga-pulu-varmi_821670.html](https://musavat.com/news/soyqunun-karapetyana-bagisladigi-qilinc-moskvanin-ermenilere-ordu-qurmaga-pulu-varmi_821670.html), Erişim Tarihi: 29.09.2021.

Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə Azərbaycan yoxdur, [xalqqazeti.com, https://xalqqazeti.com/az/news/49502](https://xalqqazeti.com/az/news/49502), Erişim Tarihi: 08.01.2021.

Tavkul Ufuk, Kafkasya'nın Jeopolitik Konumu İçerisinde Rusya Açısından

Çeçenistan'ın Stratejik Önemi, turansam.org,
<https://www.turansam.org/makale.php?id=214> , Erişim Tarihi: 10.09.2021

Turkey: Armenia Transports Hundreds Of Pkk Militants To Fight Azerbaijan, Middleeastmonitor.com, <https://www.middleeastmonitor.com/20200930-armenia-transport-hundreds-of-pkk-militants-to-fight-azerbaijan/>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

Türk Konseyi Genel Sekreterinin Beyanatu, turkkon.org,
https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreterinin-beyanati_2075, Erişim Tarihi: 10.11.2020.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı, No: 241, Press Release Regarding Armenia's Attacks On Ganja, mfa.gov.tr, https://www.mfa.gov.tr/no_-241_-ermenistan-ın-gence-ye-saldirisi-hk.en.mfa, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

Türkiyenin Müdafie Naziri: "Azərbaycanlı qardaşlarımızın yanında olacağıq", sputnik.az, <https://sputnik.az/20200927/turkiyenin-mudafie-naziri-425040468.html>, Erişim Tarihi: 29.10.2021.

Twelve Killed In Missile Strike On Azerbaijan's Ganja: Prosecutor, Economicimes, Indiatimes.com, <https://economicimes.indiatimes.com/news/defence/twelve-killed-in-missile-strike-on-azerbaijans-ganja-prosecutor/articleshow/78715782.cms>, Erişim Tarihi: 01.08.2021.

UN Security Council calls for immediate end to fighting in Nagorno-Karabakh, france24.com, <https://www.france24.com/en/20200930-un-security-council-calls-for-immediate-end-to-fighting-in-nagorno-karabakh>, Erişim Tarihi: 10.11.2020.

Video konferansın metni: Сoвeщaниe пo рeшeнию гумaнитapных вoпpocов в рaйoнe Нaгopнoгo Кaрaбaxa, kremlin.ru, <http://www.kremlin.ru/catalog/persons/100/events/64409>, 13.11.2020.

Vladimir Putin Dağlıq Qarabağdakı vəziyyətlə bağlı nə danışib? müsahibədən çıxarışlar!, mikroskopmedia.com, <https://mikroskopmedia.com/2020/11/18/vladimir-putin-dagliq-qarabagdaki-veziyyetle-bagli-ne-danisib-musahibeden-cixarislar/>, Erişim Tarihi: 10.08.2021.

Vladimir Putin: ümid edirik ki, ən yaxın vaxtlarda bu münaqişə dayandırılacaq, aqreqator.az, <https://aqreqator.az/az/siyaset/1043649>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

Yerevanda təsdiqlədilər: "Rusiya ötən ilin noyabrından Ermənistana müasir silahlar göndərir", konkret.az, <https://konkret.az/yerevanda-tesdiqlediler-rusiya-oten-ilin-noyabrindan-ermenistana-muasir-silahlar-gonderir/>, Erişim Tarihi:

Российские миротворцы провели курс «молодого бойца» с основами выживания в горах для детей Нагорного Карабаха, [function.mil.ru, https://function.mil.ru/news_page/country/more.htm?id=12377082@egNews](https://function.mil.ru/news_page/country/more.htm?id=12377082@egNews), Erişim Tarihi:14.08.2021.

Указ Президента Российской Федерации от 13.11.2020 № 705 “О Межведомственном центре гуманитарного реагирования”, [publication.pravo.gov.ru, http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202011130030](http://publication.pravo.gov.ru), Erişim Tarihi: 13.11.2020.

Նիկոլ Փաշինյանը Եռակողմ Հայտարարության Ստորագրության Չեղարկման, Շուշիի Անկման, Արտահերթ Ընտրությունների Մասին, <https://www.civilnet.am/news/471012/%d5%b6%d5%ab%d5%af%d5%b8%d5%ac-%d6%83%d5%a1%d5%b7%d5%ab%d5%b6%d5%b5%d5%a1%d5%b6%d5%a8%d5%9d-%d5%a5%d5%bc%d5%a1%d5%af%d5%b8%d5%b2%d5%b4-%d5%b0%d5%a1%d5%b5%d5%bf%d5%a1%d6%80%d5%a1%d6%80%d5%b8%d6%82%d5%a9%d5%b5%d5%a1%d5%b6-%d5%bd%d5%bf%d5%b8%d6%80%d5%a1%d5%a3%d6%80%d5%b8%d6%82%d5%a9%d5%b5%d5%a1%d5%b6-%d5%b9%d5%a5%d5%b2%d5%a1%d6%80%d5%af%d5%b4%d5%a1%d5%b6-%d5%b7%d5%b8%d6%82%d5%b7%d5%ab%d5%ab-%d5%a1%d5%b6%d5%af%d5%b4%d5%a1%d5%b6-%d5%a1%d6%80%d5%bf%d5%a1%d5%b0%d5%a5%d6%80%d5%a9-%d5%a8%d5%b6%d5%bf%d6%80%d5%b8%d6%82%d5%a9%d5%b5%d5%b8%d6%82%d5%b6%d5%a5%d6%80%d5%ab-%d5%b4%d5%a1%d5%bd%d5%ab%d5%b6/>, Erişim Tarihi: 05.08.2021.

اصابترا اکتبهیکیاز روستاهایآذر بایجانشرقی¹, [armantabriz.ir, http://www.armantabriz.ir/news/25042/%d8%a7%d8%b5%d8%a7%d8%a8%d8%aa-%d8%b1%d8%a7%da%a9%d8%aa-%d8%a8%d9%87-%db%8c%da%a9%db%8c-%d8%a7%d8%b2-%d8%b1%d9%88%d8%b3%d8%aa%d8%a7%d9%87%d8%a7%db%8c-%d8%a2%d8%b0%d8%b1%d8%a8%d8%a7%db%8c%d8%ac%d8%a7/](http://www.armantabriz.ir/news/25042/%d8%a7%d8%b5%d8%a7%d8%a8%d8%aa-%d8%b1%d8%a7%da%a9%d8%aa-%d8%a8%d9%87-%db%8c%da%a9%db%8c-%d8%a7%d8%b2-%d8%b1%d9%88%d8%b3%d8%aa%d8%a7%d9%87%d8%a7%db%8c-%d8%a2%d8%b0%d8%b1%d8%a8%d8%a7%db%8c%d8%ac%d8%a7/), Erişim Tarihi: 27.09.2020.

EKLER

Şekil 1. Rusya'nın İran vasıtası ile Ermenistan'a gizli gönderdiği silahları taşıyan tırların Güney Azerbaycanlılar tarafından yollarının kesilerek yakılmasının görüntüleri.

Şekil 2. Ermeniler savaşı kaybettikten sonra Şuşa şehrinin ormanlarını ateşe verdiler.

Şekil 3. Ermenilere Kelbecer’i terk etmek için verilen süre içerisinde Ermeniler Kelbecer ormanlarını keserek doğayı mahvetmişlerdir.

Şekil 4. Ermeniler terk ettikleri evleri terk etmeden önce ateşe vermişlerdir.

Şekil 5. Ermeniler Karabağ'daki Camileri harabeye dönüştürmüşlerdir.

Şekil 6. Ermenilerin Gence şehrinde sivil toplumun yoğun yaşadığı yerlere fırlattığı füzeler sonucunda binaların enkazlarının bir kısmı.

Şekil 7. Ermenilerin Barda şehrinin sivil toplumun yoğun olduğu arazilerine fırlattığı kasetli bombanın sonuçları.

Şekil 8. Ermenilerin işgal ettikleri Ağdam şehrine yaptığı vandalizmin görüntüsü.

Şekil 9. Zafer Kutlamasında, Azerbaycan Ordusu tarafından ganimet olarak ele geçirdiği Ermenilerin savaşta kullandıkları silahlı araçların pilakalarından oluşturulmuş “Karabağ Azerbaycandır” yazısı.

Şekil 10. Yukarıdaki fotoğrafta Ermeni askerinin ganimet sayarak yanına aldıkları, alttaki resimde Azerbaycan Askerinin ele geçirdiği ganimetlerin fotoğrafı.

ÖZGEÇMİŞ

Azerbaycan'ın Lerik Şehrinde Talış etnik milleti olan ailesinin bir ferdi olarak doğdu. 2014 senesinde Azerbaycan'ın başkenti Bakü şehrinde Yabancı Diller Kolejinden mezun oldu. 2014 yılında üniversite eğitimi almak için Türkiye'ye taşındı. 2019 yılında Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinin İşletme bölümünden mezun oldu. Aynı yıl Karabük Üniversitesi Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programına başladı.